

Kovács Szilvia – Zimonyi István,
Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András,
Lyublyanovics Kyra, Marcsik Antónia

**Török nyelvű népek a
középkori Magyar Királyságban**

Altajisztikai Tankönyvtár 6.

SZTE Altajisztikai Tanszék

MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoport

Kovács Szilvia – Zimonyi István,
Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András,
Lyublyanovics Kyra, Marcsik Antónia

Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban

Szeged 2016

© SZTE Altajisztikai Tanszék

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by other means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission in writing of the author or the publisher.

Printed by:
Innovariant Ltd.
6750 Algyő, Ipartelep 4.
Hungary

ISBN: 978-963-306-454-2
ISSN: 2062-9036

Tartalomjegyzék

Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében	7
(Kovács Szilvia – Zimonyi István)	
I. Besenyők és magyarok	7
II. Úzok és magyarok	11
III. Kunok és magyarok	15
1. A kun név	15
2. A kun nyelv	16
3. Kunok és magyarok a 11–12. században	18
4. Kunok és magyarok a 13. század első felében	23
5. A kunok megtelepedése a Magyar Királyságban	27
Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon	35
(Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András)	
1. Kutatástörténeti bevezető	35
2. A besenyők régészeti emlékei	41
2.1. A besenyő régészeti kutatásokat meghatározó körülmények	41
2.2. A magyarországi besenyők régészeti emlékei	48
3. A kunok régészeti emlékei	67
3.1. A kunok beköltözése, szállásterületük kialakulása	67
3.2. A kun előkelő réteg pogány sírjai	69
3.3. Szállástemetők	94
3.4. Szállások, települések. Építkezés, háztartások emlékei	117
3.5. Kincsleletek	122

A középkori magyar és kun népesség embertani jellemzői (rövid irodalmi összefoglalás)	129
(Marcsik Antónia)	
A kunok állattartása	137
(Lyublyanovics Kyra)	
Forrásgyűjtemény	145
(összeállította Kovács Szilvia és Zimonyi István)	
Felhasznált irodalom	195
Rövidítés jegyzék	213
Képek és térképek jegyzéke	215

Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében

Kovács Szilvia* – Zimonyi István

I. Besenyők és magyarok¹

A besenyők legrégebben ismert szállásterülete Dzsungáriától nyugatra lehetett a 8. században, innen költözhettek a 9. század elején az Urál folyó környéki szállásterületeikre, ahol a muszlim és a bizánci források adnak róluk hírt. Az alakuló magyar törzsszövetség és a besenyők közötti első katonai összecsapást kapcsolatba hozzák VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz (913–959) azon tudósításával, amely szerint a magyarok (régvi nevükön szavartoi aszphaloi) törzsszövetségére támadtak az akkor még kangarnak nevezett besenyők. Ennek következtében a magyarok két részre szakadtak, az egyik részük nyugat felé, Etelközbe, míg a másik csoportjuk kelet felé, Perzsia vidékére költözött.² Amennyiben ez lenne az első besenyő–magyar háború, akkor ezt az eseményt 850 tájára szokták datálni, és összekötik a szevordi nevű népcsoport feltűnésével az örmény forrásokban. Az összecsapást azonban a régebbi szakirodalomban Regino prümi apát adatára hivatkozva 889-re is datálták. Ellenben az is felmerült, hogy a kangarokkal való küzdelem egy olyan korábbi

---

* A szerző az MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa. A tanulmány megírása idején Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült.

1 A magyarországi besenyőkre vonatkozó írott forrásokat összegyűjtötte Györffy György *Besenyők és magyarok* című disszertációjában, ennek átdolgozott változata 1990-ben látott napvilágot: Györffy 1990, 94–191. Összefoglaló munkák a magyarországi besenyőkről: Pálóczi-Horváth 1989a, 7–38; Göckenjan 1972, 89–114.

2 *DAI* 1950, c. 38., 170–173.

korszakra tehető, amikor még nem történt meg a kangarok és besenyők összeolvadása. Ebben az esetben 750 tájára vagy a 6–7. századra datálták az ún. kangar–savartoi háborút. Jelenleg tehát a besenyő–magyar konfliktus időbeli és térbeli kereteinek meghatározása további adatok előkerüléseig meglehetősen bizonytalan.

A 9. század végén a Kazak-steppén lakó török nyelvű népek (a karlukok, oguzok, kimekek és a besenyők) között jelentős hatalmi átrendeződés történt, amelyet Iszmáil ibn Ahmed számánida emír (892–907) a karlukok nyugati központja, Talasz elleni hadjárata válthatott ki. Az oguzok támadása következtében a besenyők többsége nyugati irányba vándorolt, és a Volgán átkelve a Fekete-tenger vidékén élő magyarok szállásterületeire támadt. A magyar haderő ebben az időben a dunai bolgárokkal háborúzott, így a magyar törzsszövetség kénytelen volt szállásterületéről elmenekülni és a Kárpát-medencébe költözni 895 táján. A magyar honfoglalást tehát a besenyők nyugatra vándorlása váltotta ki, amint arról bizánci, latin és muszlim szerzők egymástól függetlenül beszámolnak. Györffy szerint a magyar hagyományban is megmaradt a besenyő támadás emléke népetimológias formában. A besenyőkre a magyarországi latin források a 11. században a *Bessi* formát használják, amely összecseng a magyar *bese* 'ragadozó madár' névvel. Ennek latin megfelelője szerepelt a 14. századi krónikakompozícióban, amely szerint ezek a ragadozó madarak rátámadtak a magyarokra, és felfalták barmaikat és lovaikat, ami végül vándorlásra készítette őket.³

A besenyők, miután elfoglalták a magyarok Fekete-tenger melléki szállásait, törzsek szerint helyezkedtek el. VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz bizánci császár szerint a besenyők *Jazikapan* törzse az Al-Dunánál Havasalföldön, míg a *Qabuşin Jula* törzs a mai Moldva területén lakott a magyarok szomszédságában. Emellett a császár arról is tudósít, hogy egy Gábriel nevű klerikus felkereste a magyarokat a Kárpát-medencében a 10. század első évtizedeiben, és a besenyők által elfoglalt területeik visszafoglalásra biztatta őket, azonban a magyarok azt visszautasították.⁴ 934-ben az arab Maszúdi arról számolt be, hogy a besenyők és magyarok között kereskedelmi okokból háború tört ki, de azonnal békét kötöttek, amikor a bizánciak feltehetőleg a bolgárokkal közösen megtámadták a magyarokat, akik később a besenyőkkel szövetségben sikeresen vették fel a harcot a bizánciak ellen a Balkán-félszigeten. A besenyő–magyar viszony fokozatosan rendeződhetett, mivel

---

³ Györffy 1990, 108.

⁴ *DAI* 1950, c. 8., 56–57.

Zolta fejedelem (907–947) fiának, Taksonynak *Kumániából* kért feleiséget, ami feltehetőleg a besenyők országával azonosítható. Anonymus szerint pedig Taksony uralkodása idején (955–970) egy besenyő fejedelem, Tonuzoba költözött a magyarok közé. Ő lett a Tomaj nemzetség őse, és az abádi rév (Abádszalók) környékén volt a szállásterülete.⁵ 970-ben Szvjatoszlav rusz fejedelem (945–972) besenyőkkel és magyarokkal közösen támadt a Balkán-félszigetre.⁶ Mindezek alapján a besenyő–magyar viszonyt a 10. században a béke és szövetség jellemezte.

I. (Szent) István uralma (997–1038) idejéből 1014 és 1017 között van adatunk egy besenyő betörésről, amely a lengyel–magyar ellenségeség következménye lehetett, azaz a lengyel uralkodóval szövetséges rusz fejedelem besenyő segédcapatainak támadásáról lehet szó. A magyarok és besenyők közti viszony elhidegülését jelzi, hogy I. (Szent) István miután megvakította Vazult és ezzel kizárta a trónutódlásból, annak fiai András és Béla 1031 után Lodomérián át egy *kumán* nevű néphez menekültek, akiket a besenyőkkel azonosíthatunk.⁷

A besenyők 1032 és 1036 között a Bizánci Birodalom uralma alatt lévő bolgár területekre több alkalommal is betörték. 1036-ban Bölcs Jaroszlav, a kijevi nagyfejedelem (1016–1054) győzelmet aratott felettük, és keletről az úzok is tolták őket nyugat felé. Így a besenyők egy részével előbb 1046 körül Kegen nevű vezérük kért bebocsátást a Bizánci Birodalomba, majd 1048 táján másik vezetőjük, Tirek is kénytelen volt bizánci területen menedéket keresni népével. A 11. század folyamán a délorosz steppéről kiszorított besenyők egy része a Magyar Királyság területére, nagyobb része pedig a Balkánra költözött.⁸

Ezt figyelembe véve értékelte Györffy György az I. (Szent) István kisebb legendájában olvasható történetet, amely szerint Bulgáriából hatvan előkelő besenyő arannyal és ezüsttel gazdagon megrakott szekerekkel a Magyar Királyságba menekült, ahol kifosztották őket, de István király igazságot szolgáltatott nekik. Györffy szerint inkább I. András uralkodásának idejére (1046–1060) datálható a történet. Az 1068-ban a Meszes-kapunál a Magyar Királyság területére törő, majd vereséget szenvedő *kunok* Györffy szerint besenyők, míg mások szerint úzok voltak a támadók.⁹ 1071-ben Nándorfehérvár környéki besenyők törtek a Szerémségbe, majd a felvonuló királyi csapatok legyőzték őket, és egy

5 Györffy 1990, 109.

6 ÁMTBF, 86–87.

7 Györffy 1990, 110–112.

8 Spinei 2009, 107–112.

9 Erre l. még a Magyarok és úzok c. részt.

részüket fogságba hurcolták. A 12. századból újabb besenyő betelepülésről van adatunk, ekkor II. István (1116–1131) uralkodása idején olyan besenyők kaptak menedéket a magyar uralkodótól, akik a bizánci császártól az 1123-as beroei csatában elszenvedett vereség után menekültek el a Balkán-félszigetről.¹⁰

A Kárpát-medencébe betelepült besenyőkről az írott források különböző harci események kapcsán emlékeznek meg. A besenyőket elsősorban a királyi hadsereg elővédjeként alkalmazták, mint a többi katonai segédnépet. Így mikor 1051-ben III. Henrik német császár (1039–1056) hadat viselt a Magyar Királyság ellen, seregének a besenyők éjjeli támadásokkal és mérgezett nyilakkal okoztak érzékeny veszteségeket. 1074-ben a besenyők Zoltán nevű vezére felajánlotta I. Géza királynak (1074–1076), hogy szabadság fejében megakadályozzák, hogy Salamon ex- király (1063–1074) Moson és Pozsony várából megtámadja Magyarországot, de a besenyők a Fertő tó mellett súlyos vereséget szenvedtek. A 12. században a források már magyar szolgálatban álló besenyőkről tudósítanak. Így például mikor 1116-ban II. István (1116–1131) az Olsava mentén összecsapott a cseh fejedelemmel, besenyő íjászok is harcoltak a seregében, akárcsak 1146-ban, mikor II. Géza (1141–1162) vezetett hadat a bajor herceg ellen, a magyar király serege élén ekkor is besenyők és székelyek harcoltak.¹¹

A Magyar Királyságba beköltözött besenyőkkel kapcsolatos okleveles és helynévi adatokat Györffy gyűjtötte össze, és 190 olyan helységet azonosított, ahol besenyők éltek. Ezekből, illetve a besenyő törzsnemekre utaló helynevekből és az elbeszélő források adataiból településcsoportokat lehetett rekonstruálni. A legnagyobb besenyő településlánc a Dunántúlon, a Sárvíz mentén található.¹² Több más csoport is kirajzolódik a nyugati határ közelében: a Fertő tó vidékén, a Rába alsó folyásánál, Csallóközben és attól északabbra. De a Közép-Tisza-vidéken, főleg Heves megyében, a Körösök vidékén és a Marostól délre is sűrűn voltak a besenyő települések. Erdélyben meglehetősen szórta fordulnak elő adatok. A besenyők különböző csoportjainak beköltözési időpontjairól ugyan vannak adataink, de azok helyhez kötése bizonytalan. A több hullámban érkező besenyők nem alkottak egységes tömböt a Magyar Királyságban, hanem szétszórta éltek. Csak a Sárvíz mentén élő legnagyobb

---

10 Györffy 1990, 113, 115–117, 119.

11 Györffy 1990, 113–114, 119–120.

12 A Sárvíz-vidék Fejér megyei részének Árpád-kori településtörténetére és a besenyő szállás-terület rekonstruálására I. Hatházi 1996; Hatházi 2004.

csoportjuknak sikerült elérni, hogy az Anjou-korban önálló ispánságot alakíthassanak.¹³

A 10. században dinasztikus kapcsolat révén is költözhetek besenyők a Kárpát-medencébe. A 11. század közepén azonban a besenyők nagyobb része a keletről jövő nyomás következtében költözött a Fekete-tenger melléki szállásairól a Balkán-félsziget területére. A Kárpát-medencébe való nagy tömegben történő benyomulást a Magyar Királyság el tudta hárítani, így csak kisebb csoportok érkeztek az ország területére, ugyanakkor a század folyamán a Balkán-félszigetről is települtek be besenyők. Ezeknek a nyomait a magyarországi latin elbeszélő források és oklevelekben említett személyek és helységnevek őrzik.

II. Úzok és magyarok

A korábban a Türk Kaganátushoz tartozó oguzok a 9–10. századra az Aral-tótól északra erős törzsszövetséget hoztak létre. A törzsszövetség azon része, amely dél felé vándorolt, iszlamizálódott, más részük azonban ősi hitét megtartva fokozatosan megjelent a Volgától nyugatra. Ezt a Kelet-Európa területén élő oguz töredéket – amely a bizánci történetíróknál *Ούζοι*, az óorosz évkönyvekben *Торк*, a muszlim kútfőkben pedig *ğuzz* és *türkmen* néven szerepel – a magyar nyelvű szakirodalomban úzként ismerjük. Az itt felsorolt népvnevek egyike sem jelenik meg a magyarországi latin nyelvű forrásokban, mint ahogy arról sem beszélnek a krónikáink, hogy úzok nagyobb, zárt csoportja a Magyar Királyság területére költözött volna. Ennek ellenére a kutatás két 11. századi Magyar Királyság elleni támadást is ehhez a néphez köt, vagyis az elbeszélő forrásokban szereplő általánosan 'keleti nomád' jelentésű *Cunus/Cuni* népnév alatt két esetben valószínűleg úzokat kell értenünk. Az ugyancsak a magyarországi krónikákban előforduló fekete kumánokban¹⁴ is úzokat lát a kutatás, és összekapcsolja őket az ó-keletiszláv évkönyvekből jól ismert fekete süvegessel.¹⁵

---

13 Györffy 1990, 123–169.

14 *Nigrorum Comanorum* (Pl. gen) (Gesta Hungarorum–Kézai) (SRH I, 148; Bollók 2004, 94), *Nigrorum Cumanorum* (Pl. gen) (Képes krónika) (SRH I, 257; KK c.8., 18).

15 Kossányi 1924, 534–535.

Az egyik támadás, amit az úzokhoz kötnek, a már említett 1068-as, amelyet egy Osul nevű vezér vezetett. Ekkor a nomádok a Meszes-kapun át támadtak a Magyar Királyság ellen, Bihar váráig fosztogattak, majd Kyrieleynél (azaz Kerlésnél, ma Chiraleș, Románia) Salamon király (1063–1074), Géza és László hercegek seregétől vereséget szenvedtek. Míg a Képes krónika szerint a nomád támadók kunok (*Cuni*) voltak,¹⁶ addig a Pozsonyi évkönyvek (*Bessenorum*)¹⁷ és Kézai Simon a 13. század végén írt *Gesta Hungarorum*ában besenyőnek (*Bessi*) nevezte őket.¹⁸ Pauler már a 19. században rámutatott arra, hogy a kunok ekkor még nem érhatték el a Magyar Királyság területét, de ő még besenyőket látott a támadókban.¹⁹ Kossányi Béla volt az első, aki a PVL (*Poveszty vremennih let – Régmúlt idők elbeszélése*), valamint bizánci kútfők adataira támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy az 1068-ban Kerlésnél csatát veszített nomádok az úzok voltak. A források alapján úgy vélte, hogy a besenyők 1060-1070 körüli szállásterületei az Al-Duna vidékénél voltak, a kunok pedig ekkor még a Rusz keleti határai, illetve a Dnyeper közötti területen nomadizáltak. Az úzokat a Rusztól nyugatra és a Bizánci Birodalom határai közé helyezi. Kossányi alapján – mivel Moldva, ahonnan a támadás kiindult, az úzok kezében volt, és a Képes krónika nem besenyőknek, hanem *Cuni*-nak nevezi a támadókat – a kerlési csata nomádjaiban az úzokat kell látnunk.²⁰

A következő, feltehetően úzokhoz köthető támadásra 1085-ben került sor. A történekről a legrészletesebben beszámoló Képes krónika szerint a volt magyar király, Salamon, miután kiengedték a börtönéből, a „kunok” fejedelméhez, Kuteskhez szökött (*ducem Cunorum, qui vocabatur Kutesk*), akinek a támogatásáért cserébe Erdélyt ígerte, és hogy feleségül veszi a leányát. Majd a „kunok nagy sokaságával” rátámadt Magyarországra, és egészen Ung és Borsova vidékéig pusztítottak együtt, de végül I. (Szent) László királytól (1077–1095) vereséget szenvedtek. Salamon

16 SRH I, 366–369; KK c.102–103., 131–134. Ez a forrás számol be legrészletesebben a támadásról.

17 SRH I, 126. A Pozsonyi évkönyv azonban az 1068. év eseményeit 1071. év alatt, míg az 1071-ben történteket 1068. év alatt írja le, tehát pontatlan.

18 SRH I, 182; Bollók 2004, 116. Kézai Simon a történet elmesélésekor három különböző forrást dolgozott egybe, az egyik a nagyobbik István-életrajz és a Hartvik püspök által írt legenda (mindkettő 11. századi), amelyek szerint Szent István korában egy *Bessi* támadás érte a Magyar Királyságot (SRH II, 389, 423; ÁKIF 292, ÁKLI I, 24–25, 37–38). A másik a László-legenda, amely 1192 k. íródott szintén besenyőkről (*Bisssen*) beszél (SRH II, 520; ÁKLI I, 92), noha a Képes krónika lapján ismert, hogy I. Szent László a kunokkal harcolt. Itt feltehetően a László-legenda írója az István-legendák hatására írt besenyőket. Ezeket pedig összekötötte a Képes krónika kerlési csatáról szóló értesüléseivel.

19 Pauler 1899, 115–116, 432–433.

20 Kossányi 1924, 530–534.

ezután a „kunokkal” a Bizánci Birodalom ellen viselt hadat, de ott is vereséget szenvedett.²¹ A történetek előzménye, hogy Salamon 1083. augusztus 20-án szabadult a visegrádi fogságából, előbb nyugatra, IV. Henrik német királyhoz (1053–1105) ment segítséget kérni, mivel azonban tőle nem kapott támogatást, Kuteskhez fordult.²² 1085-ben ugyanúgy északkeleti irányból támadtak Salamon támogatói a Magyar Királyság ellen, mint 1068-ban. A vereséget szenvedő Salamon és szövetségesei Bizánci Birodalom elleni hadjáratát megerősíti Anna Komnéné *Alexias* c. műve is, amely szerint Tzelgu szkítákból, szauromatákból, valamint a Salamon vezette dákokból (azaz magyarokból) álló serege tört a birodalomra.²³ Gyóni Mátyás bizonyította be, hogy Anna Komnéné szauromatái az úzokat jelölik.²⁴ Így nagy valószínűséggel az 1085-ös támadók is úzok voltak.

A magyarok és úzok kapcsolata azonban nem merült ki ebben a két összecsapásban. Úzok töredékei megtelepedtek magyar királyi földeken és határvidékeken, ahol határvédelmi feladatot vállaltak. A mai Magyarország és Erdély területén található úz népnévvel kapcsolatos hely- és földrajzi nevek bizonyítják az úzok jelenlétét az Árpád-kori Magyarországon. Többek között ilyen a mai észak-magyarországi régióban levő Ózd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), a Dél-Dunántúlon fekvő Úzd (Tolna megye), Úzdiszentszécs (ma Sânpetru de Câmpie, Romániában, Maros megye), Uzon (ma Ozun, Romániában, Kovászna megye). A földrajzi nevek közül pedig a Keleti-Kárpátokban levő Úzi-szorost, illetve Úz-patakot említhetjük meg.²⁵ Rásonyi több más oguz-török eredetű földrajzi nevet is (Csík, Ojtozi-szoros, Barca-patak stb. – ma mind Romániában) a Magyar Királyságba betelepülő úzokhoz köt.²⁶ Ligeti Lajos azonban óvatosságra int, és azt állítja, ha úz elemek bekerültek is a magyar nyelvbe, azokat nem lehet elkülöníteni a többi török eredetű szavaktól és helynevektől.²⁷

21 SRH I, 408–409; KK c.134–135., 168–169.

22 Kuteskben Gyóni (1942, 75) úz törzsfőt lát, aki a mai Moldova vagy Havasalföld területén húzta meg magát, és Erdélyben szeretett volna megtelepedni, ezért támogatta Salamont.

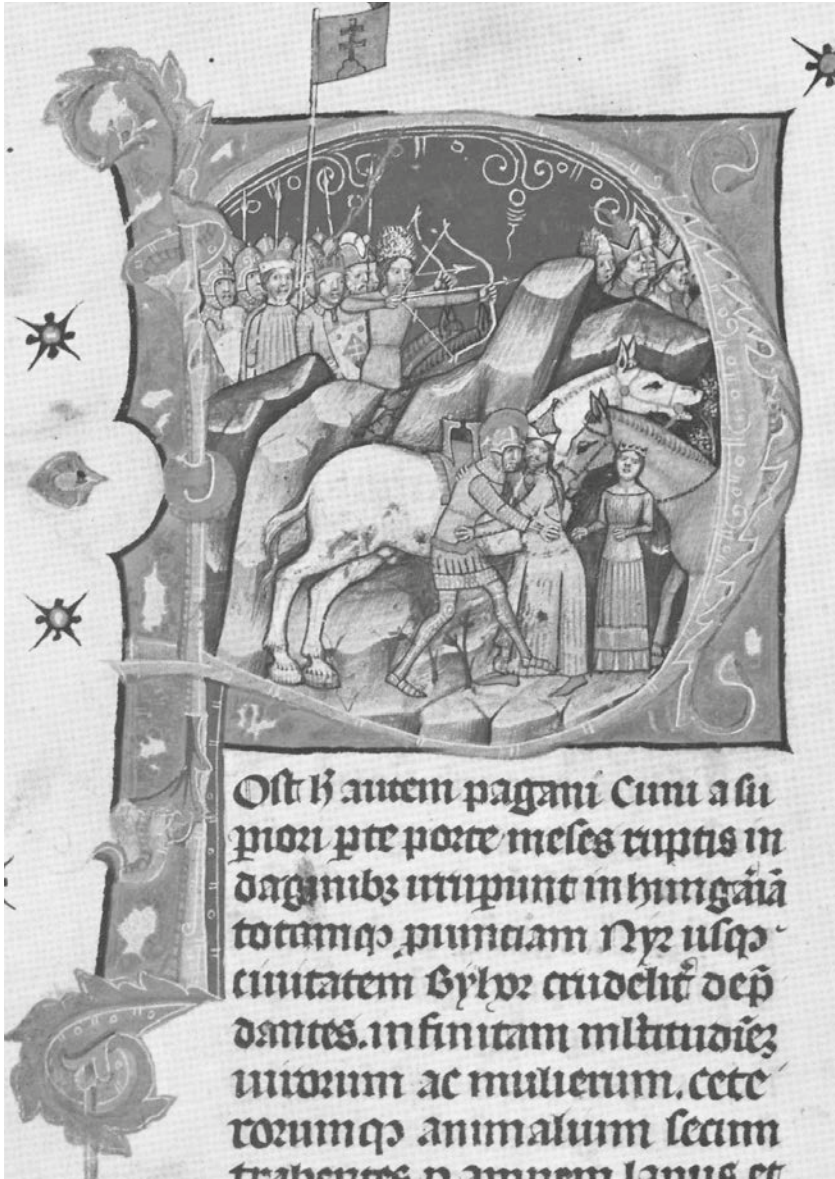
23 AK. VII. i.1. Ez a Bizánci Birodalom elleni támadás 1087-re datálható (Reinsch 1996, 234). Györffy (1990, 186) úgy vélte, hogy a magyarországi forrásban szereplő Kutesk és a bizánci kútfőben olvasható Tzelgu egy és ugyanaz a személy. Ezt azonban semmi nem támasztja alá.

24 Gyóni 1942, 65–70; Moravcsik 1983, 270.

25 Kristó–Makk–Szegefü 1973, 21–22; Rásonyi 1981, 93–94; Rác 2011, 197–199.

26 Rásonyi 1981, 94–105.

27 Ligeti 1986, 537–538.

1. Szent László és a leányrabló kun harca. Miniatúra „P” iniciáléban
(Képes krónika I. 72)

III. Kunok és magyarok

1. A kun név

A magyar történetírásban a *kun* név terjedt el arra a nomád népre, amely a 11. század közepén vette birtokba a kelet-európai steppét, és amelynek egy része a 13. században települt be a Kárpát-medencébe. Ezt a népet a keleti (kínai, mongol, muszlim) forrásokban általában a *qipčaq* (kipcsak) különböző alakjaiban, míg a nyugati forrásokban (görög–latin) a *Koumanoi/Cuman* alakváltozataiban említik. A szláv forrásokban olvasható *polovci* (половцы) elnevezés azért is figyelemre méltó, mert a szlávok által használt név egyik formájára vezethető vissza a magyar *palóc* elnevezés, amely egy magyar nyelvű népcsoport elnevezése a Mátra-hegységben. Maga a palóc elnevezés azonban csak a 17. századtól adatolható, és a palócok kapcsolata a kunokkal vitatott. A kipcsak–kumán–polovci nevek összetartozását több forrás igazolja, így az ó-keletiszláv források²⁸ és a ferences rendi szerzetes, Rubruk 13. századi úti beszámolója.²⁹

A 11. századi magyarországi krónikairodalomban a kun (*Cunus/Cuni*) népnév keleti nomád népek összefoglaló elnevezése. A *Cunus* középkori krónikákban maradt fenn, és a kutatás alapján több népre is használták a krónikaírók: 1068-ban besenyők vagy úzok; 1085-ben besenyők vagy úzok; 1091-ben kunok; 1099-től besenyők és kunok. Mivel a Kárpát-medencébe a 13. században betelepülő kun–kumán–kipcsak etnikum elődei csak a 11. század utolsó negyedében érték el az Al-Duna vonalát, csak ettől kezdve vonatkozhat rájuk a magyarországi latin forrásokban szereplő *Cunus*, vagyis kun népnév, de ezután sem őket jelöli minden esetben (I. a II. István korában betelepülő „kunok”, akik tulajdonképpen besenyők voltak). A 13. század elejétől a magyarországi latin forrásokban valószínűleg nyugati, pápai írásgyakorlat hatására a *Cunus* alakot felváltja a *Cumanus*. Míg a Képes krónikában a *Cuni* és a *Cumani* egyaránt szerepel, Anonymus művében már következetesen csak *Cumani* alak olvasható.

²⁸ *Кумани рекше Половци* (PSRL I, 234).

²⁹ *Commani, qui dicuntur Capchat, a Teutonicis vero dicuntur Valani* (Wyngaert 1929, I. 194).

Később a magyar nyelvben a *Cunus*, azaz a *kun* népnév egyértelműen a 13. században beköltöző török nyelvű nomádokra vonatkozott, és a mai napig ebben az értelemben használatos. A bejövő nomádok önelnevezése *kumán* lehetett, amelyet a hely- és személyneveken túl a magyar nyelvbe jövevényszóként bekerült *komondor* 'nagytestű, pásztorkutya' szavunk őrzött meg. Ennek etimológiája *quman* és *dur*; és a *komondor eb* második elemének elvonásából magyarázható.³⁰ A kunok, miután nyelvileg elmagyarosodtak, a *kumán* helyett a *kun* terminust használták önelnevezésként.

A *kun* és *kumán* népnév etimológiáját sokan összekapcsolják, mások ezt kereken elutasítják. Az egyik hagyományos elképzelés szerint *kun* és *man* összetételből lehetne magyarázni a *kumán*-t, hasonlóan a *türkmen* kifejezéshez. Ennek egy másik változata a *ku-* (*qu-*) 'fakó' tő, amihez a *-man* képző járul. Róna-Tas és Berta Németh Gyula nyomán egy őstörök *quba 'fakó, halvány' alakot rekonstruál, amelynek az őstörökben *kuba* és *kowa* alakváltozatai lehettek. A *kuba* és a kollektívumképző *-n* összekapcsolódásából lett *kuban*, amiből a nazális hatására lett *kuman*, míg a *kun* alak a következőképpen jöhetett létre: *kowa+n* > *kowan* > *kūn*, vagy *kuwa+n* > *kūn*. Mindenesetre Róna-Tas és Berta szerint a *kun* a magyar nyelvben kazár vagy bolgár-török jövevényszó. Ellenben Györffy a magyar *kun* szót egy korábbi Németh Gyula-i etimológiával magyarázta, amely a *hun* névből indult ki, és lett ebből *kun*. Ezt Róna-Tas nyelvi alapon elveti.³¹

A *kun* és *kuman* összefüggést tovább bonyolítja, hogy *qūn* nevű népet is említ néhány muszlim forrás az eurázsiai steppe keleti felében a 11. században. A két elnevezés közötti összefüggés máig vitatott.³²

2. A kun nyelv

A kun nyelv a török nyelvek kipszak ágához tartozik. A Magyar Királyságban a 13. század közepétől folyamatosan egy tömbben jelenlévő kunok nyelvéről kisebb kései szövegek, oklevelekben és elbeszélő

30 Rásonyi 1931, 316; Róna-Tas–Berta 2011, 559–560.

31 Róna-Tas–Berta 2011, 605–611.

32 A magyarországi kun régészeti anyag monografikus összefoglalására, kitekintéssel a kun eredet kérdésére és a kunok délorosz steppei régészeti emlékeire I. Pálóczi Horváth 1994.

forrásokban lejegyzett személy- és helynevek, illetve a magyar nyelvbe bekerült kun jövevényszavak adnak felvilágosítást.

A magyarországi kun szövegek közül az ún. *Kun miatyánk* szövegét Mándoky Kongur rekonstruálta. Az 1744-ben lejegyzett első változat mellett további nyolcvan későbbi lejegyzésről is tudomásunk van. Ezek közül 63 felhasználásával rekonstruálta Mándoky Kongur az alábbi Miatyánkot:

Biziŋ atamiž kim-siŋ kökte
sentlensin seniŋ adiŋ
düšsün seniŋ köŋlün
nečik kim ŋerde alay kökte
biziŋ ekmegimizni ber bizge büt-bütün künde
ilt biziŋ minimizni
nečik kim biz de iyermiz bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol ŋamanga
qutqar bizni ol ŋamannan
sen barsiŋ bu küčli bu čin iygi teŋri amen.

Mi atyánk, ki vagy a mennyben (égben),
szenteltessék meg a te neved,
szálljon le [közénk] a te akaratod,
ugyanúgy a földön, ahogy az égben;
a mi kenyerünket add meg nekünk minden nap;
vidd el a mi bűnünket,
amiképpen mi is megbocsátunk az ellenünk jövőnek;
ne vigyél minket a rosszba,
szabadíts meg minket a rossztól (gonosztól);
te vagy ez az erős, igazságos jó Isten. Ámen.³³

Mándoky Kongur megállapította, hogy a kun szöveg a reformáció korában, a 16. században keletkezhetett, mégpedig egy protestáns magyar miatyánk fordítása, és a szövegben magyaros a szórend, és magyar eredetű szótó is található benne.³⁴ A kétségtelenül hiteles nyelvemlék Kun miatyánk mellett Mándoky Kongur még egy kun kiszámoló mondókát is rekonstruált 20. századi variánsokból.³⁵

33 Mándoky Kongur 2012, 138.

34 Mándoky Kongur 2012, 113–138.

35 Mándoky Kongur 2012, 139–155.

A magyar nyelv török jövevényszavai középső rétegének többsége a kunból származik. Ezek között számon tartanak a magyar köznyelvbe átkerült jövevényszavakat, valamint a Kis- és Nagykunszágban fennmaradt kun eredetű magyar tájszavakat is. Mándoky Kongur több tanulmányában foglalkozott ezekkel, Róna-Tas és Berta pedig 35 biztos és 2 bizonytalan eredetű kun jövevényszót tárgyalt munkájukban.³⁶

A magyarországi kun tulajdonnevek kutatását Baski foglalta össze egy tanulmányában, illetve 2007-ben közölt egy 234 etimológiát tartalmazó névtárat, amelyben szerepelnek a kun törzs-, személy- és helynevek.³⁷

3. Kunok és magyarok a 11–12. században

1091-ben a Magyar Királyság területe ellen ismét egy *Cunus* nevű nép támadt.³⁸ Összevetve a magyarországi forrásokat a bizánciakkal,³⁹ nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a Bizánci Birodalomból a délorosz steppére hazatartó kunok portyáztak magyar területeken, majd szenvedtek vereséget két alkalommal is I. (Szent) László (1077–1095) seregétől.

Miért csak ekkor számolhatunk ténylegesen a kunokkal? A már említett PVL alapján kiderül, hogy az ott következetesen *polovci* néven szereplő kunok népe először 1054/55-ben jelenik meg a Rusz déli szomszédságában. A további térhódításuk is nyomon követhető az írott forrásoknak köszönhetően: 1071-ben már biztosan átlépték a Dnyepert, 1078-ban már a Balkán-félszigeten portyáztak a besenyőkkel közösen. 1085-ben vagy 1087-ben már lehettek volna kunok Salamon szövetségesei, de nagyobb a valószínűsége, hogy a mai Moldva vagy Havasalföld területén élő úzok lehetettek Kutesk és emberei. Ebben az időben a kunok ténylegesen belakott szállásterületének nyugati határa a Dnyesztertől keletre lehetett.

---

36 Mándoky Kongur 1993, 93–129; a kun szavak listája: Róna-Tas–Berta 2011, 1340–1342.

37 Baski 2007, 235–290.

38 SRH I, 412–414; KK c.137., 170–172.

39 Anna Komnéné és más bizánci források szerint 1091 tavaszán I. Alexiosz Komnénosz császár (1081–1118) a kunok segítségével győzte le a lebungionai csatában a besenyőket.

Az 1091. év nyarán a Magyar Királyságot két nomád támadás is érte.⁴⁰ Ezen támadások közül az elsőt, amely az ország keleti részét, azaz Erdélyt és a Duna–Tisza között érintette, egy Kopulcs nevű kun (*Cunis nomine Copulch*) vezette. A lebunioni csata (1091. április 29.) után a Bizánci Birodalomból hazafelé tartó kun sereg⁴¹ a Képes krónika leírása szerint „Erdély földjét végigpusztítva átkelt, és Byhorba ment.”⁴² A támadás valószínűleg délről,⁴³ esetleg délkeletről érte Erdélyt.⁴⁴ A krónika szerint Bihar után Tokajnál átkeltek a Tiszán, azután három részre oszolva portyáztak a Duna–Tisza közén, majd Becsénél (ma Bečej, Szerbiában) úgy döntöttek, hogy hazatérnek. Innen nem messze, a Temesbe folyó Paganti-patak (Poganiš, Romániában) melletti csatában győzte le I. (Szent) László király a Kopulcs vezette kunokat.⁴⁵ A forrás szerint a vereség hallatán a kunok bosszút akartak állni, és újabb haddal vonultak a magyar király ellen, de ennek a Dunánál lezajlott csatának is a kunok veresége lett a vége, melynek során vezetőjüket, Ákost maga a király döfte le.⁴⁶

---

40 SRH I, 412–414; KK c. 137., 170–172.

41 Kovács 2014; Pálóczi Horváth 1994, 31; Vasil’evskij 1908, 106.

42 SRH I, 412; KK c. 137., 170.

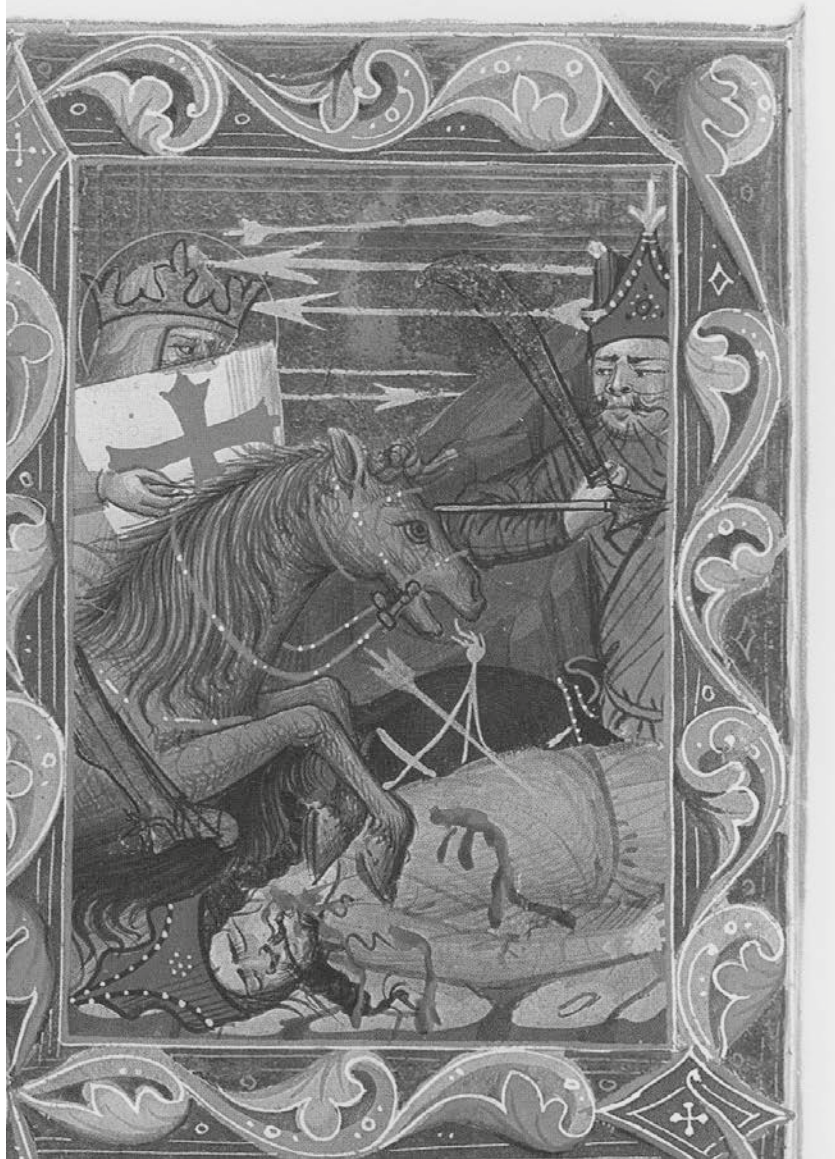
43 Ez az első támadás egyes kutatók szerint az Ojtozi-szoroson át érte a Magyar Királyság területét (Bóna 1988³, 232; Györfly 1987², 936). Az I. (Szent) László és I. Alexiosz pénzeit tartalmazó tordai, magyarfráti és biharszentandrászi éremleletek jelzik a Kopulcs vezette sereg támadásának irányát (Bóna 1988³, 232). A pénzleletek azonban azt nem igazolják, hogy az Ojtozi-szoroson keltek át. Ugyanis ha a Vöröstoronyi-szoroson, az Olt mentén, vagy a Törösvári-hágón keltek át a Déli-Kárpátokon, ugyanúgy útba ejthették az előbb említett településeket.

44 Pauler 1899², 448.

45 I. (Szent) László seregével egyes számítások szerint mintegy 735–750 kilométert megtéve tért vissza a horvát részéről az országra (Doberdói Breit 1929, 15–16).

46 SRH I, 412–414; KK c. 137., 170–172.

X. qm pugnat cu tartaris.

2. Szent László harca a kunokkal (*Magyar Anjou Legendarium*, XLIV/10. kép)

3. Szent László és a leányrabló kun harca. Színes fametszet
(Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, Augsburgban nyomtatott kiadásából, 2a. lap).

A szakirodalomban a két támadás okai és időpontjai vitatottak.⁴⁷ Azonban véleményünk szerint mindkét kun támadás 1091 nyarán érte a Magyar Királyságot. Az első katonai akció nagy valószínűséggel a lebunioni csatából hazatartó kunok önálló portyájának tekinthető, míg a második támadás oka a vereség miatti bosszúvágy. Tehát a Magyar Királyság elleni két támadás a kunok portyázó hadjárata volt.

A kunok a 11. században még egyszer összecsaptak a magyarokkal. Ekkor a Könyves Kálmán magyar király (1095–1116) vezette sereg szennvedett vereséget Altunopa és Bonyak kunjaitól Rusz földön. Az 1099-es Peremisl (ma Przemyśl, Lengyelországban) melletti csatáról magyar és az ó-keletiszláv források egyaránt beszámolnak. Ezekből kiderül, hogy mind a magyarok, mind a kunok a Rusz fejedelmeinek belharcában vettek részt. A magyar király a kijevei nagyfejedelem Szvjatopolkot (1093–1113), míg a kunok a vlagyimiri fejedelem Dávidot (1085–1086, 1086–1099; 1099–1100) támogatták.⁴⁸ Mind a két forrás szerint Könyves Kálmán seregét valójában a kunok győzték le és futamították meg.⁴⁹

Kunok és magyarok a 12. század folyamán is a Rusz földön találkozhattak, mikor az egymással harcoló különböző fejedelmek segítségére siettek. A magyarországi források azonban egyetlen kivételtől eltekintve nem említenek olyan összecsapást, amelyben a kunok magyarokkal harcoltak volna. A kivétel II. Géza uralkodásának idejére (1141–1162) datálható, mikor a magyar–rusz érintkezés intenzívebbé vált. A kijevei nagyfejedelem, Izjaszlav Msztyiszlavics (1146–1154) sógorától, a magyar királytól hat alkalommal kapott segítséget a gyakran kunok által is támogatott rusz ellenfeleivel szemben folytatott harcai során 1148 és 1152 között.⁵⁰ Ezekről a ruszbeli hadjáratokról mindössze egyetlen rövid utalás olvasható a magyar krónikakompozícióban, amely szerint Géza hadat vezet Lodomerius fejedelem (a halicsi Vlagyimirko Volodarevics, 1141–1153) ellen, hogy megbosszulja sógorán, Minosloyn (Izjaszlavon) esett sérelmet, akinek támogatására már korábban is küldött sereget, amelyet azonban a ruszok és a kunok (*Cuni*) megverték.⁵¹ Arra, hogy a magyarok vezette hat hadjárat (1. 1148 kora tavasz, 2. 1149. karácsony, 3. 1150. ősz, 4. 1151. február–március, 5. 1151 nyara, 1152 első fele)⁵² közül melyik lehetett az, amelynek során a magyar had vereséget

47 Ennek összefoglalását l. Kovács 2014.

48 PVL 114–116, 253–254.

49 A csatára l. Font 2005, 143–147; Hodinka 1913, Kovács 2013.

50 Font 2005, 166–167.

51 SRH I, 460; KK c. 167., 211.

52 Font 2005, 167–175.

szenvedett a kunoktól, az ó-keletiszláv forrásokból következtethetünk. Ez valószínűleg az 1151 júniusában indított hadjárat lehetett. Az 1151. év alatt számol be arról az ó-keletiszláv forrás, hogy a kijevi nagyfejedelem fia a támogató magyarokkal Szapoginyánál (Сапогиня) együtt italozott, majd a részeg magyarok nem tudtak ellenállni a rajtuk ütő halicsi Vlagyimirnak, és vereséget szenvedtek.⁵³ A forrásban ugyan nem szerepel, hogy a kunok verték volna meg a magyarokat, de Vlagyimir annak a Jurij Dolgorukijnak volt a szövetségese, akit a Kijevért folytatott harcban mindvégig támogattak a kunok (polovecek). Ugyanakkor a hat hadjáratból ez az egy olyan, ahol a magyarok vereséget szenvedtek. Ezután pedig még egyetlen alkalommal vonultak magyarok a Ruszba, 1152-ben, mikor maga a király állt a sereg élén.⁵⁴ Tehát a 12. században a kunok és a Magyar Királyság között csak közvetett kapcsolat van, azaz mindkét hatalom a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban vett részt.

4. Kunok és magyarok a 13. század első felében

A kunok és magyarok részvétele a 13. századi Rusz belharcokban tovább folytatódott. A magyarok ebben a században már nemcsak valamely fejedelem támogatójaként voltak állandó szereplői a ruszbeli harcoknak, hanem Halics birtoklása volt a céljuk. Emellett a 13. században II. András magyar király (1205–1235) expanziós törekvéseinek hatására magyar kezdeményezésre elkezdődött a nyugati kereszténység terjesztése a kunok között. Ennek következtében a Domonkos-rendi szerzetesek a magyar uralkodók támogatásával kezdtek téríteni a délorosz steppén élő kunok között. Végül ebben a században telepedett be két alkalommal is egy-egy nagyobb csoport kun a Magyar Királyság területére.

A 13. században II. András aktív külpolitikájának egyik színtere a Rusz volt, ahova a magyarok Halics birtoklásáért számos hadjáratot vezettek. Ezek közül most csak egyet emelünk ki. Ez pedig a magyarok első halicsi hadjárata a 13. században, ennek leírásakor jelenik meg az ó-keletiszláv forrásokban a magyar történelemből jól ismert Kötöny

---

53 PSRL II, 441–442; Font 1996, 210–213.

54 PSRL II, 441; Font 1996, 212–213.

(az óorosz forrásokban Kotjan (Котян)). Az évkönyv szerint 1205 őszén⁵⁵ Kötöny testvérével, Szomogurral a magyarok ellen harcolt.⁵⁶ Ez lehetett a később a Magyar Királyságba népével együtt beköltöző Kötöny első találkozása a magyarokkal.

A 13. század eleje a nyugati kereszténység középkori történetének egyik legintenzívebb terjeszkedési időszaka. A Magyar Királyság is ezekben az évtizedekben kapcsolódott be politikai érdekei miatt és a korabeli keresztény térítői eszmék hatására a pogányság és eretnekesség elleni harcba. Ekkor került sor az egyetlen, magyar király vezette kereszties hadjáratra, de négy új püspökség is létrejött az ország területén vagy szomszédságában, annak érdekében, hogy az ott élő eretneknek vagy pogánynak tekintett lakosságot megtérítsék.⁵⁷ A Magyar Királysággal szomszédos kunok támadásai is újra elkezdődtek, ezek mögött talán a II. Bolgár Cárság (1187–1396) állhatott, amely mivel részben a kunok támogatásának köszönhette létrejöttét, maga is hatáskörébe akarta vonni a szomszédos nomádokat.

II. András a kunok támadásai miatt előbb a Német Lovagrendet telepítette be (1211) a Magyar Királyság délkeleti határainak védelmére. Elterjedt nézet, hogy a lovagoknak két fő feladata volt a Barcaságban: egyrészt az ország délkeleti határának védelme, másrészt pedig a kunok között a kereszténység terjesztése. Azonban a lovagrenddel kapcsolatos okleveles anyag és a rend baltikumi tevékenysége alapján úgy tűnik, hogy inkább csak védelmi feladataik voltak.⁵⁸ Az azonban nem elképzelhetetlen, hogy a lovagrend a térítő papság, majd a domonkos szerzetesek számára katonai kíséretet biztosított missziós útjaik során. Erre utalhat, hogy a Magyar Királyságban 1221-ben megtelepedő domonkosok kunok közé vezetett első térítő útjukon – amelyet valamikor 1223-1224 körül vezettek a Kárpátokon kívüli területre – ugyan nem értek el eredményt, de nem is halt senki közülük mártírhálált. A domonkosok azonban nem adták fel, másodjára is elindultak a kunok közé téríteni, ekkor már a Német Lovagrend védelme nélkül, hiszen őket 1225-ben II. András kiűzte a királyságból. Ekkor a szerzetesek a Dnyeperhez mentek. Munkájuk évekig tartott, míg eredményt értek el, és ekkor már mártírjaik is voltak. Egy 1227. június 31-i pápai oklevélből arról értesülünk, hogy egy *Bortz* nevű kun fejedelem (*princeps*) fia kunokból és domonkosokból álló küldöttség élén

55 A forrás 6710., azaz 1202. év alatt írja le a történetet, de valószínűleg 1205-re tehető (Font 2005, 189–195). Kötönyre I. Polgár 1999.

56 PSRL II, 717–718.

57 Ilyen volt a kun mellett a szerémi, a boszniai és a nándorfehérvári egyházmegye.

58 Kovács 2004, 139–150.

azt kérte az esztergomi érsektől, hogy keresztelje meg őt és kíséretének pogány tagjait, és majd atyja is felveszi a kereszténységet.⁵⁹ Ennek következtében az érsek számos püspök és a trónörökös, Béla herceg kíséretében el is indult, hogy megkeresztelje a kun vezért.⁶⁰ Béla jelenléte a kun vezér áttérésénél arra utal, hogy Bortz nemcsak megtérését, hanem hódolatát is felajánlotta. A kunok talán új, erős szövetségest kerestek az 1223-as Kalka menti csatában a mongoloktól elszenvedett vereségük miatt. A trónörökös pedig nem kizárt, hogy a világi hatalom megszervezése érdekében utazott a püspökökkel a kunok földjére.⁶¹ A források szerint számos kun keresztelkedett meg ekkor a kun vezér családjával, akik egyúttal hűbéri fogadalmat is tettek a magyar királynak. Ezt bizonyíthatja IX. Gergely 1229-ben kelt levele a kunokhoz, amelyben a pápa arról is tud, hogy II. Andrásnak a kunok szabadságát és védelmét biztosító levélén aranybulla volt.⁶² Az áttérések következményeképpen jött létre a kun püspökség, amelynek feladata volt a térítés folytatása, a már keresztény kunok új hit szerinti megszervezése, politikai szempontból pedig a határokat kellett biztosítani. A forrásokból lehet következtetni a püspökség hatáskörzetére is: a nyugati határa a Keleti-Kárpátok vonulata, de nem terjedt ki az Olt folyótól nyugatra, a Szörényi bántság területére. Kelet felé pedig a kortárs Rogerius, a váradi kanonok a Szeret folyót említi, mint a püspökség határát.⁶³ Délen a II. Bolgár Cárság, északon pedig az 1233-ban létrehozott kijevi püspökség területéig érhetett a kunok püspökének hatásköre.⁶⁴

Meg kell említeni, hogy minden bizonnyal a megtért kunok közül kerültek ki *Begovars polovecei*, azaz Béla herceg kun kísérői, akik 1230-ban részt vettek a trónörökös Halicsba vezetett hadjáratában.⁶⁵ A kunok közötti térítés hatására a magyar király 1233-ban felvette a *rex Cumaniae* címet.⁶⁶

59 Hurmuzaki 1887, I/1. 102.

60 Hurmuzaki 1887, I/1. 108.

61 Makkai 1988³, 306.

62 Hurmuzaki 1887, I/1. 112–113.

63 SRH II, 564; *A tatárjárás...* 123. Van, aki szerint keleten a püspökség határai egybeestek azzal a területtel, ameddig a kunok nomadizáltak (Richard 1977, 25).

64 Richard 1977, 25. A Rusz területén is tevékenykedtek domonkos szerzetesek, erre utal Długosz egy megjegyzése, amely szerint 1233-ban a kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Rurikovics elűldözte Kijevből a domonkosokat. A pápa támogatta a szerzeteseket, és 1232 vagy 1233-ban egyes feltételezések szerint püspököt nevezett ki a Ruszba (Fonnesberg-Schmidt 2007, 223).

65 Az évkönyvben az 1229. év alatt szereplő hadjárat (PSRL II, 754–762) 1230-ra datálásának érveit l. Font 1991, 131; Senga 1988, 38.

66 Az oklevél szerint: *Bela dei gratie primogenitus Regis Hungarie... Bulgarie Comanieque* (Hurmuzaki 1887, I/1. 127). Az oklevél azonban a kétes hitelű szövegek közé tartozik (Jakó 1997, I. 177).

A ténylegesen mindössze 14-15 évig fennálló kun püspökség székhelyének nevére három, a mongol pusztítás utáni oklevélben (1279-es, 1332-es és 1347-es) van adat. Azt azonban nem tudni, hol lehetett a székhely, Milkó (*civitas Mylco, episcopatus in Milcovia*), melynek lokalizálását nehezíti, hogy a tatárjárás előtti források nem említik sem Milkó városát, sem más székhely nevét.⁶⁷ A püspökség központja nem lehetett messze az erdélyi határtól, így a Magyar Királysággal és a magyar egyházzal az összeköttetést fenn lehetett tartani.

A fiatal egyházmegye nem volt hosszú életű. Az 1236-ban kezdődő mongol hadjárat (tatárjárás) előtt a kunok egy része 1239-ben Kötöny vezetésével a Magyar Királyság területére költözött,⁶⁸ azzal a feltétellel, hogy elfogadja a magyar uralkodó fennhatóságát, és megkeresztelkedik. Meg kell jegyezni, nem lehetetlen, hogy Kötöny IV. Bélához (1235–1270) történő közeledésében a domonkosok is szerepet játszottak. Erre utal, hogy a magyar király Kötönhöz küldött követségének tagjai között – akik azt a hírt vitték a kun vezérnek, hogy befogadják őt és népét – domonkosok is voltak.⁶⁹

A magyar király számára több szempontból jól jött a kunok betelepítése. Egyrészt így ő is részt vehetett a kereszténység terjesztésében (többek között maga volt Kötöny keresztapja), másrészt a kunokra támaszkodhatott belső ellenzékével szemben, harmadrészt pedig a fenyegető mongol támadás során is hasznos haderőt jelenthettek volna a kunok. A Kötönnyel betelepült kunok számát a Rogeriusnál (*preter ipsorum familias, circa quadraginta milia dicebantur*) olvashatók alapján igyekeztek meghatározni a kutatók. Azonban közsímet, hogy a középkori szerzők pontatlanok a számok tekintetében, ráadásul a 40 ezres szám gyanúsán sokszor fordul elő a kunokkal kapcsolatban (40 ezer kun harcolt 1091-ben a Bizánci Birodalomban, ugyanennyien voltak a Grúz Királyságba betelepülő kunok is a 12. század elején). Így a betelepülők számát nem lehet meghatározni, de azt igen, hogy előbb egy tömbben telepítették le őket, majd Kőmonostornál úgy döntöttek, hogy széttelepítik őket.⁷⁰ Az ország földműves lakossága ellenségesen fogadta a nomád kunokat, a mongolok megjelenésekor pedig ez utóbbiak előőrseit látták a betelepültekben, majd Kötönyt és családját meggyilkolták (1241

---

67 A püspökség központjának meghatározásáról a különböző feltételezések összefoglalását l. Kovács 2005. Újabbban pedig Spinei 2008, 413–456.

68 Kötöny és kunjainak beköltözésére l. Balogh 2001.

69 SRH II, 553–554. *A tatárjárás...* 113.

70 „*nobiles Comanorum cum suis famulis divisim per singulas Hungarie provincias mitterentur et moram quilibet in provincia traheret sibi assignata*” SRH II, 557. *A tatárjárás...* 116.

tavaszn), a kunok pedig elhagyták az országot a Balkán felé. Így épp a mongol támadás előtt IV. Béla elveszítette a biztosnak tűnő támogatóit.

5. A kunok megtelepedése a Magyar Királyságban⁷¹

A tatárjárás katasztrofális hatásának következtében IV. Béla (1235–1270) a királyság megerősítése céljából új védelmi politikát dolgozott ki. Ennek részeként valamikor 1244 és 1246 között visszahívta a kunokat, akiket a tatárjárás következtében leginkább elpusztult Tiszántúlra és a Duna–Tisza közére telepített, hogy haderejük rendelkezésre álljon egy újabb mongol támadás esetén. A kunok és magyarok közti szövetséget 1247-ben házassági szerződéssel szentesítették, ekkor IV. Béla fia és trónjának örököse, István egy kun fejedelem leányát vette feleségül. A mongoloknál pápai követként járó ferences Plano Carpini úti beszámolójának luxemburgi kéziratának függeléke szerint tíz kun ekkor karddal kettévágott kutyára tett esküt arra, hogy megvédik a magyarok földjét.⁷² A forrás ugyan már 1247-ben lakodalomról beszél, de az ekkor mindössze 8 éves István és a keresztségben Erzsébet nevet kapó kun lány házasságára csak 1254-ben került sor. Mivel egy 1255-ös oklevélben Szejhán kun fejedelem (*dux*) IV. Béla rokonaként szerepel, a kutatás vele azonosította Erzsébet apját.

A kunoknak közösségi jogállása volt már első betelepülésükkor, és királyi védelem alatt álltak. Másodszori betelepülésük után sem változott ez a helyzet. István, ifjabb király, a későbbi V. István (1270–1272) a kun fejedelem lányával való házassága után felvette a „kunok ura” (*dominus Cumanorum*) címet, amely neki biztosította a legfőbb hatalmat a kunok felett 1262 és 1270 között. 1270-es trónra lépése után a kunok ismét közvetlenül királyi védelem alá kerültek. Ez a helyzet annyiban változott, hogy 1270-től rövid megszakításokkal egészen az újkorig, az ország második méltósága, a nádor viselte a kunok bírója címet.⁷³ A kun

71 A magyarországi kunok történetének összefoglalásai: Gyárfás II, 277–389, forrásgyűjtemény: 391–462; Györffy 1990b, 274–304, Pálóczi Horváth 1989a, 52–61, 68–119; Pálóczi Horváth 1996, 23–34; Selmeczi 2011. A Magyar Királyság történetének összefoglalása a 13. század második felére: Szűcs 1993.

72 Gyárfás II, 404; *A tatárjárás...* 283–284; Györffy 1986, 199–200.

73 Berend 2001, 87–88.

előkelők és a középréteg hadba vonulási kötelezettséget vállalt, amelynek fejében kollektív szabadságjogot nyertek.

A kunok társadalma a 13–14. században nemzetségi társadalom volt. Az 1279. évi kun törvény hét nemzetséget említ, azonban ezek olyan csoportok, amelyek a délorosz steppén élő társadalmi egységekből szakadtak ki, vagyis töredékek. Nem lehet kizárni, hogy mesterséges szervezés eredményeképpen álltak elő. A hét nemzetségből csak hatnak ismert a neve (1266: *Borchol*/Borcsol; 1315: *Koor*/Kór; 1328: *Olaas*/Olás; 1343: *Ilunchuck*/Iloncsuk; 1347: *Chertan*/Csertán; 1371: *Kuncheq*/Köncsög).⁷⁴

A másodjára betelepülő kunok 1246-ban szerepelnek először a forrásokban, ekkor IV. Béla II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg (1230–1246) elleni hadjáratában vettek részt. Jóllehet a Lajta mentén vívott csatában (1246. június 15) a magyar sereg alulmaradt, de Frigyes, akinek komoly része volt Kötöny megölésében, maga is elesett. 1250., 1252., 1253. és 1260. évben a kunok rendszeresen részt vettek az Ausztria, Morvaország, Karintia és Stájerország elleni hadjáratokban.⁷⁵ Ezek a harcok IV. Béla és a cseh II. Ottokár (1253–1278) között zajlottak az Ausztria és Stájerország feletti hatalomért. Végül 1260-ban IV. Béla serege vereséget szenvedett, és kénytelen volt feladni azokat a területeket. 1260-ban tűnik fel a kunok új vezetője, Alpra, aki majd 1279-ben is szerepel az ún. kun törvényben. A trónörökös István vagy még inkább hívei nem elégedtek meg az István által uralt Erdéllyel, és fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a Duna vonaláig, 1262-ben pedig István felvette az ifjabb király és a kunok ura címet. Ebben az évben született István és Erzsébet László nevű fia, a későbbi IV. (Kun) László magyar király (1272–1290).

A hatalmi harc következtében megosztott Magyar Királyságban az apa (IV. Béla) és fia (István ifjabb király) között megromlott kapcsolat 1264-ben belharcokhoz vezetett, melynek során a kunok is átpártoltak IV. Bélához. István isaszegi győzelme (1265 márciusában) után megkötött 1266-os Margit-szigeti békében apa és fia egyezsége jutott, és megosztották a királyságot a Duna mentén, valamint kölcsönösen megígérték egymásnak, hogy nem csábítják magukhoz egymás híveit (így az öreg király sem nyeri meg magának a kunokat).

74 Gyárfás III. 56, 508, 48, 482, 72. Az Iloncsukról és Köncsögről nem tudni biztosan, hogy régi nemzetségnevek vagy pedig későbbi személynevből képzett nem-, illetve ágnevek (Györffy 1990b, 276). A kun nemzetségekről, szálláshelyeikről, társadalmi szervezetükről Györffy 1990b, 274–304; Pálóczi Horváth 1974.

75 Később is részt vettek a szomszédos nyugati országok elleni hadjáratokban így 1270., 1271., 1273., 1276. és 1278. évben is.

IV. Béla 1270-ben bekövetkezett halála és V. István trónra lépése után Béla hívei a cseh Ottokárhoz menekültek. Így a cseh–magyar viszony újból kiéleződött. 1270-ben portyázó kun hadak törtek be Ausztriába, majd Ottokár nyomult be hadaival magyar területre 1271-ben, de a Rábcánál a magyarok, többek között a kunok segítségével, törbe csalták Ottokárt és kiűzték csapatait. V. István azonban hamarosan (1272-ben) elhunyt, így István és Erzsébet, a kun fejedelemlány nászából született IV. Lászlót tíz évesen királlyá koronázták.

IV. László kiskorúságát a nagybirtokosok saját hatalmuk növelésére használták, és a különböző főúri csoportok között ádáz küzdelem folyt a király feletti befolyás megszerzéséért. Közben a külpolitikában olyan események történtek, amelyek jelentős szerepet biztosítottak IV. Lászlónak és a kunoknak is. 1273-ban a német birodalmi gyűlésen nem Ottokárt, hanem Habsburg Rudolfot választották német királlyá. A két fél közötti küzdelemben a magyar uralkodó Rudolf oldalára állt. A kun haderő részt vett az 1273-as és 1276-as magyar hadjáratokban, és a döntő összecsapásnak tekintett 1278-as Morva folyó melletti dürnkruti csatában is. Az ekkor már nagykorúsított magyar király vezette a magyar és kun hadakat Rudolf megsegítésére Ottokár ellen. A csatát, amelyben Ottokár is elesett, a magyar és kun haderő döntötte el. Ez a kunok segítségével aratott győzelem alapozta meg a Habsburg-ház keleti hatalmát.

A belpolitikában 1277-ben lehetőség nyílt a magyar királyi hatalom konszolidálására is. Ezt a folyamatot ásta alá az 1279-ben magyar földre érkező pápai legátus, Fülöp fermói püspök, aki a kunok megkeresztelkedésének kérdését helyezte előtérbe, nem pedig a világi és egyházi hatalmasságok önkényeskedéseit és a királyság egységét bomlasztó tevékenységét.⁷⁶

A kun kérdés kiéleződése a kun anyától származó királyt megoldhatatlan dilemma elé állította: vagy keresztény király léte a pogány kunokkal lép szövetségre az egész ország és egyház ellenében, vagy pedig az erős királyi hatalom kiépítését feladva a pápa és az egyház engedelmes eszköze lesz. 1279-ben a pápai legátus a királyi tanáccsal közösen kidolgozott egy tervezetet, amelyet a király oklevélben rögzített. Ebben minden kunnak kötelezővé tették a megkeresztelkedést, nemezsátraik elhagyását, a falvakba való megtelepedést, a keresztények életmódját és szokásait. Emellett fel kellett hagyniuk az erőszakos cselekedetekkel és a keresztények meggyilkolásával, illetve vissza kellett adniuk a jogtalanul elvett egyházi és világi birtokokat. Mindezeket a

---

76 Szücs 2002, 419.

kunok főemberei, Usuk és Tolon a kunok nevében magukra kötelezőnek ismerték el. Az 1279-es tétényi országgyűlésen Alpar és Uzur kun urak jelenlétében megtárgyalták az ügyet, és a korábbi dokumentumhoz képest annyi engedményt sikerült elérni, hogy a kunok megtarthatták haj-, szakáll- és ruhaviseletüket, illetve csak a Magyarországon elfogott keresztény foglyokat kellett visszaszolgáltatni, a külföldön zsákmányoltakat ez nem érintette. Ugyanakkor a szabad kun népesség továbbra is a király joghatósága alá tartozott, s a magyar nemesekkel azonos szabadsággal rendelkezett, így a király seregébe is fejenként vonult be. Ez az 1279. augusztus 10-i oklevél a tényleges és egyetlen kun törvény, amely azonban csak 18. századi másolatból ismert, ezért hitelét egyes történészek megkérdőjelezzik, és az 1279. június 23-i keltezésű tervezetet tekintik hitelesnek.⁷⁷

A kun törvények végrehajtása feszültségekhez vezetett, hiszen a pápai legátus által kierőszakolt intézkedések a király egyik legfontosabb katonai bázisára, a kunokra mértek csapást. Pedig IV. László rájuk támaszkodva a bárói csoportok hatalmát ellensúlyozhatta volna, így érthető, hogy a király halogatta a végrehajtást, ezért a pápai legátus kiközösítette. Ekkor a király ígéretet tett a törvény végrehajtására, de mégis inkább a kunok közé menekült. Ettől kezdve László kun szokásokat vett fel, és kun szeretőt (Édua) tartott. A pápai legátust a kunok kezére adta, majd a bárók fogták el a királyt. IV. László végül kénytelen volt újból beleegyezni a kun törvények végrehajtásába, ami kiváltotta 1280-ban a Körösök és az Al-Duna között élő kunok dülását, majd kivonulási szándékát, amit a király végül megakadályozott.⁷⁸ Azonban a nyugalom nem állt helyre, és 1282-ben a király ismét kénytelen volt fegyverrel vonulni a kunok ellen, akikre 1282-ben a hód-tavi csatában súlyos csapást mért.⁷⁹ Ennek következtében a kunok kiürítették a Körös–Maros közét és a Temes vidékét.

Az erős királyi hatalom kiépítése érdekében a kunok nomád életmódját követő király (ezért a kapta a Kun jelzőt) egy eleve kudarcra ítélt utat választott: megpróbálta konszolidálni a hatalmát a keresztény világtól eltérő módszerekkel. Ennek bizonyítéka, hogy IV. László uralkodása idején jelent meg a király körül a nomád világból jól ismert fegyveres kíséret: a nyögérek (*neugarii*),⁸⁰ akik a király kun testőrei voltak. Azonban a nomád hagyományhoz visszakanyarodó kísérlet nem lehetett

77 Szűcs 2002, 420–423.

78 Györffy 1990b, 285; Szűcs 2002, 428.

79 SRH I, 471–472; KK c. 181., 228–230.

80 Németh 1953, 1–23.

sikeres. Végül 1290-ben IV. Lászlóval – nem kizárt, hogy magyar bárók mesterkedése következtében – kun előkelők (Arbuz, Törtel és Kemece) végeztek.⁸¹

4. IV. (Kun) László király megölése. Miniatúra „P” iniciáléban (Képes krónika I. 129)

Az országban maradt kunok a kun törvények miatt a korábbinál kedvezőtlenebb gazdasági helyzetbe kerültek, magyar foglyaikat szabadon kellett engedniük, és megszűntek a nyugati hadjáratok is, így veszteségeiket nem tudták zsákmányolás útján pótolni. III. András (1290–1301) úgy igyekezett a kunok helyzetén segíteni, hogy elrendelte: a nemesek, így a kunok középrétege is (ők az 1279-es törvény értelmében a nemesekkel egyenrangúak) idegen földre csak a király pénzén kötelesek hadba menni. Tehát a kunok zsoldot kaptak, ha a királyt elkísérték hadjáratai

81 Kristó Gyula tette közzé a IV. (Kun) László életével és uralmával foglalkozó forrásgyűjteményt, amelyhez egy bevezető tanulmányt is írt a király életéről és tevékenységéről: Kristó 1994.

során. Ez némiképp kárpótolta őket a kiesett emberzsákmányért.⁸² Így Károly Róbert (1301–1342) és I. (Nagy) Lajos (1342–1382) külhoni hadjárataiban a kunok zsoldosként vettek részt. Az egyház is igyekezett egy ideig kedvezni a kunoknak. Annak érdekében, hogy minél több kun vegye fel a kereszténységet, a pápa is elengedte a dézsmát 1328-ban. 1351-ben csak harmincad fizetésére kötelezték őket.

5. Keleti ruhás előkelők – testőrök vagy a katonai segédnépek vezetői – a trónon ülő I. (Nagy) Lajos király bal oldalán. A Képes krónika címlapjának első miniatúrája, részlet (Képes krónika I. 1)

⁸² Györffy 1990b, 286–288.

A kunok zöme a középréteghez tartozott, ők a *nobiles et universitas Comanorum* néven szerepelnek 1279-ben, de jelentős szolgaréteg is volt soraikban. Ezek száma a Magyar Királyság területén pedig jelentősen nőtt. A 13–14. században a Magyar Királyság területén élő kunok társadalmára az 1279. évi kun törvényből is következtethetünk, az ugyanis hét nemzetséget említ, azonban emlékeztetünk arra, hogy ezek olyan csoportok, amelyek korábban a délorosz steppén élő társadalmi egységekből szakadtak ki. Ahogy a kunok beilleszkedése előrehaladt, a nemzetségek élén álló nemzetségkapitányok (*dominus, comes capitaneus*) szerepe csökkent, helyét átadta a szállás-, majd pedig a székkapitánynak, amelyre az első adat 1388-ból van.⁸³ A kun nemzetségek szállásterülete pedig átalakult közigazgatási és bíraskodási autonómiával rendelkező székekké,⁸⁴ amelyek kívül estek a vármegye szervezetén, egy-egy szék élén kapitány állt, s a széken keresztül adóztak a királynak. A Csertán nemzetség területén előbb Chortyan-szék (1418), majd Halas-szék (1451) jött létre. Kór nemzetség szállásán alakult ki Szentelt-szék. Az Olas nemzetség területén jött létre Kolbáz-szék (1440). A Kecskemét-szék, Kara- vagy Mizse-szék, valamint a mezőföldi Hantos-szék esetében a nemzetségek és székek egyeztetése problematikus.⁸⁵

A kunok életmódváltása meglehetősen lassú folyamat volt. Annak ellenére, hogy a betelepülő kunok között a domonkosok és a ferencesek folytatták a térítést, a 14. századból is van adat arra, hogy többnyire ellenkezés nélkül felveszik a kereszténységet, de ez életmódjukra nincs hatással. A 14. század közepén jelentős részük még mindig nem települt meg állandóan, de ekkor már a nemzetségi birtokokon is elkezdődött a komplex gazdaságok kialakítása. Ezt a folyamatot jelzik a jobbágytelepítések és a kun szolgaréteg szökése a szomszédos magyar birtokokra. Egy 1399-es pápai oklevél szerint a kunoknak, jászoknak, tatároknak nincsenek városaik, földjeik. Sáttraikkal, családjaikkal, barmaikkal vándorolnak Magyarországon.⁸⁶ Ez azonban egyre inkább visszaszorult, és a kunok fokozatosan beilleszkedtek. A nemzetségfők földbirtokos urakká, családjaik örökletes nemességgé váltak, a kunok szegény rétegei pedig jobbágysorba süllyedtek. Fokozatosan átvették a keresztény vallást, a névadási mintákat, a magyar társadalmi és településszerkezetet, a viseletet és szokásokat,⁸⁷ és

83 Gyárfás III. 509; Györffy 1990b, 299–304.

84 A kun székek kialakulásáról, szervezetéről, működéséről: Györffy 1990b, 274–304; Hatházi 2004; Hatházi 2006, 111–146.

85 Pálóczi Horváth A.: kun nemzetségek. In: *KMTL* 383; uő.: kun székek. In: *KMTL* 385.

86 Gyárfás III. 532.

87 A magyarországi kun sírleletekre, mint a viselet régészeti emlékeire l. Hatházi 2005; Selmeczi 2011.

végül a nyelvüket is feladták. A beilleszkedésük olyan sikeres volt, hogy a 14–15. században az Alföld az ország leggyorsabban fejlődő területei közé tartozott, és a paraszti lakáskultúra is itt volt a legfejlettebb.

6. Lazarus: Tabula Hungarie ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigonien Cardin. Ingolstadt, 1528 (részlet)

A kunok beilleszkedésének folyamata a 15. századra befejeződött. Később, a török hódítás következtében a Duna–Tisza közti kun szállások elnéptelenedtek, ugyanakkor a Tiszán túli kun telepek még egy évszázadig virágoztak. Ez adja a magyarázatát, hogy a török korban a Nagykunság elnevezés a Tiszán túli területre, míg a Kiskunság az elnéptelenedett Kecskemét–Kiskunhalas környékére vonatkozott.⁸⁸

⁸⁸ Pálóczy Horváth A.: Kunság. In: *KMTL* 385.

Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon

Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András

1. Kutatástörténeti bevezető

A magyarság keleti származásának tudatában a magyar tudományos világ régóta érdeklődéssel fordult az eurázsiai steppevidék nomád népeinek kultúrája felé. A magyarországi besenyőkről szóló adatokat először Jerney János gyűjtötte össze a 19. század közepén. 1844–1845-ben hosszú utazást tett a Fekete-tenger és az Azovi-tenger mellékén, hogy kinyomozza a magyarok régi lakhelyeit, és összegyűjtse a magyar őstörténetre vonatkozó emlékeket.¹ Útja során számos kun kőszoborról is készített leírást és rajzot, mivel úgy vélte, hogy azok a magyarok emlékei. Két szobortöredéket haza is szállított Magyarországra. Ezeket a Magyar Tudományos Akadémia bizottsága megvizsgálta, és arra a megállapításra jutott, hogy a régi kunok faragták ezeket a szobrokat.² Ez a vélemény abban az időben egyedülálló volt a nemzetközi tudományban.

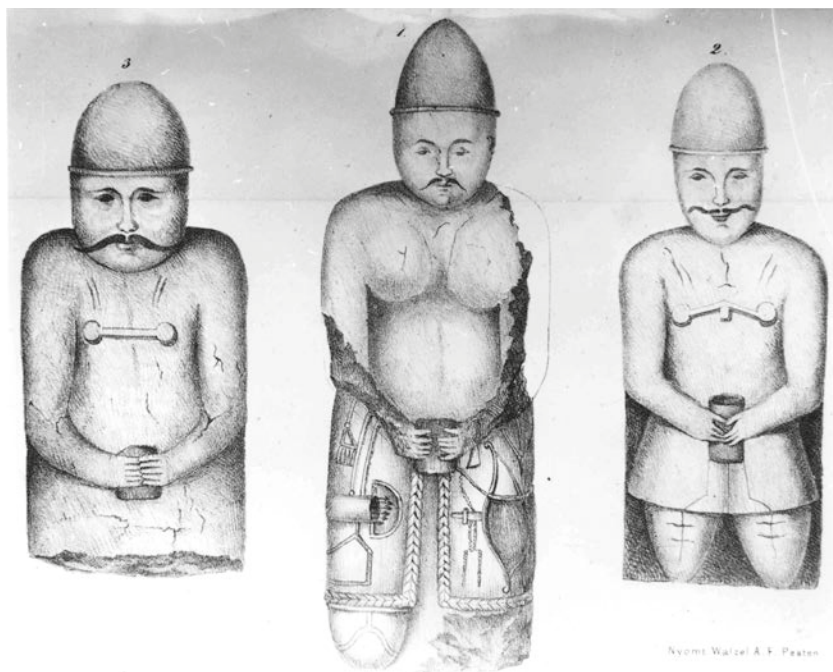
A kelet-európai steppevidékről a középkori Magyarországra költözött besenyők és kunok múltjának kutatása a mai tudományos felfogás szerint is a magyar őstörténet részét képezi. E népek magyarországi régészeti hagyatékát a 19. század végén Nagy Géza kísérlete meg először azonosítani a 10–13. századi régészeti leletanyagban. Feltevése szerint a korabeli keresztény magyar emlékektől ezeket a pogány temetési rítus, a lovastemetkezés, a keleti jellegű tárgyak – fegyverek, lószerszám, ékszerek – és a sír fölé emelt kurgán alapján lehet megkülönböztetni.

---

1 Jerney 1851.

2 Gyárfás III, XV.

Nagy összegyűjtötte a középkori lovassírokról szóló adatokat és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött leletek közül ebbe a besenyő–kun csoportba sorolt két sírleletet, amelyekben 12–13. századra keltezhető lószerszám és szablya volt.³

7. Kun kőszobrok Jerney János 1844–1845. évi gyűjtéséből. Kezükben csészét tartó álló férfialakok sisakban és kaftánban; a középső szobron részletesen ábrázolták az övre függesztett tárgyakat (tegez, fésű, szablya, íjtartó tegez, korbács). A gyűjtés helye: Csernyovka falu az Azovi-tenger északi partján (Jerney 1851, II. 60, II. t. 1–3. nyomán) (Pálóczi Horváth 2014a, 96)

Az etnikai meghatározás módszereit a 20. század közepén Éri István fejlesztette tovább történeti földrajzi szempontokkal. Az írott források adataiból ugyanis pontosan ismerjük a kun nemzetségek 13–14. századi szállásterületét, mivel a kunok kollektív kiváltságokat és területi autonómiát élveztek. Elsősorban tehát a kun szállásterületen belül kereshetünk kun régészeti leleteket. Éri három, régebben múzeumba került 13. századi sírleletet határozott meg kunnak, mindhárom lelőhely

3 Sárbogárd-Tinódpuszta és Erdőtelek: Nagy 1893; Nagy 1896.

a Kiskunságban, a kunok Duna–Tisza közti szállásterületén fekszik, a később végleg megtelepült kun népesség 14–16. századi településeinek területén (Kiskunmajsa-Kígyópuszta, Csólyospálos-Csólyospuszta, Szentkirály-Felsőszentkirály). A gazdag sírmellékletek alapján megállapítható volt, hogy a kunok felső társadalmi rétege, a törzsi-nemzetségi arisztokrácia magányos temetkezéseiről van szó.⁴ A magyar régészeti kutatásban azóta is ez a három sírlelet szolgál mintaként a kun leletek meghatározásához.

Az 1960-as évektől kezdve intenzívebbé vált a középkori Magyarországon megtelepült steppei népek kutatása, több kutató is foglalkozott és foglalkozik a késő nomádok régészeti emlékeivel. További kun leletegyüttesek azonosítása történt meg a múzeumi gyűjteményekben és régi feljegyzések alapján, földmunkáknál néhány új sírlelet is napvilágra került. 1998-ban Horváth Ferenc tárt fel Csengele-Bogárháton egy kun vezéri sírt, amely az első, szakszerű régészeti ásatáson előkerült kun sírlelet.⁵ Ezek a pogány rítusú, magányos sírok a kun társadalom előkelő rétegének hagyatékát jelentik a beköltözés utáni első két nemzedék időszakából, amikor a temetkezési szokások és a tárgytipusok tanúsága szerint a hagyományos steppei kultúra még továbbélt. Az ilyen típusú leletegyüttesek képezik a kunok régészeti anyagának „A” csoportját.⁶

A kun régészeti leletek „B” csoportját az állandó szállások mellett kialakult, többrétegű köznépi temetők képezik. A 20. század első felében jelentős feltárások történtek a Kiskunságban, Szeged és Kecskemét környékén a már letelepült és kereszténnyé vált kunok temetőiben.⁷ Ezekben a templom körüli temetőkben is megfigyelhető volt a hagyományos viselet, valamint egyes babonás szokások továbbélése. A legkorábbi sírokat a pénzleletek a 14. század közepére, az Anjou-korra keltezték, vagyis arra az időszakra, amikor általános vélemény szerint a szállások kezdtek megszilárdulni, tehát kézenfekvőnek tűnt, hogy a temetők megnyitása a végleg megtelepedéssel egy időben történt. Kérdéses volt azonban, hogy ebben az esetben hol találhatóak az „A” csoporttal egykorú, 13. századi köznépi sírok. Az 1960-as évek végén kezdődő kutatási periódusban több helyen volt temetőásatás (Karcag-Orgondaszentmiklós, Karcag-Asszonyszállás, Csengele-Bogárhát, Perkáta-Kőhalmi-dűlő), ezek eredményei arra engednek következtetni, hogy

---

4 Éri 1956.

5 Horváth 2001.

6 Pálóczi Horváth 1994.

7 Szabó 1938.

egy-egy kun közösség ugyanazeket a temetőket használták a 13. században is.⁸ Főként olyan esetekben lehet erről szó, amikor egy kun közösség a tatárjáráskor elnéptelenedett Árpád-kori magyar falu templomának környékét választotta ki szálláshelyként, és temetőjét is a templom mellett létesítette. A temetők egy másik típusa olyan dombon létesült, ahol nincsenek Árpád-kori előzmények. Ezek még pogány temetőként nyíltak meg, területükön később, a 14. század végén vagy a 15. században épült fel a templom. Természetesen az is előfordul, hogy egyes temetők a templomok felépítésével egy időben, a 14. század végén vagy a 15. század elején létesültek, ilyen esetben a szállás lakosságának valahol másutt volt az előző településhelye és temetője. A temetők és a települések kronológiai problémái tehát szorosan összefüggnek.

A kun régészeti emlékek „C” csoportjába a településeket soroljuk. A két világháború között a kecskeméti múzeum nagyszabású régészeti kutatási program keretében a Kiskunságban számos középkori kun település lakóházait, templomát és temetőjét tárta fel.⁹ A Nagyunságban 1948-ban kezdődött az elpusztult középkori falvak régészeti térképezése, melynek során 17 régi kun szállás topográfiai helyét rögzítették. Ezek közül választották ki feltárássra Túrkeve-Móric 15–16. századi kun települést.¹⁰ Ez az ásatás országos jelentőségű volt, mivel a késő középkori falu feltárássának módszereit itt dolgozták ki.

Az 1970-es évek elején új településásatások kezdődtek mind a Nagyunságban,¹¹ mind a Kiskunságban.¹² Az ásatások célja ezúttal nemcsak a lakóházak, hanem a teljes belső telkek, gazdasági udvarok feltárása volt. Ilyen módon sikerült megállapítani a települések belső szerkezetét, morfológiai képét, és fontos régészeti információkhoz jutottunk a középkori kun lakosság életmódjára, gazdálkodására vonatkozóan is.¹³ Ezeknek a településeknek az anyaga zömében 15–16. századi, a legkorábbi rétegek és objektumok legfeljebb a 14. század végére keltezhetők, ezért sokáig az volt a régészek véleménye, hogy az állandó települések ilyen későn alakultak ki, hiszen az írott források még a 14. század közepén is mozgó kun szállásokat említene. Újabb ásatási eredmények szerint azonban egyes helyeken már a 13. század végén létrejöttek állandó települések, szilárd házakkal.¹⁴ A csengelei kun vezéri sír közelében két

8 Selmeczi 2011; Horváth 1978; Hatházi 2004.

9 Szabó 1938.

10 Méri 1954.

11 Karcag-Orgondaszentmiklós: Selmeczi 1974; Selmeczi 2011.

12 Szentkirály: Pálóczi Horváth 1986a; Pálóczi Horváth 1996.

13 Pálóczi Horváth 1986a; Pálóczi Horváth 1989a, 110–119.

14 Perkáta-Kóhalmi-dűlő: Hatházi 2004.

gerendavázis szerkezetű, a 13. század második felére keltezhető épület maradványait tárták fel.¹⁵ A jövőben másutt is várható korai településrétegek előkerülése.

Jelentős régészeti topográfiai munkák folytak a Nagykunságban Kisújszállás, Túrkeve, Karcag városok területén,¹⁶ a mezőföldi Hantos-székben,¹⁷ a Kiskunságban Kiskunhalas város környékén,¹⁸ több régi kun szállás helyén, valamint jelenleg ennek a tájegységnek a teljes területén végeznek ilyen gyűjtést.¹⁹

A negyedik kun leletcsoportot a kun szállásterületen előkerült középkori kincsleletek jelentik („D” csoport). Ezek tulajdonosai és elrejtői a környéken élő kun szállásbirtokosok lehettek, akiknek családjai a 13. századtól kezdve gyűjtötték a túlnyomóan viseleti darabokat, aranyozott ezüst ékszereket tartalmazó kincseket. A legkorábbi darabok bizánci ízlésű ékszerek, ezek a magyarországi anyagban egyedülálló ötvösmunkák árulják el, hogy tulajdonosaik a Balkán-félsziget felől beköltöző kunok voltak. A kincsek elrejtése a 15. század elején történt.²⁰

A magyar középkori régészetben a kun emlékanyag kutatása külön szakággá fejlődött. A kun viselet, fegyverzet és lószerszám rekonstrukciójában a régészeti források mellett fontos szerepük van a kun harcokat megörökítő ábrázolásoknak. A középkori magyarországi művészet jellegzetes ikonográfiai témája a Szent László-legenda egyik epizódja, Szent László király (1077–1095) és a kunok harcának története, melyet a 13. század végétől két évszázadon keresztül rendszeresen ábrázoltak templomokban falfestményeken és kódexekben miniatúrákon.²¹ A képek valóságshűek, egyes részleteik több esetben egyeznek a régészeti adatokkal.

---

15 Horváth 2001.

16 Pálóczy Horváth 1986b; Pálóczy Horváth 1992.

17 Hatházi 2004.

18 Hatházi 2000.

19 Rosta 2009.

20 Hatházi 2005.

21 László 1993.

Nyomt. Walzel A. F. Pesten.

8. Hátrafelé nyilazó kun lovas alakja padlótéglán. Budapest-Margitsziget, az esztergomi érsek nyaralója, 13. század vége (Pálóczi Horváth 2014a, 131)

9. A Szent László-legenda birkózás jelenete a székelyderzsi (Dârjiu, Románia) unitárius templom falfestményén, 1419 (Pálóczi Horváth András felvétele, 2012)

2. A besenyők régészeti emlékei

Amint arról a kutatástörténeti bevezetőben már szó esett, a magyar régészet – Nagy Géza eredményeivel²² – már a 19. század végén megtette első lépéseit a Kárpát-medencei besenyő emlékanyag azonosításában. Hozzátehetjük, bár mindez az orosz és ukrán kutatásokat megalapozó Brandenburg tábornok Kijev környéki első feltárásaival közel egy időben történt,²³ az azóta eltelt 120 év a remélnél kevesebb új eredményt hozott. E helyzet azonban nem a besenyők régészeti hagyatéka iránti tudományos- és közérdeklődés hiányából fakad. Ellenkezőleg. Az írott források, helynévi emlékek viszonylagos bősége és az ezekre alapozott feldolgozások nyomán magától értetődő volt mindig is az igény, hogy a régészet szintén mutassa fel a maga forráscsoportjának emlékeit. A nagy tömegű, látványos leletanyag ennek ellenére eddig elmaradt, s ez alighanem a Magyar Királyság területén új hazára lelt besenyők sajátos körülményeiből fakadó kutatási nehézségeknek tudható be.

2.1. A besenyő régészeti kutatásokat meghatározó körülmények

Bár az írott és a helynévi adatok alapján legalább 190 magyarországi besenyő település létével számolhatunk,²⁴ ez a látszólag tekintélyes szám több szempontból is csalóka. Az Árpád-kori (11–13. századi) és késő középkori (14–15. századi) Kárpát-medence településhálózati sűrűségének és demográfiai viszonyainak részletezése túlfeszítené e munka kereteit,²⁵ így csak annyi összegezhető, hogy a betelepült besenyők aránya a befogadókhöz képest elenyésző lehetett, legfeljebb 1-2%-ban, óvatosabb becsléssel csupán ezrelékekben kifejezhető.²⁶ Ugyanakkor e számában csekély, de hadi funkcióit tekintve annál fontosabb komponens a korabeli

22 Nagy 1893, 1896.

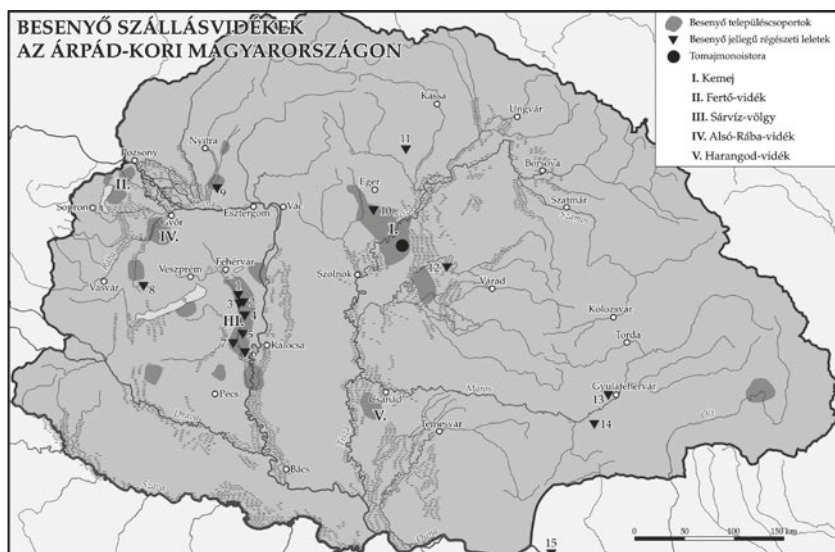
23 Pletneva 1958, 151–152; Pletneva 1973, 5–14.

24 Györfly 1990, 123–167.

25 KMTL 490–491 (Fügedy E.), 666–668 (Blazovich L.), 684–685 (Kováts Z.); Pálóczi Horváth 1974, 245–248, 256–258; Pálóczi Horváth 1986b; Pálóczi Horváth 1987, 15–18; Pálóczi Horváth 1992; Hatházi 2004, 156–160, 162–170; Hatházi 2005a, 103–122, további irodalommal.

26 Pálóczi Horváth 1989c, 30.

ország szinte minden részén képviseltette magát, megoldandó problémaként minden szaktudomány, így a régészet számára is. Szükséges hozzátenni, hogy az említett 190 település a hajdani besenyő szállásoknak csak azon részhalmazát jelenti, melyről valamilyen írott emlék – véletlenszerűen – fennmaradt. A tényleges településszám magasabb lehetett, miként az a kor magyar településhálózata esetében is tapasztalható: az írott forrásokból ismert települések mennyiségét nagyságrendekkel múlja felül a régészeti lelőhelyállomány, különösen az Árpád-korban.²⁷ Az írott források (jellemzően oklevelek) kapcsán a legkevésbé sem mellékes körülmény továbbá, hogy azok túlnyomó többsége nem a kora Árpád-kori (tehát steppei hagyományait részben még őrző, s hadi funkcióinak fénykorát élő) besenyő nemzedékekről, hanem a már asszimilált késő középkori generációkról tudósít, a településállomány terén sem tükrözve a kérdéskör szempontjából meghatározó 10–12. századi viszonyokat.

10. Besenyő szállásvidékek az Árpád-kori Magyarországon

– Besenyő jellegű régészeti leletek: 1. Sárszentagota-Felsőtibörzsök,

2. Sárbogárd-Templom-dűlő, 3. Sárbogárd-Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs,
6. Fácánkert-Kajmádi sziget, 7. Kölesd-Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs-Farkasdpusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény-Borsodi földvár, 12. Sárrétudvari-Hizóföld,
13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szörényvár.

– Tomajmonostora, a Thonuzobától származó besenyő Tomaj nemzetség központja (Pálóczi Horváth 2014a, 24. kép nyomán rajzolta Nagy Béla)

²⁷ Pálóczi Horváth 1974, 245–248.

Nem könnyíti meg a régészet helyzetét az a más összefüggésben már tárgyalt körülmény sem, hogy a magyarországi besenyők túlnyomó többsége nem zárt tömbökben került letelepítésre, a befogadók falvaitól sűrűn övezett besenyő szállásokra szórtan, az ország legkülönbözőbb pontjain bukkanunk rá.

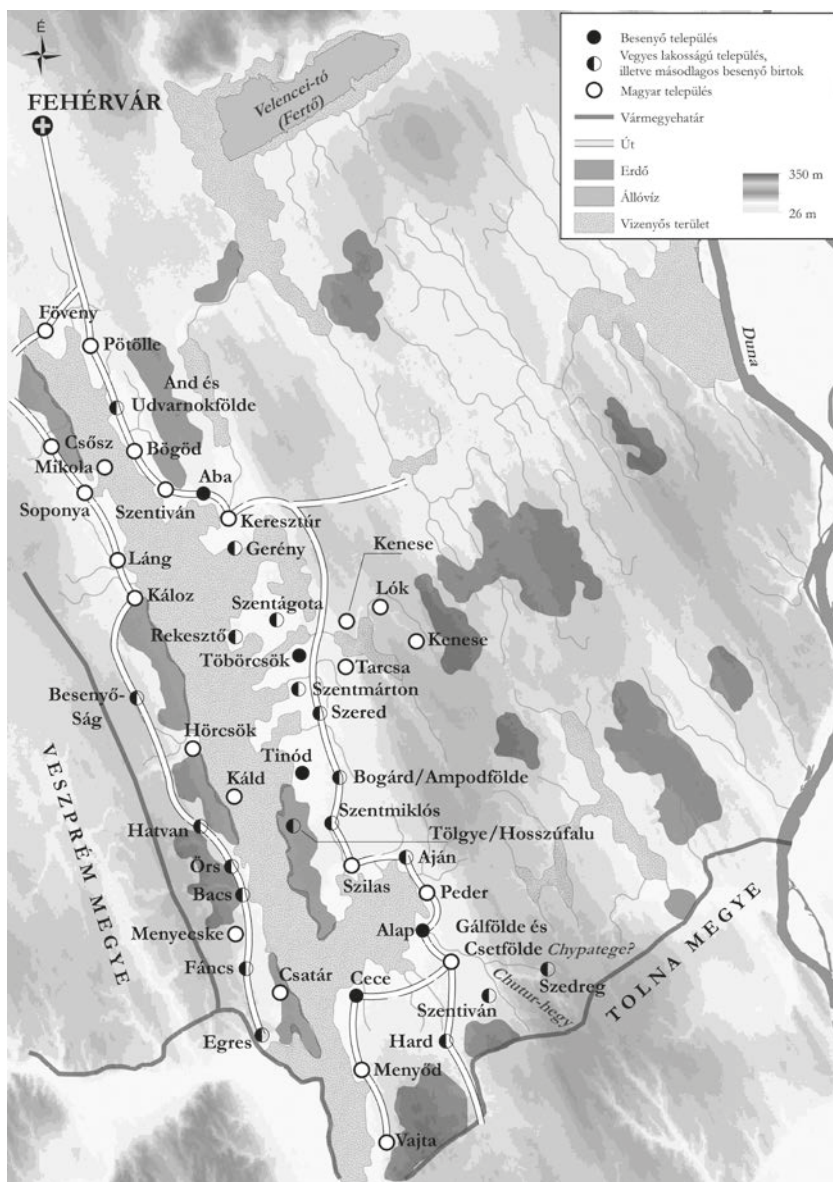
Még a nagyobb szállásterületeket (Kemej, Sárvíz-völgy) is a „mozai-kos” jelleg határozta meg: a besenyő települések láncolatát rendszeresen szakították meg magyar falvak.²⁸

Mindez – amellet, hogy rávilágít az ország uralkodóinak koncepciózus telepítési politikájára, és magyarázatot ad a Kárpát-medencei besenyők viszonylag gyorsan lezajló kulturális asszimilációjának talán legfőbb okára – jelzi a régészet azon nehézségét is, hogy egy-egy írott forrásban szereplő besenyő települést valamely konkrét Árpád-kori régészeti lelőhelyhez (temetőhöz, településhez) kössön, az adott oklevél többnyire igen hozzávetőleges földrajzi információi alapján. E probléma a Kárpát-medence nyitabb és sűrűbben lakott belső térségeiben különösen kiütkező. Itt az Árpád-kori falvak és a tanyaszerű kistelepülések száma 100 km²-en akár 14-16 is lehet.²⁹ Vagyis hiába ismerünk számos olyan mai települést, amely a 13–15. századi oklevelek tanúsága szerint vagy maga, vagy valamely határába utóbb beolvadt területrésze révén a besenyőkhöz kapcsolható. Ezek modern kori közigazgatási területén esetenként 6-8 Árpád-kori településmaradvány közül kellene kiválasztani azt az egyet, mely valóban a besenyők hagyatéka, s nem a közvetlenül szomszédos magyar települések valamelyike. (A kun kutatás tapasztalatait is alapul véve egyébként igen valószínű, hogy a besenyő szállások „megérkezésük pillanatától” állandó települések voltak: a nomád állattartást és a vándorló jurta-táborokat a korábbi életterükhöz képest jelentéktelen méretű földterületek és az őket körülvevő magyar települések zárt hálózata lehetetlenné, a termékenyebb föld, a kedvezőbb vízrajzi viszonyok, a bőségesebb csapadék pedig feleslegessé tették).

A besenyő steppei műveltség lassabban felszívódó elemeit azonban nem elsősorban a települések, hanem a hozzájuk tartozó temetők őrzik (halotti rítus, viselet). Ezek felszíni nyomok alapján való fellelhetősége (hacsak az utókor nem bolygatta meg azokat) még kétségesebb. A besenyők első nemzedékeinek előkelői esetében orientáló felszíni nyomok lehetnének elvben a kurgánok – melyeket a magyar népnyelv igen beszédesen „kunhalomnak” nevez – alacsony, kisméretű változatai. Ezek

28 Pálóczi Horváth 1989c, 26–27, 31–32; Hatházi 1990, 28–30, 35–42; Hatházi 1996a, 223–226, 230–231; Hatházi 1996, 39–46.

29 Bálint 2001, 346–349; Hatházi 2004, 156–158; Hatházi 2005a, 103–106.

11. Besenyő szállások és magyar falvak a Sárköz-völgy Fejér megyei szakaszán (térkép) (Hatházi 1996, 40. és Hatházi 1996a, 244, 1. térkép nyomán tervezte Hatházi Gábor és Pánya István)

azonban – miként Eurázsia bármely térségében a bronzkor óta – önmagukban semmit sem árulnak el a bennük nyugvók valós kulturális-etnikai hovatartozásáról. E körülményeket figyelembe véve megkockáztatható, hogy régészeti eszközeink mai szintjén a magyarországi besenyőket célirányosan megkeresni nem, legfeljebb megtalálni, pontosabban – egyes, a helyi jellegzetességektől eltérő, sajátos vonások alapján – felismerni és kiszűrni lehet az Árpád-kor „többségi” emléanyagából.

A régészeti kiszűrés lehetőségei sem mentesek a nagyságrendi problémáktól, miután az amúgy is csekély lélekszámú és szórta telepített Kárpát-medencei besenyőség több hullámban érkezett. Nem számolva azokkal a kutatói elképzelésekkel, melyek szerint már a magyar honfoglalókkal (895) együtt is érkezettek csatlakozott besenyő töredékek, az írott források alapján legalább két nagyobb betelepülési hullám különíthető el. Amint azt Kovács Szilvia és Zimonyi István a történeti kérdéseket összegző tanulmánya is vázolta, az első hullám Taksony fejedelem (955–972?) idejére tehető, amikor a magyar–besenyő kapcsolatok szövetségi jó viszonyra fejlődtek. A következő a 11. század második felét és a 12. század első negyedét lefedő időszakra esik, amikor a besenyők ukrajnai és dél-oroszországi hatalmának összeomlásával jelentős tömegű menekült vette útját nemcsak a rusz területek, hanem nyugat felé is. Bár a besenyő migráció elsődleges célpontja ekkor a Bizánci Birodalom balkáni határvidéke volt, számos csoport nyert befogadást a Magyar Királyságba is. Ezek számát később jelentősen növelhették a balkáni besenyő háborúk menekült túlélői is (1091: Leunion, 1122/1123: Beroé). Nagyságrendjét tekintve ez a hullám lehetett a jelentősebb, jóval nagyobb arányú beköltözővel kell ekkor számolnunk, mint a steppei hatalmuk csúcsán álló, 10. századi besenyők esetében.

Igen kevés támponttal rendelkezünk arra nézve, hogy az egyes magyarországi besenyő csoportok melyik hullámmal érkeztek. Az elbeszélő forrásokban (krónikák, legendák) megörökített események besenyő szereplői a lehető legritkábban kapcsolhatók össze az oklevelek és helynévi emlékek nyomán ismert településekkel vagy településcsoportokkal (ilyen különleges kivétel a kemeji). Némi segítséget nyújthat ebben a „besenyő kiváltságok” szempontjából való közelítés, mivel úgy tűnik, e sajátos társadalmi státusszal – a vele járó hadi kötelezettségekkel és kollektív jogokkal (igazgatási és bíraskodási autonómia, részleges adó és vámmentesség) – nem rendelkezett minden besenyő közösség, s ennek időrendi konzekvenciái is vannak.³⁰

---

30 Györffy 1940, 38–40; Hatházi 1990, 33–41; Hatházi 1996a, 226–227.

A magyar államalapítás előtti, nomád hagyományokon nyugvó szokásjog időszakában érkezett besenyőknél magától értetődően nem merült még fel státuszuk körülhatárolása, írásos megörökítése, sem igényként, sem lehetőségként. Ennek jogi keretei és gyakorlata (pl. hospes jog) a már kialakult, és stabilizált feudális rendszerben jöhetett csak létre, a 11. század közepétől. A „besenyő szabadságban” az új jövevények részesülhettek elsősorban, a korábban érkezettekre való kiterjesztés nem lehetett gyakori.³¹ Ezt látszik jelezni a Képes krónika adata is, mely szerint 1074-ben Zoltán vezér, a Fertő-vidéki (Győr-Moson-Sopron megye) besenyők ura szabadságjogok megszerzése fejében vállalta csak a harcot a lázadó hercegek oldalán, Salamon királlyal szemben.³² E 10. századi csoportok beolvadását még nem lassították a jogi elkülönülés kötöttségei, feudalizálódásuk szerves része volt a születő Magyar Királyság egészére ható társadalmi-kulturális folyamatoknak. Ezt sejteti a korai csoportok gyors felszívódása, mint ahogy az általuk lakott térségek, települések emlékét is elsősorban a besenyő eredetű hely- és földrajzi nevek őrzik, ezzel szemben az okleveles anyagban nem vagy alig mutathatók ki.³³

A 10. századi besenyők gyakran tűnnek fel az ország peremvidégein (Nyugat-Magyarország, Erdély, Felvidék), de a belső területeken is, tehát nem kizárólagos határvédő szerepben. Így a legjelentősebb korai településcsoport is az ország belsejében, a Közép-Tisza-vidéki Kemejben alakult ki (Jász-Nagykun-Szolnok és Heves megyék találkozásánál). A Taksony fejedelem (955–972?) idején érkezett Thonuzoba (‘Vadkanapa’) vezér népének emlékét a 12–13. századi krónikás, Anonymus Gestája őrizte meg. A „Névtelen” azt is feljegyezte, hogy Thonuzoba – aki megérte a magyarokat keresztény hitre térítő első magyar király, Szent István uralmát – ősei sámán hitén maradt, és feleségével együtt pogány módra temetkezett el Abád révjénél (ma Abádszalók, Jász-Nagykun-Szolnok megye). Fia (Urkund) viszont elfogadta a keresztvizet. A besenyők kemeji jelenlétét megörökítő regényes tudósítás valóságmagvát több későbbi írásos és helynévi adat is megerősíti. Ezek közül kiemelkedik (régészeti szempontból különösen csábító lehetőségként) a százdi bencés apátság 1067. évi alapítólevele. Ez a monostor vagyónát és egyes birtokainak határait számba véve kitér a kemeji Szihalom (ma is létező település Heves megyében) birtokára is. Ennek egyik emlékezetes határjeleként megemlíti a szomszédos besenyők kútját és sírjait.³⁴

31 Hatházi 1990, 33–34; Hatházi 1996a, 226.

32 Györffy 1940, 8; Györffy 1990, 114; Kordé 1990, 5; Hatházi 1990, 34; Hatházi 1996a, 226.

33 Györffy 1940 39; Pálóczi Horváth 1989c, 26–27; Hatházi 1996a, 226.

34 Györffy 1990, 109, 158–159.

A kiváltságyszerzések kora előtt elmagyarosodó besenyők – belső társadalmi piramisukat leképező – betagolódására is Kemej ad jó példákat. Így az itt élő legelőkelőbb besenyők, az új rendet elfogadó Thonuzobia fia Urkund leszármazottai, a Tomajok a 13. századra az ország legjelentősebb, nádort is adó arisztokrata családjai közé emelkedtek. Heves megye köznemesi családjai körében ugyancsak több olyan mutatható ki, mely a kemeji besenyők vagyonos középrétegéből eredeztethető. A köznép sorsának alakulására a százdi apátság már említett alapítólevele nyújt adalékot, az apátság függőségben élő népei közt 10 besenyő lovas szolgát említve.³⁵

A kikristályosodott feudális jogrend időszakában, a 11. század közepétől induló második hullámmal jelenhettek meg hazánkban azok a csoportok, melyek kiváltságokkal rendelkeztek, és – részben ennek köszönhetően – még a 13–14. században is őrizték besenyő tudatukat.³⁶ E közösségek különleges státusszerző lehetőségeit nemcsak a közjogi viszonyok segítették, hanem az a körülmény is, hogy a 10. századi besenyők beolvadása ekkorra már befejeződött. Ez nemcsak hagyományos kultúrájuk feladásával járt együtt, hanem nomád lovasíjász harcmódoruk eltűnésével is (akárcsak a befogadó magyarok esetében), így a második hullámmal érkező besenyők hadi képességei jelentősen felértékelődtek. Miután ezt követően a steppei lovasság utánpótlási lehetőségei a kunok 13. századi megjelenéséig lényegében megszűntek,³⁷ a magyar uralkodók elemi érdeke volt, hogy a „kései” besenyőkben megtestesülő fegyvernemet megőrizték, a megbecsülést adó, ugyanakkor az eredeti állapotokat némileg konzerváló autonóm kiváltságok révén is.

Ilyen kései kiváltságos csoport települt le az Alsó-Rába-vidéken (Győr-Moson-Sopron megye). Itt négy olyan, oklevelekkel adatolt besenyő helység (Árpás, Kajár, Tét, Telükbarát) is kimutatható, mely a 13. század végére magyarosodott csak el. Kiváltságaik kiemelkedő dokumentuma egy 1224. évi nádori oklevél, mely a szabadságukban megsértett árpási besenyők korábbi jogait és kötelezettségeit – kérésükre – írásban megerősítette.³⁸ A Harangod-vidéken (volt Torontál megye, ma Szerbia), az Aranka-víz partján több falut (Nagybesnyő, Valkány, Kocsa, Veresdob, Solymos, Kengyelös, Királyfája, Sáp) laktak vagy birtokoltak kiváltságos besenyők a 13–15. században. Ők őrizték különállásukat

35 Györffy 1940, 99; Györffy 1963–1998, III. 47, 53, 72–74, 100–102, 108–109, 129; Györffy 1990, 167–168; Nagy 1969, 133–34; Hatházi 1990, 34, 96. j.

36 Hatházi 1990, 34; Hatházi 1996a, 227.

37 Pálóczy Horváth 1994, 9–10.

38 Györffy 1940, 12–14, 96; Györffy 1990, 126–28; Hatházi 1990, 35; Hatházi 1996a, 227.

legtovább az országban, kiváltságlevelüket utoljára 1495-ben újították meg.³⁹ A második hullámmal érkező besenyők legjelentősebb tömbje a mezőföldi Sárvíz völgyében (Fejér és Tolna megye) alakult ki. Az önálló ispánságot alkotó (szervezettségükben a kun székekhez közelítő) települések száma csaknem elérte a negyvenet. Kiváltságlevelük ugyan nem maradt fenn, de meglétét a különböző eseti ügyekben született nagyszámú 13–14. századi oklevél egyértelművé teszi. A „besenyő” vagy „nemes besenyő” (*bissenus nobilis de...*, *nobilium bissenorum*) megnevezés földjeik „besenyő szabadság” (*in libertate bissenorum*) alapján való bírása nem egyszerűen etnikai, hanem a „várnépi” léthez közelítő, jogi különállást kifejező terminológia az oklevelekben. Ezzel pedig – beleértve az ország összes besenyő közösségét – legtöbbet itt találkozunk.⁴⁰

E történeti összkép régészeti vetülete is nyilvánvaló. A Magyar Királyság népességének a legjobb esetben is alig 1-2%-át kitevő besenyők arányosan korlátozott mennyiségű tárgyi hagyatéka – nem is érintve a későbbi asszimilált nemzedékek örökségét – már a frissen érkezett első generációk esetében sem alkot egységes és zárt anyagsoportot, lelethorizontot. A két betelepülési hullámnak megfelelően legalább két – időben és némileg jellegében is eltérő – kulturális réteggel kell számolnunk. A két hullám között 100-120 év telt el, s az első besenyő csoportok asszimilációja lényegében már be is fejeződött, mire a második hullám népe megérkezett.

2.2. A magyarországi besenyők régészeti emlékei

A magyarországi besenyő régészeti emlékanyag 10. századi rétegének tisztázásában az eddigi kísérletek kevésbé vezettek eredményre. Lehetőségként felmerült, hogy a honfoglalás kori magyar temetők lovassírhajainak egy meghatározott köre, a rendszerint a halott bal oldalára helyezett „kitömött lóbőrös” temetkezések csoportja volna azonosítható egy, a magyarokhoz még a Kárpát-medence megszállása előtt csatlakozott, s lassanként beolvadó besenyő komponens hagyatékával.⁴¹ Bár kétségtelen, hogy a lóval való temetkezés e formája a besenyők jellegzetes

39 Györfly 1940, 32–35, 100; Györfly 1990, 163–165; Hatházi 1990, 35; Hatházi 1996a, 227.

40 Györfly 1940, 16–25; Györfly 1990, 136–152; Hatházi 1990, 35–41; Hatházi 1996a, 223–232.

41 Bálint 1969, 110, 113–114; Bálint 1971, 97–107.

rítusa, s a honfoglaló magyarokra a részleges lovas temetkezések egy másik formája (a halott lábához tett lóbőrös temetés) mennyiségében is jellemzőbb, az elképzeléssel kapcsolatban komoly kételyek fogalmazódtak meg. Ezek közül – nem érintve a történeti egyeztetetőség problémáit – a legnyomósabb érv, hogy a kitömött lóbőrös temetés fontos, de nem kizárólagos besenyő jellemző, mint ahogy a lábhoz tett lóbőrös temetés sem csak magyar szokás. Mindkét forma már jóval a besenyők megjelenése előtt is ismert volt Kelet-Európa steppéin és erdős peremzónáiban (nemcsak török, de finnugor környezetből is adathatóan), s inkább ez magyarázza az „ősmagyarág” körében való meghonosodásukat.⁴² Mind ezt külön is aláhúzza, hogy a 10. századi magyar temetők nem válnak külön a kétféle temetési forma szerint (nincsenek földrajzilag világosan elváló csoportok), a két változat gyakran együtt, egy temetőn belül is jelen van, a kísérő tárgyi anyagban semmi különbséget sem mutatva.⁴³

Nem bizonyult sikeresnek a korai besenyők kimutatása a Sárvíz-völgy honfoglalás- és kora Árpád-kori emlékéanyagában sem. Az érintett Fejér megyei temetőkkel (Sárbogárd-Tringer-tanya, Alap-Tavaszmajor-Homokbánya) kapcsolatos gyanút felvető kutatók is hangsúlyozták, hogy – eltekintve bizonyos embertani sajátosságoktól, a szokatlan rituális tinó- és kutyatemetkezésektől, továbbá a területre vonatkozó kései (13–15. századi) forrásadatoktól – a temetők összképe, tárgyi anyaga igen bizonytalanná teszi a feltevést.⁴⁴ Utóbb a történeti, régészeti és helynévtudományi eredmények komplex összevetése igazolta (mind a befogadók, mind a jövevények oldaláról), hogy a besenyők Sárvíz-völgyi megjelenése a 11. század második felénél – 12. század elejénél korábbi nem lehet, s az érkezők a 10. század óta itt élő magyarság által nem megszállt részterületeket lakták be.⁴⁵

Nagy reményeket fűzött a kutatás a történeti források oldaláról már szintén megismert Kemej-vidék kora Árpád-kori régészeti anyagához is. Az első kísérlet⁴⁶ csak egy magányos temetkezést, a már Nagy Géza által is vizsgált erdőtelki sírleletet (Heves megye) tudta minden kétséget kizáróan a kései nomád kultúrkörhöz kapcsolni, azonban ennek helyes, 12–13. századi keltezése kizárta a 10. századi besenyőkhöz kötés

42 Dienes 1978, 110–111; Fodor 1977a, 104–105, 57. j., az érvek lényegét elfogadva: Bálint 1978, 265–266; Hatházi 1990, 42–43.

43 Révész 1996, 39–40, 191.

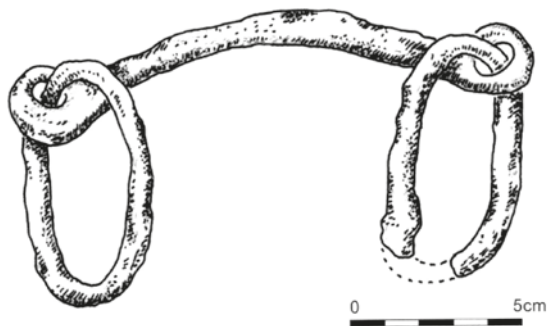
44 Kralovánszky 1964, 171–184; Kralovánszky 1966, 89–96; Éry 1968, 93–147, már honfoglaló magyar anyagként értékelve: Kralovánszky 1985, 360–374.

45 Hatházi 1990, 35–41, 44–48; Hatházi 1996a, 223–248.

46 Nagy 1969, 135–141.

lehetőségét.⁴⁷ Az okleveles és helynévi adatok alapján a Thonuzoba vezér népével összefüggésbe hozható térségekből eddigi ismert 10–11. századi temetők viszont egyetlen esetben sem mutatnak eltérést – sem a temetkezési formák, sem a leletanyag tekintetében – a magyar fejedelemiség, majd korai királyság egészének általános anyagi és szellemi kultúrájától.⁴⁸

Az 1950-1960-as évek nemzetközi kutatása több tárgytypus kapcsán felvetette a besenyő etikumjelző szerepet. E lehetőségek – magától értetődően – a magyarországi korai csoportok vonatkozásában is kiemelt figyelmet kaptak. Beható vizsgálatuk azonban nem igazolta az előzetes várakozásokat. Ilyen leletek az egyenes vagy ívelt szávjvasú, csukló nélküli rúdzablák.⁴⁹ A típus Kárpát-medencéből ismert 7 példánya közül csak egy esetben gyanítható a besenyő kapcsolat, a többi egyértelműen 10. századi magyar temetőből vagy településről származik. Figyelembe véve a 10. századi magyar zablátípusok több ezres leletmennyiségét, nyilvánvaló, hogy a rúdzablák száma elenyésző a korabeli Kárpát-medencében. Az „idegenségük” ugyan kétségtelen, de nem tagadható a magyarok általi ismertségük sem. Így – önmagukban, egyéb megerősítő adatok nélkül – nem jelezhetik biztosan egy-egy Kárpát-medencei lelőhely besenyő voltát.

12. Rúdzabla Bajcs-Farkasd pusztáról (Bajč-Vlkanovo, Szlovákia)
(Pálóczi Horváth 2014a, 31. kép nyomán)

Hasonlóan nem besenyő etikumjelzők a 8–9. századi Kazár Kaganátus Don-vidéki és kaukázusi területein kialakult cserépüstök. A leletkör magyar kutatók általi beható vizsgálata arra az eredményre jutott, hogy

47 Fodor 1976, 259–260; Pálóczi Horváth 1994, 110.

48 Hatházi 1990, 43; Révész 2008, 392–394, 450.

49 Petkes 2012, 233–246.

az igen összetett, számos helyi variánssal rendelkező szaltovói kultúra komoly és közvetlen hatást gyakorolt a nyugatról szomszédos népekre is, már jóval a besenyők etelközi megjelenése előtt. A sajátos edénytípus átvevői, majd még nyugatabbi továbbterjesztői a Balkánon a dunai bolgárok, a Kárpát-medencében a magyarok voltak. Utóbbi esetben – az egyébként elsöprő tömegű – lelettípus szóródása (messze túllépve a besenyőkkel kapcsolatba hozható területeket) nagy pontossággal rajzolja ki a Kárpát-medence magyar népességének 10–13. századi települési határait.⁵⁰

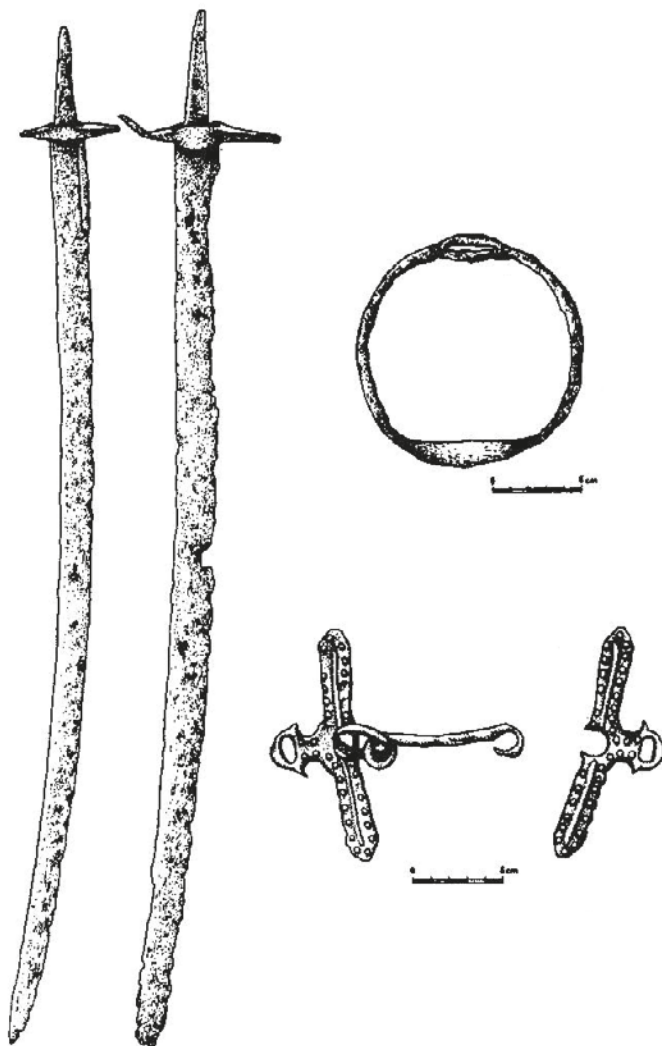
A helyzetet értékelve kutatásunk ma úgy látja, hogy két nép 10. századi „kulturális távolsága” nem lehetett akkora, hogy az – ismereteink jelenlegi szintjén – régészeti kimutatható volna. A Kárpát-medencébe ekkor érkező besenyőség ugyanannak a kelet-európai steppei kultúrkörnek volt a része, mint a honfoglaló magyarság, így viselete, fegyverzete, ékszerei és temetkezési szokásai e korszakban nem, vagy csak alig kimutatható vonásokban térhetett el egymástól. A települések etnikai megítélhetősége még ennél is bizonytalanabb. A probléma természetesen ugyanígy merül fel az Al-Duna–Dnyeper közti terület 9–10. századi emlékanyagánál is. Előrelépést csak új kutatások hozhatnak, melyek biztató előjele magyar oldalról a „szubbotyici-kör” fokozatos körvonalazódása.⁵¹

Jelentősen kedvezőbb a helyzet a 11–12. századi második hullám besenyői esetében. E csoportok már a nyugat-európai fejlődés útjára lépett, keresztény királyságba érkeztek, melynek társadalma, gazdasága, anyagi és szellemi kultúrája merőben más keretekbe ágyazódott. A két nép kulturális különbségei most már régészet szempontból is megragadhatóak, bár egyelőre csak az előkelők és a fegyveres középréteg pogány lovas temetkezései alapján. Elsősorban ezekben a rítusokban is elütő sírokban találhatjuk meg azokat az emlékeket, melyek – összevetve kelet-európai steppe leleteivel – támpontot adhatnak a magyarországi besenyők kiszűréséhez.⁵² E sírok – miután tulajdonosaik közvetlen kapcsolatai megszűntek az anyaterülettel – egy ideig azt a konzerválódott kulturális állapotot tükrözik, melynek szintjén az adott besenyő közösség kiszakadt nomád közegéből. A kun kutatás tapasztalatai alapján e pogány temetkezésekkel az 1-2. generációnál számolhatunk: kb. 60-70 esztendőss asszimilációs folyamat vezet eltűnésükhöz.

50 Fodor 1975, 250–265; Fodor 1977b, 323–349; Takács 1986.

51 Bálint 1994, 44–45; Fodor 1994, 55–56.

52 A teljesség igénye nélkül, jelzésértékkel: Pletneva 1958; Pletneva 1973; Pletneva 1981, 213–223; Fedorov-Davydov 1966; Ivanov-Garustovič 1994; Ivanov-Ivanova 2011; Spinei 1982; Spinei 1985; Spinei 1999; Spinei 2003, további irodalommal. Hatházi 1990, 44–48; Hatházi 1996a, 227–229.

13. A sárbogárd-tinódpusztai lelet (Hatházi 1996a, 3. tábla nyomán)

Besenő temetkezésekre utaló leletekben a dunántúli Sárvíz völgye a „leggazdagabb”. Az együttesek sajnos elenyésző számban és véletlenszerűen, többnyire nem hiteles feltárásból kerültek napvilágra. Összetételük épp oly hiányos, mint a lelőhelyükre és lelő körülményeikre vonatkozó adatok, megfigyelések köre. Azonban töredékességük ellenére is

bíztató jelei egy, a jövőben pontosabban körvonalazható emlékkörnek, mely a kelet-európai steppezőna besenyő–oguz–fekete süveges rétegével mutat szoros rokonságot.⁵³ A sárbogárd-tinódi lelet (Fejér megye) a 19. század utolsó évtizedeiben került a Magyar Nemzeti Múzeumba. A szegecselést utánzó ezüstberakással díszített oldalpálcás zablá, a vállába kovácsolt fülű/szíjréses kerek kengyelpár és a két szablya (egyikük keresztvasát vörösréz borítja) előkelő kiscsaládi temetőt látszik jelezni.

14. A sárbogárd-tinódpusztai lelet zablája
(Hatházi–Szendé 2003, 389, 52. kép nyomán, Képepsy Bence felvétele)

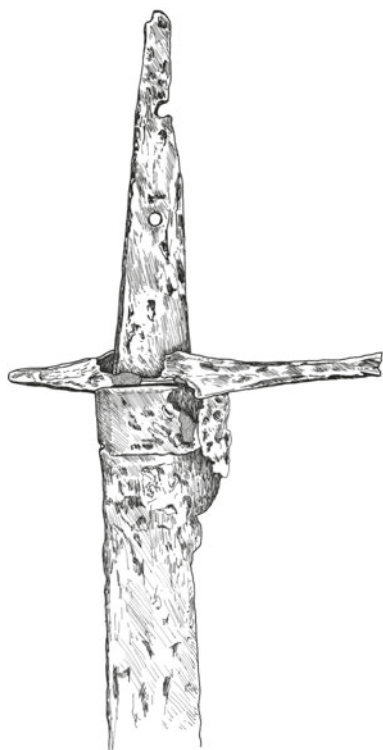
Tinódot egy 1269-ből származó oklevél említi először besenyő helységként.⁵⁴ Igen közeli párhuzam ismert Kölesd-Itatóhegyről (Tolna megye), mely a hajdani ispánság déli részén található, besenyő települések egész sorától (Pél, Hodos, Varsád, Belcs, Tökösszeg, Végfalu és Középfalu) övezve.⁵⁵ E környéken fekszik Kajdacs-Rókadomb is, ahol az 1970-es években egy 11–12. századi elpusztult temetőből újabb vállába kovácsolt fülű kengyel került múzeumba. A későbbi hitelesítő kutatások további adatokkal erősítették meg a besenyő kötődést.⁵⁶ 1966-ban Alapról (Fejér megye) az előzőekhez hasonló kengyelpár került múzeumba, hevedercsat kíséretében.

53 Hatházi 1990, 44–48; Hatházi 1996a, 228–230; Petkes 2006, 104.

54 Nagy 1893a, 272–73; Csallány 1959, 56; Pálóczi Horváth 1989c, 30–31, 113, 118; Hatházi 1990, 46; Hatházi 1996, 228; Györfly 1990, 136–137.

55 Csallány 1959, 56; Pálóczi Horváth 1989c, 30, 113; Hatházi 1990, 45–46; Hatházi 1996, 228; Györfly 1990, 136–152.

56 Hatházi 1996a, 223, 1. j.; Ódor 1999, 155–156. Az új eredmények egyelőre nem publikáltak.

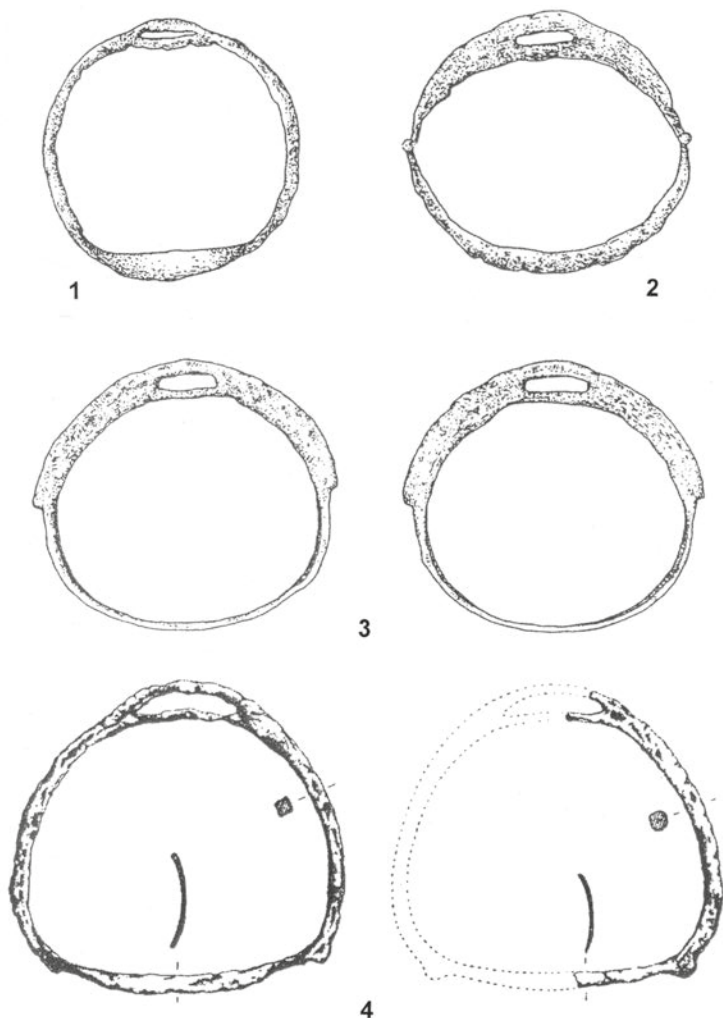

15. A 2. számú szablya a sárbogárd-tinódpusztai leletből, markolatán és keresztvasán vörösréz borítással (Pálóczi Horváth 2014a, 29. kép nyomán)

Az előkerülés helye bizonytalan. Lehetőségként merült fel, hogy a település Tavaszmajor nevű részéről származik, ahol az 1950-60-as évek fordulóján egy 12. századi köznépi temető jelentős részét tárták fel, ez azonban nem mutat besenyő kapcsolatokat. A másik lehetőség a mai községi temető, ahol évekkel korábban fegyveres sírok kerültek elő, melyek kora viszont – hitelesítő feltárás hiányában – ismeretlen. A török személynévi eredetű Alapot 1328-ban említik először besenyők lakhelyeként.⁵⁷ 1961-ben a sárszentágota-felsőtöbörzsöki lelet (Fejér megye) esetében viszont régészeti szemle állapította meg egyértelműen, hogy az előkerült tárgyak – vállába kovácsolt fülű, tojás körvonalú kengyel-pár, kard vagy szablya (utóbbi elkallódott) – egy megsemmisült pogány lovassír tartozékai. A török személynévi eredetű Töbörzsököt 1269-ben

⁵⁷ Hatházi 1990 44–45; Hatházi 1996, 228; Györffy 1940 21; Györffy 1963–1998, II. 345; Györffy 1990, 149.

említik először besenyő településként.⁵⁸ Sárbogárd-Templom-dűlőben (Fejér megye) nagyobb lélekszámú besenyő közösség temetője pusztult el homokbányászás során.⁵⁹ A besenyő településektől (Bogárd, Tinód, Besenyőszentmiklós, Tölgye) övezett⁶⁰ területen fekvő temető 8 sírját 1961-ben sikerült megmenteni.

16. Besenyő kengyelek a Sárvíz völgyéből (Hatházi 1996a, 4. tábla nyomán)

58 Hatházi 1994, 24–25, 107; Györfly 1990, 136.

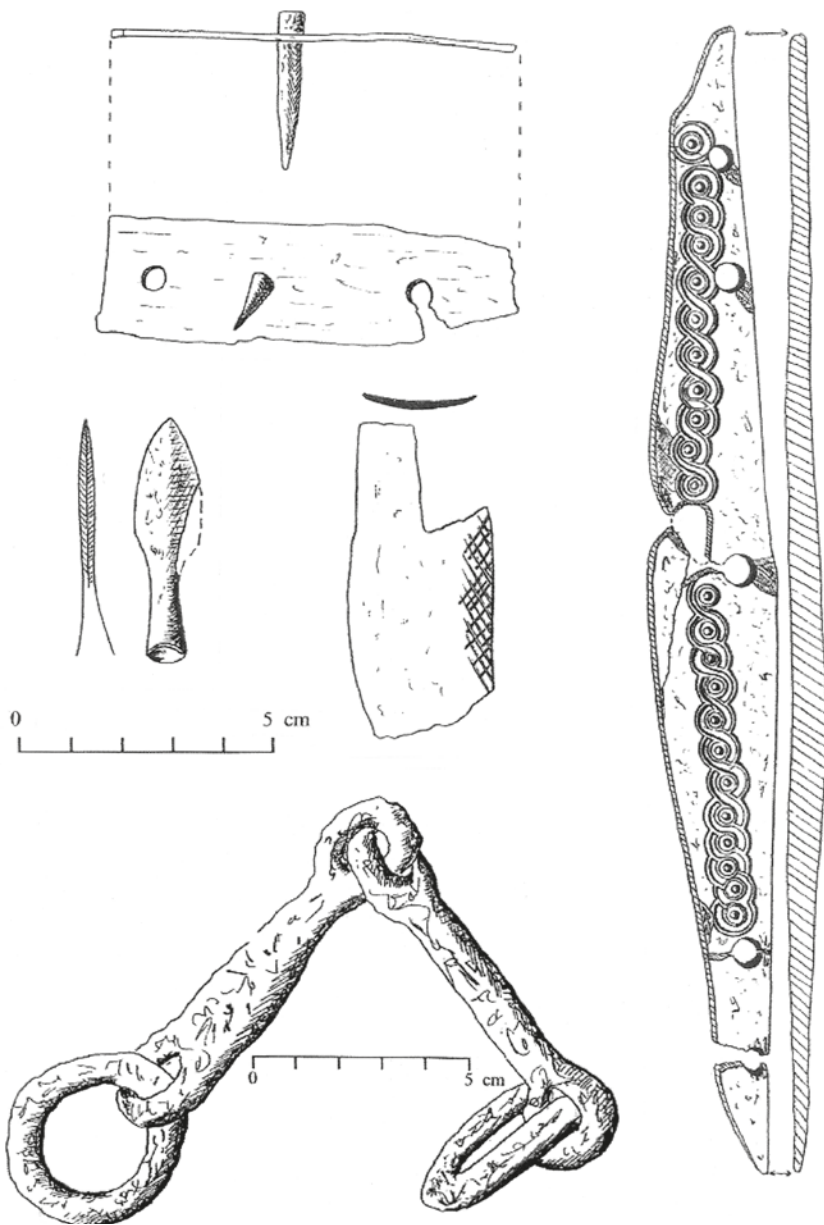
59 Petkes 2006, 93–104; Petkes 2007, 89–125.

60 Hatházi 1996a, 237–238.

17. Sárbogárd-Templom-dűlő, az elpusztult besenyő temetőrészlet térképe a megmentett sírokkal (Petkes 2006, 1. tábla nyomán)

18. A sárbogárd-templom-dűlői 2. sír leleteiből: 1. Tegezfedél, 2. Íjtegez függesztő-füle, 3. Köpús nyílhegy, 4. Íjmerevítő csontlemez, 5. Zabla (Pálóczi Horváth 2014a, 32. kép nyomán)

A centrum ekkor már megsemmisült, helyéről szórványleletek árulkodtak (szablya, vállába kovácsolt fülű/szíjrése, tojás körvonalú kengyel). A körülötte szóródó, ÉNy-DK-i tájolású sírok sorokba rendeződtek. A lekerekített sarkú téglalapforma sírgödrökben – az 1. sír zsurgított kisgyermekétől eltekintve – háton fekvő, nyújtott helyzetű halottak nyugodtak. A feltárt temetőrészt a 8. sír halotti obulusa, II. István (1116–1131) denárja keltezi. Feldúltsága ellenére is kiemelkedő a 2. sír. A benne nyugvó férfit lószerszámmal temették (csikózabla, kengyel pár erősen ívelt talpaló töredékei). Viszonylagos épségben maradt fenn jobb lábánál az íjfelszerelés: a vasszegecsekkel erősített, csontléc-merevítéses és csontfedeles nyíltegez egy levél alakú köpüs nyílhegygel, a nyíl- vagy a készenléti íjtegez szalagfonatdíszes csontfüle, továbbá az íj csontlemezeinek néhány töredéke. (Kérdés, hogy milyen funkcióval bírt két, ugyaninnen származó patkó alakú vas).

A harci felszerelés további elemeiről egy vasköpütöredék árulkodik, vélhetően balta része. A többi sír igen szegényes volt (4. sír: vashuzalból hurkolt kapocs, gyöngyszem, 5. sír: vaskés).

E „láttelel” feltétlenül kiegészítendő néhány olyan kérdéssel, melyekre szerencsésebb sorsú lelőhelyek és pontosabb megfigyeléseket biztosító feltárások adhatnak csak választ. A nagyfokú pusztultság miatt nem tudjuk, hogy a templom-dűlői temetőben emeltek-e a sírok fölé kis kurgánokat. Vagyis a besenyők magyarországi korszakában is számolhatunk-e még e szokással, vagy a befogadók kulturális hatása érvényesült már? A töredékes adatok egyelőre arra mutatnak, hogy az itteni besenyők már a helyi, ún. soros köznépi temetőtípust vették át, mely a 10–12. századi Kárpát-medencében általános, és a templom körüli temetők térnyerésével tűnik el. Miután egy sírban sem került elő lócsont, ugyanakkor lószerszám több is, felmerül a lehetőség, hogy a lóval való temetés szokása is változáson esett át, a kitömött lóbőrös temetést a jelképes, lószerszámadás váltotta fel. Mindez egyfajta átmenetiségre vall, az itt temetkező besenyők pogány túlvilági képzeleteik lényegét még őrzik, fontos halottaikat fegyverrel-lóval indítják a túlvilági útra, de ennek formái már változnak, az asszimiláció megindult. Szinte jelkép értékű, hogy e pogány temetőtől alig 200 m-re ÉNy-ra fekszik a terület nevét adó Árpád-kori templomhely, ahol már a besenyő közösség későbbi generációi nyugodhattak.

A sárvíz-völgyi besenyők régészeti kutatása más szempontból is tartogathat még új lehetőségeket. A besenyő–úz összeomlás után, a rusz fejedelemségek védelmében kialakuló fekete süveges törzsszövetség kevert

etnikai összetételének ismeretében igen figyelemre méltó a sárvíz-völgyi besenyő terület Tolna megyei részén feltűnő középkori Uzd település.⁶¹ Az oguz/úz–magyar kapcsolatok történetének tárgyalása során már esett arról szó, hogy úz csoportok besenyőkkel egyidejű Kárpát-medencei betelepülésének is mutatkoznak jelei. Ugyanakkor önálló szervezetükre, a besenyőkéhez hasonló „úz jogállásra” nem utal semmi az írott forrásokban. Logikus magyarázat lehet erre, hogy a 11–12. század fordulóján magyar földön menedékre lert úzok nem önállóan, hanem besenyő csoportok részeként érkeztek.⁶² E „vegyes” összetételű töredékek körében – ellentétben a fekete süvegeseikkel – a besenyő komponens lehetett etnikai, s így politikai túlsúlyban. Talán ezért nincs az oguzoknak – a kétségtelen helynévi emlékek ellenére – írott nyoma: a befogadók végeredményben besenyőket láttak bennük is, ezért rögzült az oklevelekben az egységes *bissenus* terminológia. A kérdés tisztázásához, szerencsés esetben, hozzá tudna járulni a régészet is, például a lóval való temetés sajátosan oguz formájának (a kitömött lóbőr halott fölé helyezése)⁶³ érintetlen sírokban való fellelésével, többek között a Sárvíz völgyében.

Természetesen a Magyar Királyság más vidékein is számolnunk kell a második besenyő hullám temetkezéseivel. Ezeknek azonban – egyelőre – csak szórványos jelei mutatkoznak, a már említett előkerülési körülményeknek is betudhatóan. Már az 1930-as évek kutatása felfigyelt arra az aranyozott ezüst, levél alakú csörgős csüngőre, amely mint ismeretlen lelőhelyű – feltételesen felvidékin (ma Szlovákia) tartott – honfoglalás kori szórványlelet került a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁶⁴ A kelet-európai steppék legszebb besenyő lószerszámléleteivel (Gajevka, Szarajli-Kijat)⁶⁵ rokonítható darab felveti annak lehetőségét, hogy a 11. század második felében magyar földre lépő besenyők egyik rangos vezetőjét keressük hajdani tulajdonosában.

---

61 Ma Sárszentlőrinc-Uzd: Györfly 1990, 141; Csánki 1897, III. 456, 479.

62 Hatházi 1994, 22; Hatházi 1996a, 230.

63 Pletneva 1958, 161–163; Pletneva 1973; Fedorov-Davydov 1966, 125–127, 139–145; Ivanov–Garustovič 1994, 573–589; Ivanov–Ivanova 2011, 20–23.

64 Fettich 1937, XXVII. t. 7; Fodor 1994, 394.

65 Fettich 1937, 51; Kirpičnikov 1973, 20–32, VIII–XI. t.; Pálóczy Horváth 1989c, 20–22.

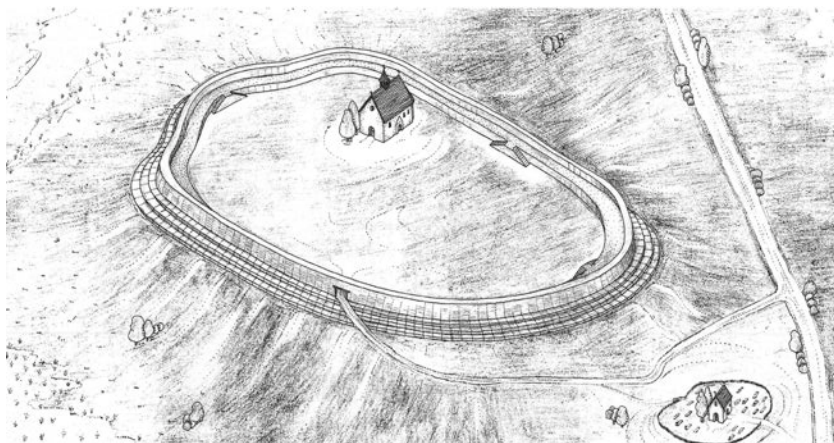

19. Besenyő jellegű aranyozott ezüst, csörgős csüngődísz. Ismeretlen magyarországi lelőhely, Magyar Nemzeti Múzeum (Fodor 1996, 394 nyomán, Hapák József felvétele)

Besenyő szempontból is fontos kutatási irány lehet a 11–12. század megyés ispáni, valamint a határvédelmi (túlnyomórészt föld-fa építésű) erősített központok régészeti kutatása. Az írott források adataival össze-
csengve mind több régészeti jel is arra mutat, hogy e várak helyőrségé-
nek, s a környékükön csoportosuló, hadi szolgálattal tartozó települések
népének (ún. „várnépek”) számottevő hányada kerülhetett ki a jövevény
etnikumok pár nemzedék alatt asszimilálódó köréből. E helyzet való-
színűleg nem független az erősített központok – különösen a megyei
ispáni várak – belső rendfenntartó szerepétől, mely a külső támadásokkal
szembeni védelemmel, továbbá a közigazgatási és jogszolgáltatási funk-
ciókkal azonos súlyú volt. Az első magyar királyok e várak bázisán vitték
véghez ugyanis az ország nyugati típusú átszervezését, keresztény hitre
térítését. Ha kellett, idegen származású (s olykor pogány) fegyveresekkel
adva nyomatékot a központi akaratnak. Az ország belsejének különböző
pontjain szóródó, látszólag magányos besenyő települések is e szervezet

részei lehettek.⁶⁶ A keleti irányból érkezett (rusz és steppei) katonaelemek⁶⁷ legbiztatóbb régészeti jelei Borsod megye ispáni központjában (Borsod-Edelény, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) mutatkoznak.

A vár területéről és közvetlen környezetéből több erre utaló, a Kárpát-medence 11–12. századi anyagától idegen lelet ismert (pl. vállába kovácsolt fülű rézberakásos kengyel, líra alakú niellódiszes egytagú bronzcsatok).⁶⁸

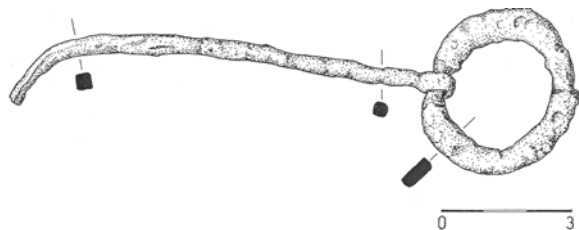
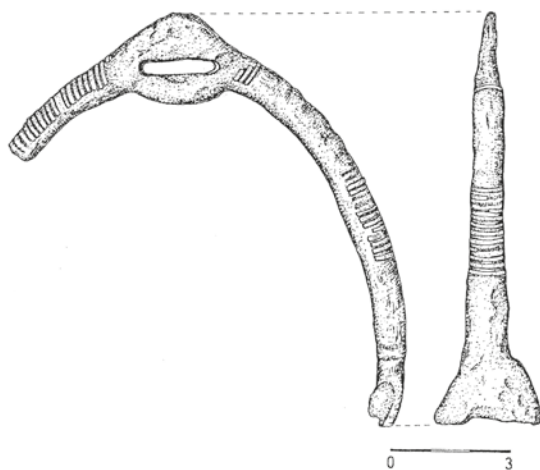

20. Borsod-Edelény föld-fa építésű megyés ispáni várának rekonstrukciós rajza, a várban felépült esperesi templommal és a várhoz tartozó település plébániatemplomával (Wolf 2003, 15. kép nyomán)

66 KMTL 224 (Miklós Zs.), 358–359, 449, 714 (Kristó Gy.), 450 (Engel P.–Tringli I.), 715–716 (Zsoldos A.), Györfly 1990, 169.

67 Fodor 2001, 24–25. Feltételezen ide kapcsolható esetleg a 10–11. századi pogány rusz (Pálóczy Horváth 1994, 127) és 13. századi, kunokhoz csatlakozott úz vagy fekete süveges (Mesterházy 1976, 69–79) harcos hagyatékaként egyaránt értelmezett ártánd-zomlinpusztai lelet.

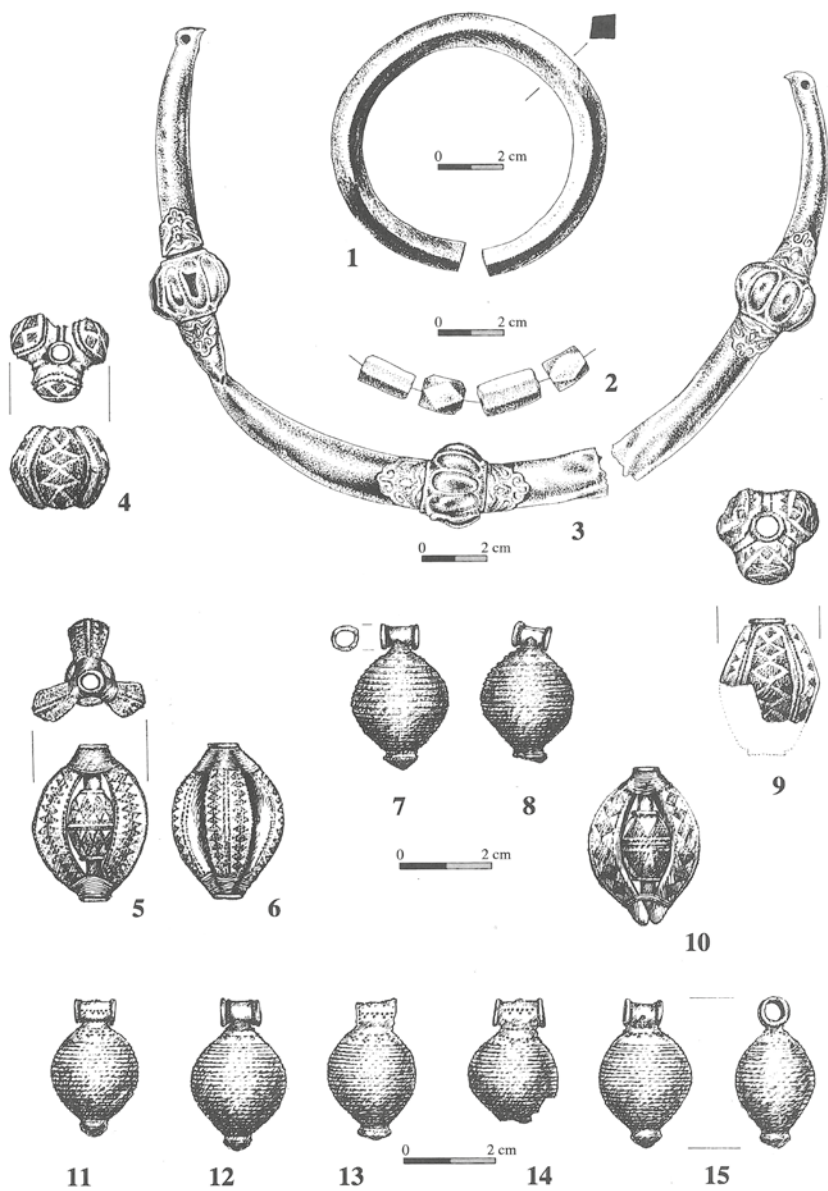
68 Wolf 2004, 139–159; Wolf 2005, 131–139.

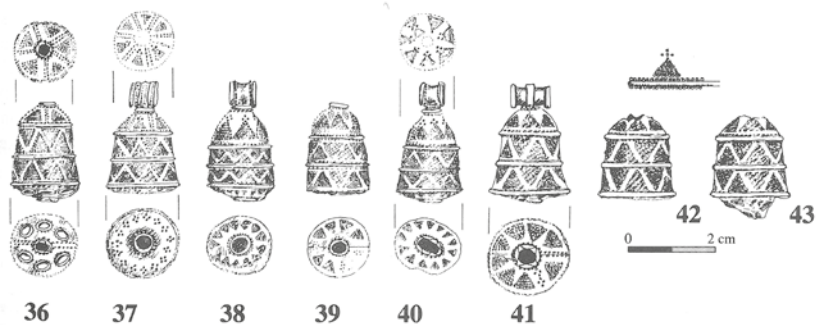
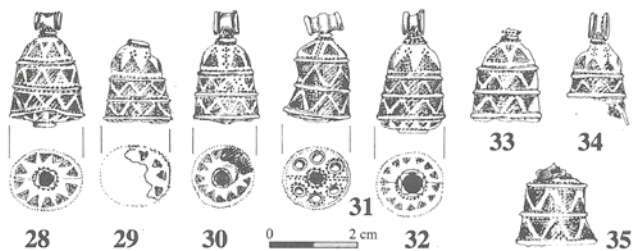
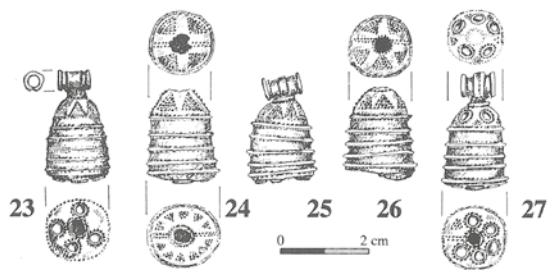
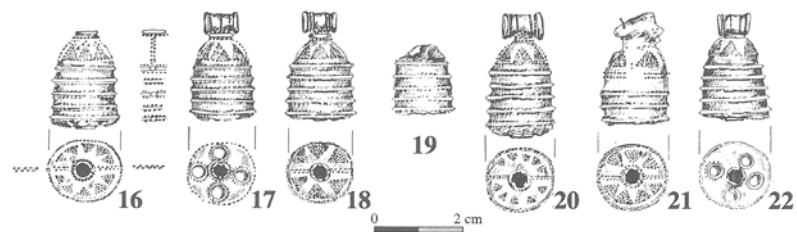
21. Kelet-európai (rusz és besenyő?) eredetű helyőrségre utaló leletek rajza
 Borsod-Edelényből: 1. Kengyel, 2. Niellós csatok, 3. Rúdabla
 (Wolf 2004, 1. és 9. kép, valamint Petkes 2012, 1. t. 3. nyomán)

Hasonló kelet-európai eredetű határvédőkre látszik utalni a darufalvi (ma Drassburg, Ausztria) Árpád-kori határvártól alig 500 m-re lelt, a várat a 11. század első felében ért támadás alkalmával földbe rejtett ezüstkincs. Bár a lelet ékszeranyaga kijevi, halicsi, volhíniai eredetű, s kifejezetten steppei darabokat nem tartalmaz, a kutatás nem zárja ki, hogy egykori tulajdosában a várórség egyik besenyő vagy rusz eredetű vezetője sejthető.⁶⁹

⁶⁹ Bóna 1964, 151–169; Pálóczi Horváth 1989c, 33; Gömöri 2002, 39–42.

22. A darufalvi (Drassburg, Ausztria) 11. századi ezüstkincs rajza
(Gömöri 2002, 15. kép nyomán)

23. A darufalvi (Drassburg, Ausztria) 11. századi ezüstkincs rajza
(Gömöri 2002, 16. kép nyomán)

Az elrejtési körülményeit és kulturális kötődéseit tekintve igen hasonló jellegű az ugyanezen határtérségben lelt zsenyeyi (Vas megye) aranykincs is.⁷⁰

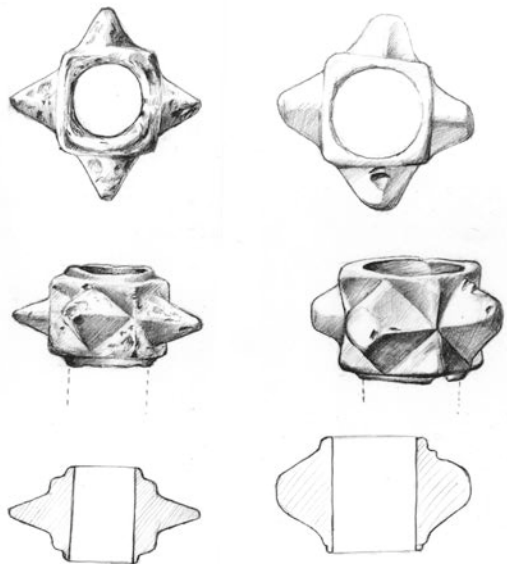

24. A zsenyeyi lelet (Fodor 1996, 378 nyomán, Hapák József felvétele)

Annak ellenére, hogy e kincsleletek előkerülési helye, idegen tárgyainak zárt területi koncentrálttsága kizárni látszik, hogy tömeges kereskedelmi áruként értékeljük azokat, hangsúlyozandó, hogy még csak biztató jeleként értékelendők. Bár figyelemre méltóan utalnak az erődített központok kevert népességére, belső csoportjaik megbízhatóbb régészeti körvonalazásához további kutatások szükségesek.

Elengedhetetlen végül kitérni (esetenként visszatérni) néhány olyan lelettípusra is, melyek feltűnése az Árpád-kori Magyarországon igen nagy valószínűséggel hozható összefüggésbe a besenyők második betelepülési hullámával. Ilyenek a csillag alakú buzogányok korai változatai,

⁷⁰ Kiss 2000, 264–268.

25. Besenyő típusú, 11–12. századi négytüskés buzogányok rajza.
 1. Ismeretlen lelőhely, 2. Szörényvár (Drobeta-Turnu Severin, Románia)
 (Pálóczi Horváth 2014a, 54, 33. kép nyomán)

továbbá a besenyő lovassírokból rendszeresen előkerülő vállába kovácsolt fülű kengyel- és szablyatípusok.⁷¹ Ezek steppei eredete kétségtelen, miként az is, hogy a 11. század utolsó évtizedei előtt ismeretlenek a Kárpát-medencében, ugyanakkor a tatárjárás (1241-1242) előestéjére – tehát a kunok érkezését megelőzően – már (esetenként igen széleskörű) elterjedtségük tapasztalható magyar környezetben is. Éppen ezért valós kulturális hovatarozásukat (így a közvetlen besenyő kapcsolat lehetőségét) mindig fokozott körültekintéssel, egyedileg szükséges mérlegelni. Biztos támpontot ehhez – egyelőre – csak a pogány lovas temetkezések nyújtanak. Az előkerülési helyre vonatkozó írott források orientáló ereje jóval kétségesebb, legfeljebb a „nagyobb valószínűség” engedhetik meg. E tárgytípusok ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a Magyarországra költözött besenyők nem csak egyoldalú átvevői voltak a befogadók szellemi és anyagi kultúrájának. Jelentős mértékben „hoztak” és „adtak” is: hadi képességeiken túl számos steppei gyökerű elemmel gazdagítva választott új hazájuk műveltségét.

⁷¹ Kovács 1971, 180; Hatházi 1990, 43; Hatházi 1996a, 229; Terei-Horváth 2007, 162.

3. A kunok régészeti emlékei

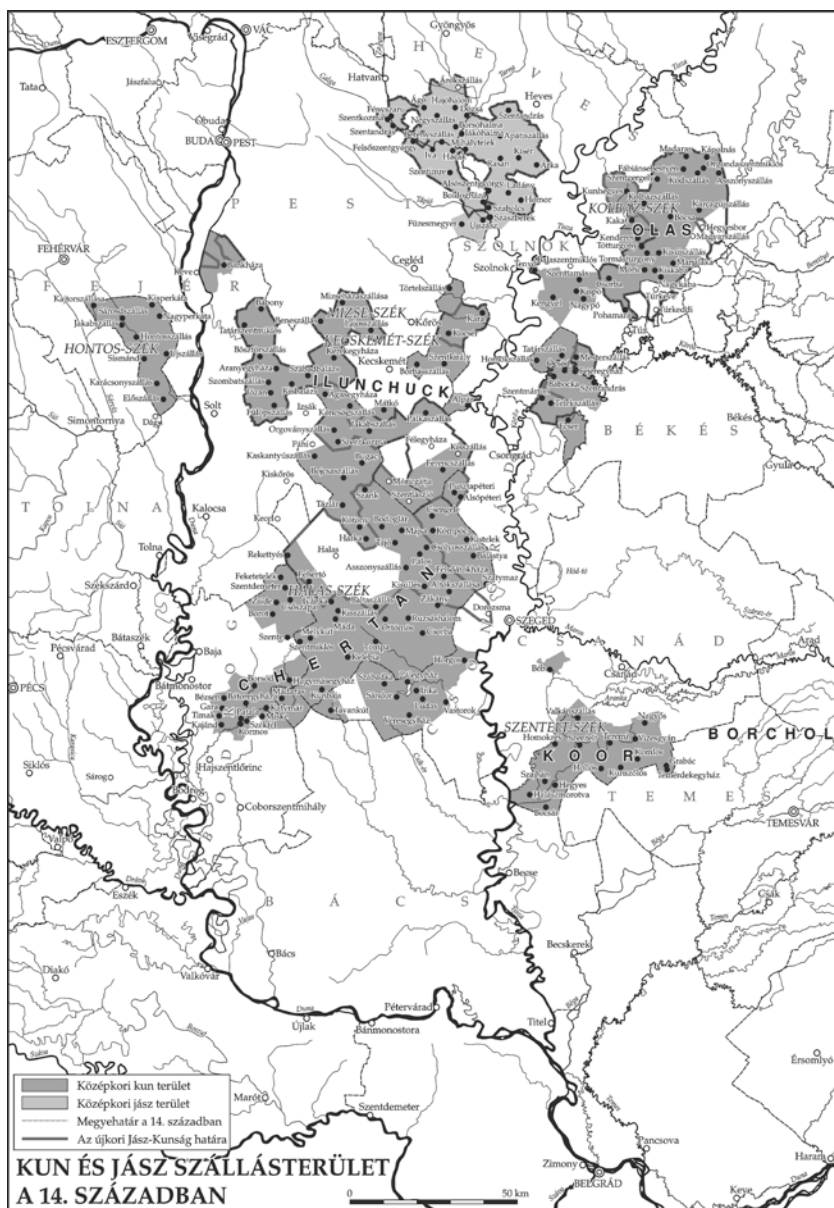
3.1. A kunok beköltözése, szállásterületük kialakulása

A Kuthen (Kötöny) kán vezetésével 1239-ben beköltöző kunok fejedelmük megölése miatt 1241-ben kivonultak az országból, e rövid két éves időszakból szálláshelyeiket nem ismerjük, régészeti emlékeik még nem kerültek elő. A tatárjárás után IV. Béla király (1235–1270) visszahívta a kunokat, akik 1246-ban már részt vettek a király Ausztria elleni hadjáratában. A második beköltözés után az Alföld középső és déli részén, a tatárjárás idején nagymértékben elnéptelenedett vidékeken jelöltek ki a hét kun nemzetség számára szállásterületet, melyet IV. László király (1272–1290) 1279-i oklevele a nagy folyók szerint nevezett meg.⁷² A 13–14. századi források adatainak segítségével egyes nemzetségek lakhelye azonosítható. A Duna–Tisza közti homokhátságon szállt meg a Csertán (Chertan) ’csuka’ és az Iluncsuk (Ilunchuk) ’kigyócska’ nemzetség. A 16. század közepétől ennek a vidéknek a tájelnevezése Kiskunság (*Cumania Minor*). A Tisza és a Körös folyó között az Olas ’egyesítség’ nemzetség telepedett meg, a vidék későbbi tájelnevezése Nagykunság (*Cumania Maior*). A Maros folyótól délre a Kór (Koor) ’kevés, jelentéktelen’ nemzetség szálláshelye található. A Maros és a Temes folyók között a Borcsól (Borchol) ’borsfiak’ nemzetséghez tartozó kunok szerepelnek a 13. században.⁷³ Nem ismerjük a Körös és a Maros folyók között és a Temes folyótól délre élő kun nemzetségek nevét, mivel 1282-ben a hód-tavi csatában elszenvedett vereségük után a kunok ezeket a vidékeket kiürítették és elmenekültek az országból. A Dunától nyugatra, Fejér megyében a 13. század végén alakult ki egy kun településcsoport, melynek népessége valószínűleg a Duna–Tisza közéről költözött át. A végleg Magyarországon maradt kunok szállásterülete a 14. század elején kb. 8100 km² volt, a népesség száma 40–45000-re tehető. A 13–16. századi írott forrásokból mintegy 140 kun településről van tudomásunk, de feltehetően nem minden szállásról maradt fenn írott adat.⁷⁴

72 Gyárfás 1870–1885, II. 438–443.

73 Györffy 1963–1998, III. 528–532.

74 Pálóczi Horváth 2014, 106.

26. A kunok és jászok középkori szállásterülete Magyarországon (tervezte Pálóczi Horváth András és Nagy Béla)

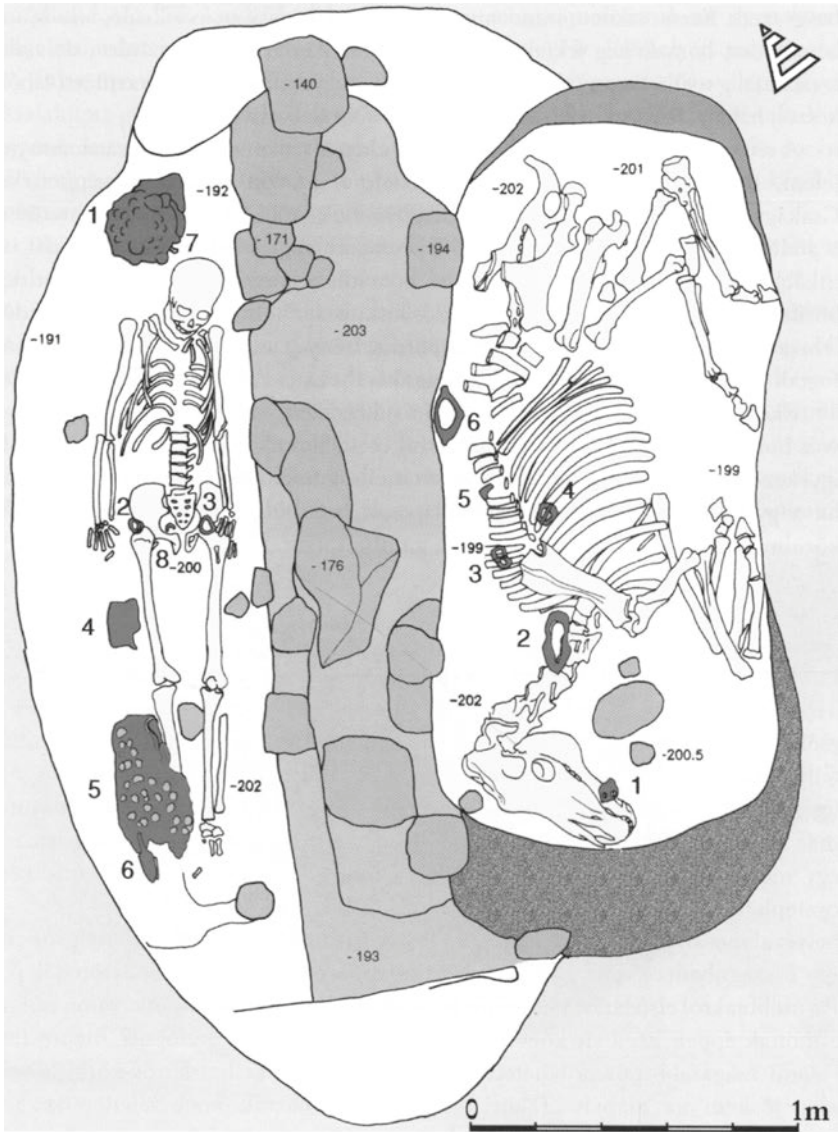
A nemzetségi területeken a 15. század elején a megyei szervezettől független, autonóm területi szervezetek jöttek létre, a székek (*sedes*), melyeknek közigazgatási és bíraskodási feladatkörük volt, és a királynak fizetendő adók beszédését is intézték. A székeket központjukról, egy nagyobb faluról vagy mezővárosról nevezték el (Halas-szék, Hantos-szék, Kecskemét-szék, Kara-szék más néven Mizse-szék, Kolbaz-szék, Szentelt-szék). Legtovább a nagykunsági Kolbaz-szék tartotta meg autonóm működését, egészen a 17. század végéig.

3.2. A kun előkelő réteg pogány sírjai

A kun törzsi-nemzetségi arisztokrácia eddig azonosított pogány rítusú sírjainak csoportjába („A” csoport) jelenleg 14 leletegyüttes tartozik, ezek közül 11 férfisír és 3 női sír. A temetkezési szokások egyeztethetők a Fekete-tenger vidéki steppén élő kunok szokásaival: Magyarországon is előfordul a kunokra jellemző keleti tájolás és a teljes ló eltemetése. A sír irányítását hat esetben figyelték meg, a tájolás öt esetben kelet–nyugati, egy esetben nyugat–keleti. Négy esetben tudunk lócsontvázról, mindegyik teljes váz volt. A csengelei sír széles gödrét kőfallal választották két részre, északnyugati felébe temették a halottat, délkeleti felébe a teljes lovat felnyergelve, felszerszámozva, az emberrel ellenkező irányban; a lovat a temetés után később helyezték a sírgödörbe. A sírt deszkákkal vagy gerendákkal fedték le, majd homokos földből halmot hordtak föléje.⁷⁵

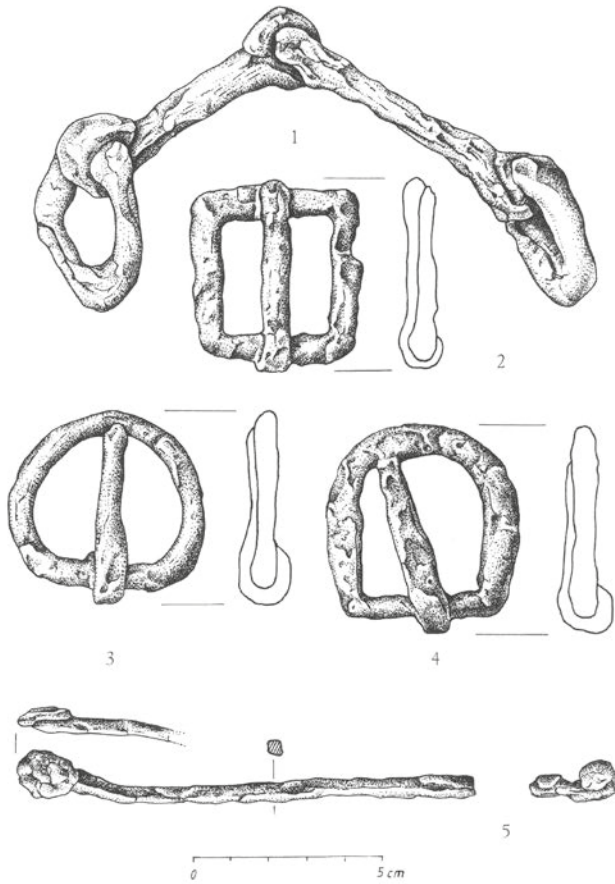
75 Horváth 2001, 87–107, 153–184.

27. Csengele-Bogárhát, a kun vezéri sír (56–57. objektum) rajza. Mellékletek:
 1. Sisak. 2–3. Vaskarika. 4. Nyílhegyek. 5. Sodronying. 6. Nyílhegy. 7. Állatcsont.
 8. Vascsat. A lócsontváz mellékletei: 1. Zabla. 2. Kengyel. 3–5. Vascsatok. 6. Kengyel
 (Horváth 2001, 101 nyomán)

A nagykamarás-bánkúti sírban is a halottal ellenkező irányban volt eltemetve a ló, fejfelé északnyugatra. A szintén keleti tájolású kunfehértó-inokai sírban a lócsontváz a halottal megegyező irányban feküdt a sírgödörben.⁷⁶

A lószerszám (zabla, kengyel, hevedercsat) rendszeres mellélete a temetkezéseknek, a 12–14. századi késő nomád típusok fordulnak elő.

28. Csengele-Bogárhát, lószerszám: 1. Zabla. 2. Hevedercsat. 3–4. Kengyelszjű csatok.
5. Korbácsnyél (Horváth 2001, 181 nyomán)

⁷⁶ Pálóczy Horváth 1994, 112.

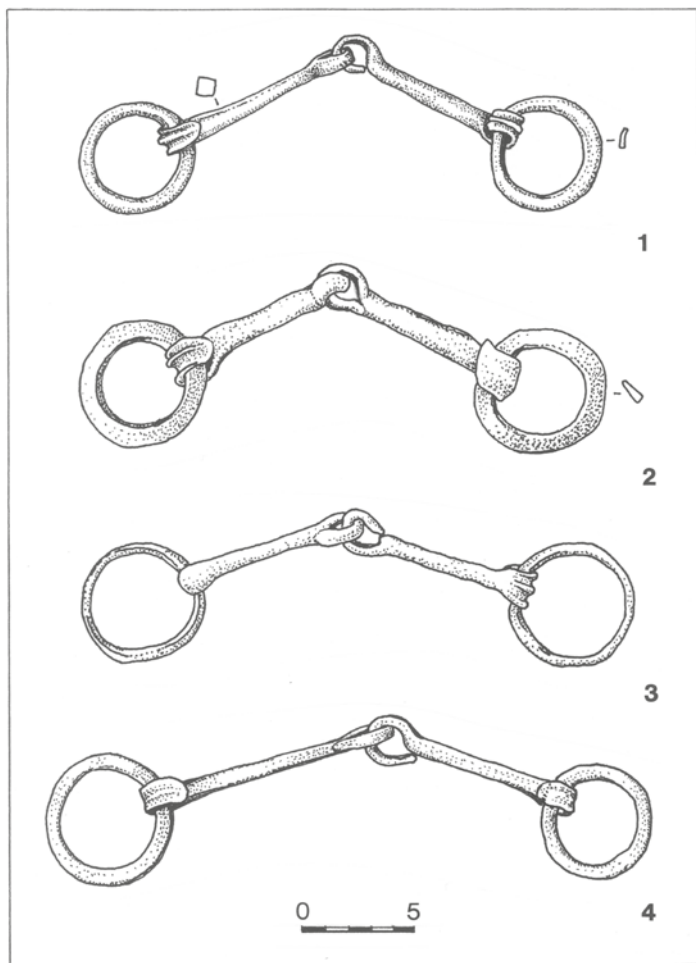
29. Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegy, zabla és kengyelpár (Kozma Károly felvétele)

30. Nagykamarás-Bánkút, lószerszám a kun női sírból: 1. Zabla. 2. Hevedercsat.
3–4. Kengyelpár (Pálóczi Horváth 2014a, 127, 81. kép nyomán,
Dabasi András felvétele)

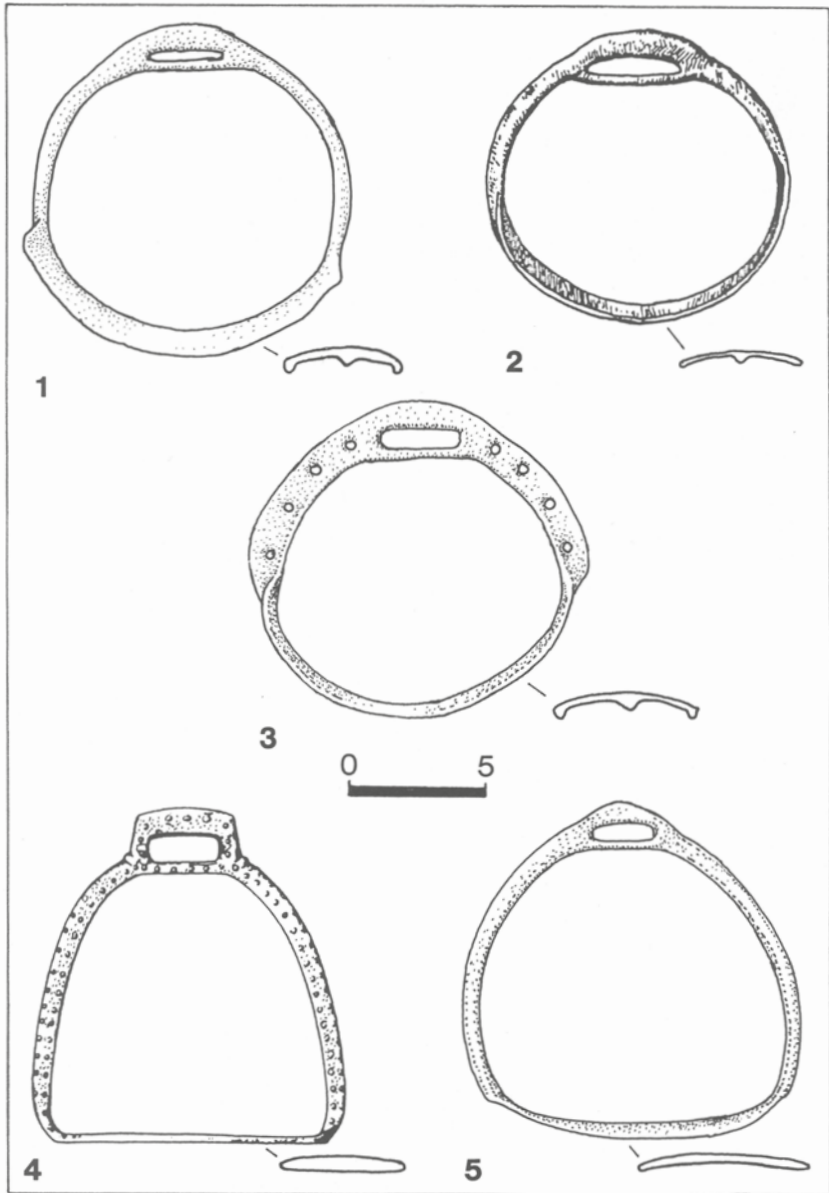

A zablák szimmetrikus vagy aszimmetrikus szájvasú csikózablák, a karikák általában szélesre kalapáltak, a szárak vége bordázott (pl. Kunszentmárton-Jaksorérpart, Tiszaföldvár-Homok).

31. Zablák magyarországi kun temetkezésekből: 1. Kunszentmárton-Jaksorérpart. 2. Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegy. 3. Nagykamarás-Bánkút. 4. Erdőtelek (Pálóczy Horváth 1994, 30. ábra nyomán)

A kengyelek változatos formájúak. A besenyő korszak óta ismert kerek vagy ovális kengyelek is továbbélnek, a kun leletekben széles talpalójuk van (Nagykamarás-Bánkút, Kunszentmárton-Jaksorérpart, Tiszaföldvár-Homok).

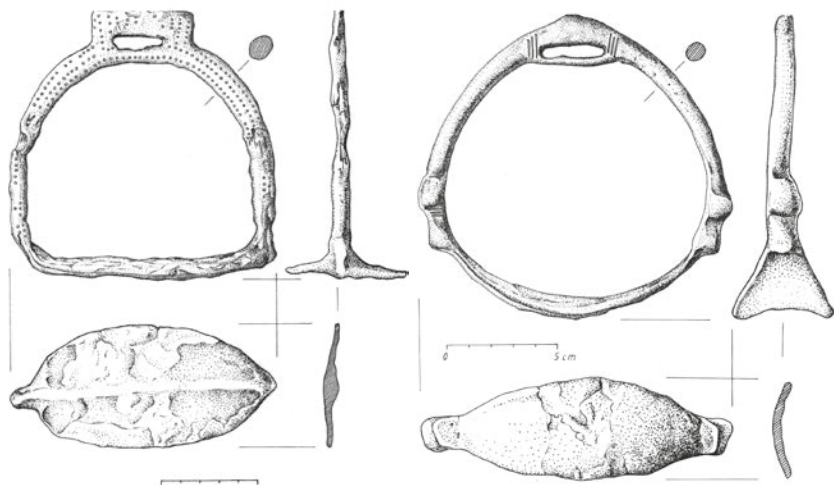
32. Kengyelek magyarországi kun temetkezésekből: 1. Nagykamarás-Bánkút. 2. Kunszentmárton-Jaksorérpart. 3. Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegy. 4. Csólyos. 5. Erdőtelek (Pálóczi Horváth 1994, 31. ábra nyomán)

A másik fő típus szögletes fülű, ívelt szárú, széles, egyenes talpalójú, ezt a csólyosi kengyelpár és a csengelei vezéri sír egyik kengyele képviseli, de más leletekben is előfordul. Az említett csólyosi és csengelei kengyelek szárait három-három sorban ezüstszegecsekből készült pontberakásokkal díszítették, majd aranyozták.

33. Csólyospálos-Csólyospuszta. Ezüst szegeccseléssel díszített, aranyozott kengyelek (Pálóczi Horváth 2014a, 128, 82. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

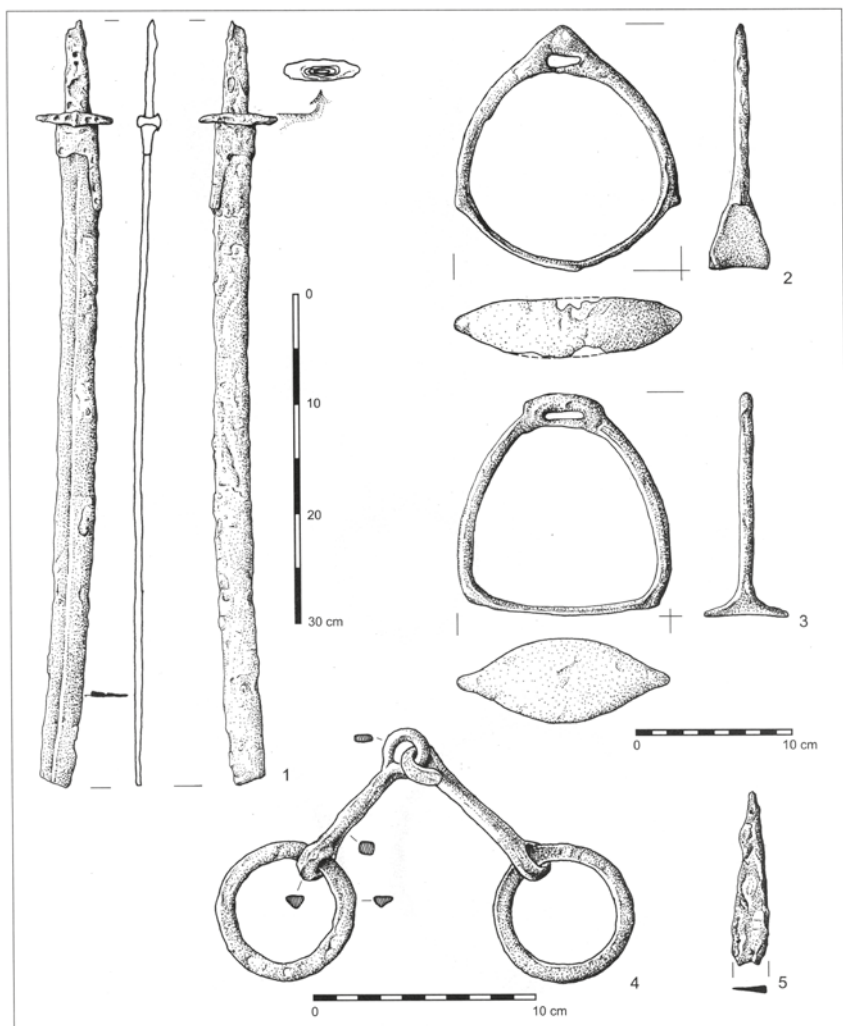
A másik csengelei kengyel kerek talpalójú, a szárok alja dudoros, a fül-nél ezüst berakásos rovátkák díszítik.⁷⁷

34. 1–2. Csengele-Bogárhát, kengyelpár (Horváth 2001, 177, 179 nyomán)

⁷⁷ Pálóczi Horváth 1994, 142–144; Horváth 2001, 175–183.

A csengeleihez hasonló típusú felemás kengyelpár volt a Kiskunmajsza-Kuklis-tanyánál előkerült leletben is.⁷⁸

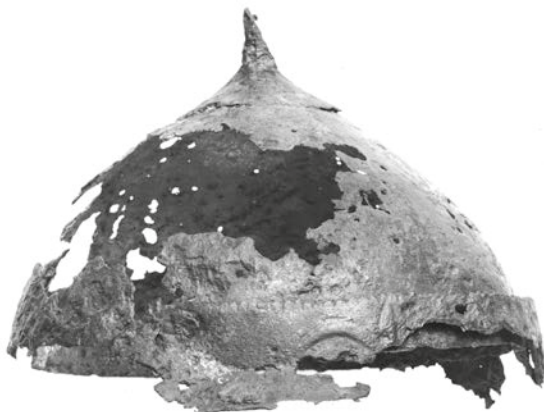

35. Kiskunmajsza-Kuklis-tanya, kun sírlet: 1. szablya, 2–3. kengyelpár, 4. zabla, 5. kés (Horváth 2003, 3. kép nyomán)

⁷⁸ Horváth 2003.

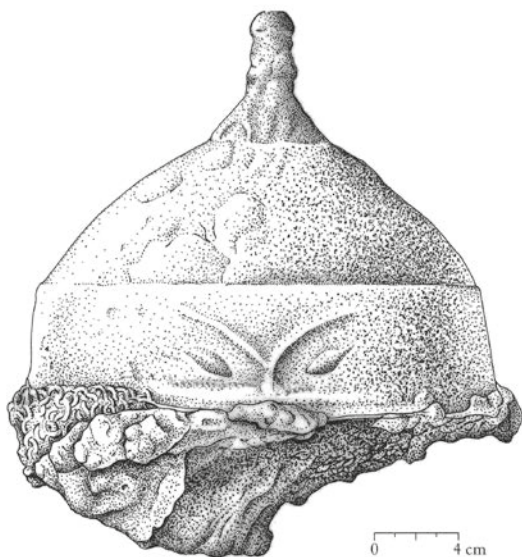
A fából és bőrből készült nyergekből legfeljebb a nyeregkápa szegélyét díszítő csontlemezek maradnak meg (Nagykamarás-Bánkút). A kunok nyerge az avarok vagy a honfoglaló magyarok nyergéhez hasonló szerkezetű volt, mindkét kápáján kiugró kerek nyúlvánnyal, „fejjel”, a magyar néprajzi anyagban a 20. századig továbbélt.

Magyarországon két előkelő kun harcos sírjában volt vassisak és sodronying (Csólyospálos-Csólyospusztá, Csengele-Bogárhát), de néhány más bolygatott és részben elveszett leletben is voltak páncéling-töredékek. A sisakok keleti típusúak. A 14. századi falfestményeken is ilyen típusú sisakban, arc- és nyakvédő sodronnyal ábrázolják a kunokat. A csólyosi sisak homlokpántját palmetta díszíti, csúcsán aranyozott gömb volt.

36. Csólyospálos-Csólyospusztá. Sisak a kun vezéri sírből (Pálóczi Horváth 2014a, 118, 69. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

A csengelei sisak homlokpántján szemöldök- és szempárabrázolás van, szemvédő lemezt és nyakvédő sodronypáncélt erősítettek hozzá, hasonlóan a Csingul-kurgán fejedelmi sírjában feltárt sisakhoz.

37. A csengelei kun vezér sisakja (Horváth 2001, 154 nyomán)

A csólyosi sodronyínget 10,5–11 mm átmérőjű, rombusz átmetszetű karikákból szőtték, a zárt (összeforrasztott) és szegecselt karikák változó sorokban futnak. A sodronyíngből 60 db töredék maradt meg, ezek eredeti teljes felületének csak 15-20%-át teszik ki.

38. 1–2. Csólyospálos-Csólyospusztá. A kun vezéri sír sodronyíngének két töredéke.
A nyakrészen textillenymomat látható (Dabasi András felvétele)

Szintén a csólyosi sírból származik két negyedgömb alakú páncéllemez, amely a váll vagy a térd védelmére szolgált.⁷⁹

⁷⁹ Pálóczi Horváth 1969, 108–113; Pálóczi Horváth 1989a, 75–77; Horváth 2001, 153–164.

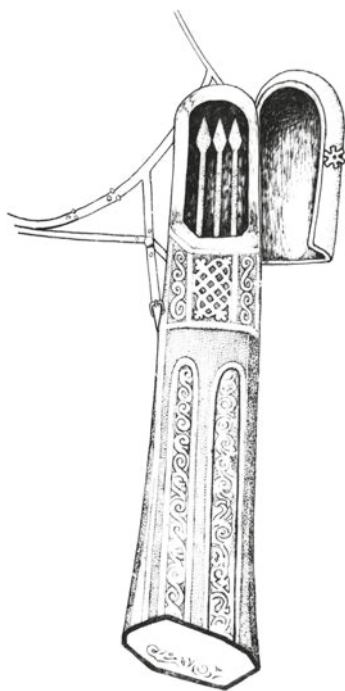
39. Vállat vagy térdet védő páncéllemezek a csólyosi kun vezéri sírból (Pálóczy Horváth 2014a, 119, 71. kép nyomán, Susits László felvétele)

A sírba helyezett nyilak száma változó (Csólyos: 4 db, Felsőszentkirály: 2 db, Csengele: 8 db), ennek a halottas szokásokkal összefüggő jelképes jelentése lehet. A különböző típusú nyilak között előfordul a 11–13. században elterjedt, korszerű páncéltörő típus is.

40. A csólyosi sírlet nyílhegyei: 1. Lapos, nyúlánk, gerincelt, peremes nyakú vas nyílcsúcs. 2. Lapos, gerincelt, kissé aszimmetrikus acél nyílcsúcs. 3. Széles, lapos, rombusz alakú vas nyílcsúcs, hegyénél átfúrt. 4. Lándzsa alakú acél nyílhegy, páncéltörő típus (Pálóczy Horváth 2014a, 124, 78. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

A tegeznek a földben nem maradt nyoma. Ábrázolásokról viszont jól ismerjük a kun tegezt: a hengeres testű, fedeles tegeznek új típusát hozták magukkal a kunok, a tegez fedele ajtószerűen oldalt csapódott, a nyílvevőket hegyükkel fölfelé helyezték el benne.⁸⁰ A tegez teste nyírfá vagy fűzfa kérgéből készült, amelyre bőr- vagy szövetborítás került, esetleg faragott csontlemezekkel díszítették. Ennek a tegeztípusnak egyik legszebb ábrázolása az 1317 körül festett kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) freskón látható, a tegez a hátrafelé nyílzó kun övéről jobb oldalt függ, faragott csontlemez rátétek díszítik, a fedél zárására hatágú gótikus csat szolgál.

41. Kun tegez ábrázolása a Szent László-legenda kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) falfestményén (Pálóczy Horváth 1989a, 41. ábra, Dékány Ágoston rajza)

A Szent László-legendát ábrázoló falfestményeken állatprémből készült tegez képe is látható (Zsegra (Žehra), Karaszko (Kraskovo), Szlovákia).

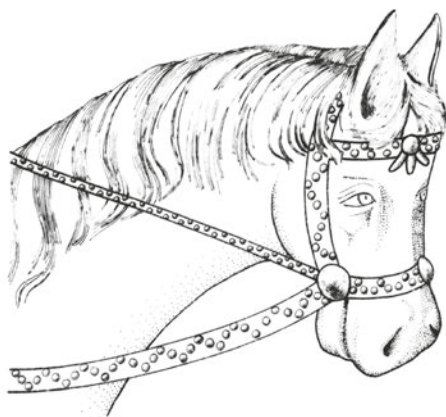
---

80 László 1940.

42. Kun harcosok a Szent László-legendát ábrázoló falfestményen, Karaszkó (Kraskovo, Szlovákia), 14. század (Pálóczi Horváth 1994, 21. kép nyomán)

43. Kun lószerszám ábrázolása a karaszkói (Kraskovo, Szlovákia) Szent László-legendá falképén, 14. század (Pálóczi Horváth 1989a, 56. ábra, Dékány Ágoston rajza)

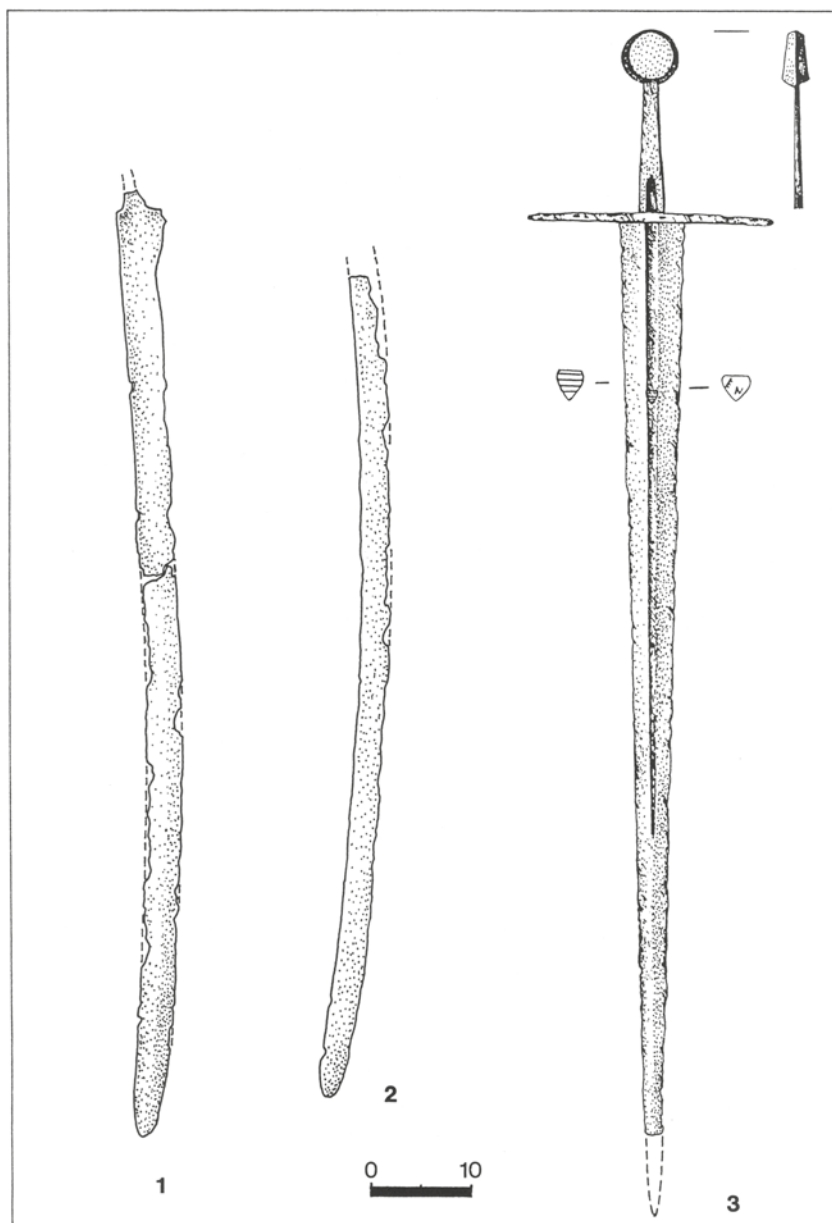
A falképeken a kelet-európai steppén a 11–13. században elterjedt készenléti íjtartó valóságű ábrázolása is megjelenik (Székelyderzs (Dârjiu), Románia – unitárius templom, 1419), melyhez hasonlók a kun férfiszobrokon láthatók.⁸¹

44. Kun harcos készenléti íjtartóval a Szent László-legendát ábrázoló falfestményen. Székelyderzs (Dârjiu, Románia), 1419 (Pálóczi Horváth 1989a, 39. ábra, Dékány Ágoston rajza)

A közelharcú fegyverek közül három sírleletben volt szablya (Szentkirály-Felsőszentkirály, Erdőtelek, Kiskunmajsa-Kuklis-tanya) és egy sírban nyugati típusú kétélű kard (Kunszentmárton-Jaksorérpart). A szablyák nem épek, a 11–12. századi enyhén ívelt, hosszú pengéjű típusba sorolhatók (a felsőszentkirályi szablya pengéjének hosszúsága kb. 96 cm), hasonlóak a besenyő szablyákhoz. A kunszentmártoni kardnak kerek markolatgombja és egyenes keresztvása van, pengéjének mindkét oldalán, a markolathoz közel, a vércsatornánál egy-egy vörösrézrel tausírozott címerábrázolás látható.

⁸¹ Pálóczi Horváth 1989a, 72–75; László 1993, 93–100, 110–114, 117–120.

45. Szablyák és kétélű kard kun vezéri sírokból: 1. Szentkirály-Felsőszentkirály.
 2. Erdőtelek. 3. Kunszentmárton-Jaksorérpárt (Pálóczi Horváth 1994, 33. ábra nyomán)

Az egyik címer két pólyával vágott pajzs, hasonló az Árpád-ház címéréhez, a másik címeren balharánt elrendezésben vésett, tamgaszerű jelek vannak. A kard a 13. század utolsó harmadára keltezhető, valószínűleg magyar gyártmány. Az erdőteleki sírban nyugati típusú bárd is volt.⁸² Kun fegyverfajtának tartható a tizenkétűskés buzogány, ez sírleletekben nem fordul elő, csak szórványleletekből ismert.

A férfi viselet különleges darbjainak számítanak az arany vagy aranyozott ezüst veretekkel díszített övek, amelyek eddig három sírban kerültek elő (Kiskunmajsa-Kígyóspuszta, Csólyospálos-Csólyospuszta, Szentkirály-Felsőszentkirály). Ezek díszítéseik és felirataik alapján a 13. századi lovagi kultúra emlékeinek tarthatók. Az 1816-ban előkerült, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kígyóspusztai öv arany csatjának és kerek vereteinek díszítése niello technikával készült.

46. Kiskunmajsa-Kígyóspuszta, a kun vezéri sír arany övcsatja, vésett, niellos díszítéssel. A csatlemez lovagi harci jelenetet ábrázol. A csatkarika és a pecek ezüstből öntött, aranyozott (Pálóczi Horváth 2014a, 137, 92. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

A csaton lovagi csatajelenetet láthatunk, a fegyverzet a 13. század harmadik negyedére jellemző. Az ábrázolás a francia udvari művészet hatását tükrözi. 3 db elveszett veretről tudunk, a 4 darab megmaradt veret feliratain lovagi védőszentekhez intézett latin nyelvű fohászok olvashatók: „Szent Margit, imádkozz értem; Szent Bertalan, imádkozz értem; Szent István, imádkozz értem; Szent Jakab, imádkozz értem”.

⁸² Pálóczi Horváth 1989a, pl. 24; Pálóczi Horváth 1994, 147; Horváth 2003.

47. 1–4. Kiskunmajsa-Kigyópuszta, a sírleletből megmaradt 4 db arany övveret, rajtuk vésett, niellós, latin nyelvű felirat, lovagi védőszentekhez intézett fohászok (Pálóczy Horváth 2014a, 137, 92. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

Az 1934-ben előkerült, aranyozott ezüst felsőszentkirályi övre kétféle veretet szereltek, egymással váltakozva: 14 db domborított és vésett címerábrázolásos veretet és 15 db öntött, ún. kettős félhold alakú veretet; a csaton és a szíjvégen hullámvonalas indadíz van. A geometrikus címeralakok a 13. századi heraldikára jellemzőek.

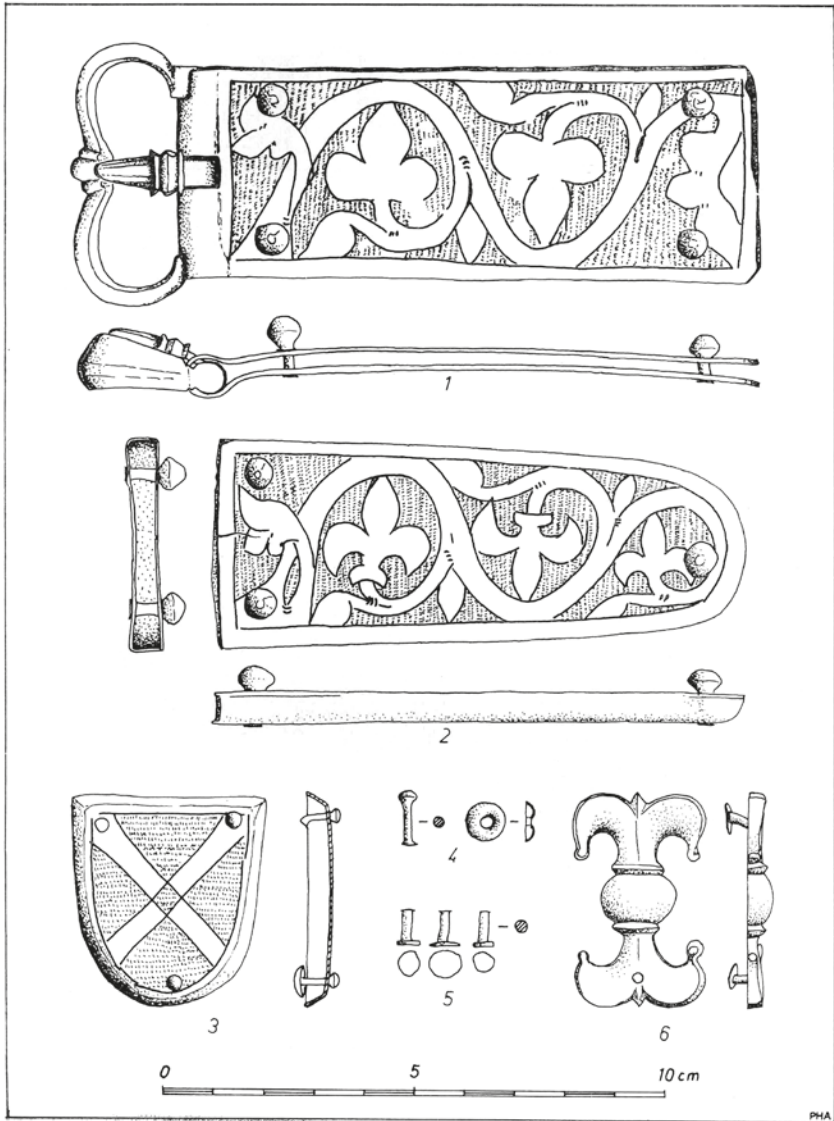
48. Szentkirály-Felsőszentkirály, kun vezéri sír öve (Pálóczi Horváth 2014a, 139, 94. kép nyomán, D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele)

A Csólyospusztán eltemetett kun harcos sírjában aranyozott ezüst öv volt, melynek legközelebbi régészeti párhuzama a tatárjárás idején elrejtett moldvai voinești-i (Románia) kincslelet övfelszerelése. A két öv az egyezések alapján akár egy műhelyben is készülhetett. Ezek a nyugati típusú, értékes övfelszerelések királyi vagy diplomáciai ajándékként, vagy az első keresztény térítések alkalmával kerülhettek a kun főemberek birtokába.⁸³

A tiszaföldvár-homoki férfisírban ezüst szálakból font vastag nyaklánc volt, kapcsolórészénél filigrános díszítésű, kerek amulett-tartó tokkal.⁸⁴ Ez a 11–13. századi kelet-európai régészeti anyagban ritka ékszernek számít, hasonló elektron nyaklánc volt a Csingul-kurgán kun fejedelmi sírjában.

83 Pálóczi Horváth 1982, 94–101; Pálóczi Horváth 1989, pl. 11–16, 18–20, 26–35; Pálóczi Horváth 1994, 161–169.

84 Pálóczi Horváth, 1989, pl. 39.

49. A felsőszentkirályi öv csatjának, szióvjégének és vereteinek készítéstechnikai elemző rajza (Pálóczi Horváth 1972, 12. kép nyomán)

50. Csólyospálos-Csólyospusztá. Aranyozott ezüst öv
(Pálóczi Horváth 2014a, 141, 97. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

51. Fonott ezüst nyaklánc a Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegyen előkerült előkelő kun sírból (Pálóczi Horváth 2014a, 165, 120. kép nyomán, Kozma Károly felvétele)

A női sírokban a lószerszámon kívül főként viseleti kellékek voltak. A III. Ióannész Dukasz Vatzész nikaiai császár (1222–1254) arany pénzével keltezett balotapusztai sír ruházathoz tartozó tárgyai és ékszerei: 1) 83 db aranyozott ezüst, nyitott karika, melyből a 12–13. századi kun női viseletre jellemző, a kőszobronkon is ábrázolt ún. szarv alakú fejdíszt lehetett rekonstruálni.

52. 1–2. Ióannész Dukasz Vatzész nikaiai császár (1222–1254) aranypénze. Előlapján a császár és a császárné képmása kettőskeresztrel, hátlapján a trónoló Krisztus ábrázolása (Pálóczi Horváth 2014a, 142, 98. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

53. Balotaszállás-Balotapuszta, kun női sír. Nyitott ezüstkarikák, jellegzetes kun női fejdísz alkotóelemei (Pálóczi Horváth 1989b, VI. t.)

54. A balotapusztai kun női sír ezüstkarkikáiból rekonstruált ún. szarv alakú fejdísz
(Pálóczi Horváth 1989b, 57. ábra, Dékány Ágoston rajza)

2) 2 db, gömböcskével díszített ezüst fülbevaló. 3) Csavart testű, nyitott ezüst nyakperec. 4) Kvarc kristályfüggő filigrándíszes ezüst foglalatban, függesztőkarkikával, a nyakba akasztva hordták.

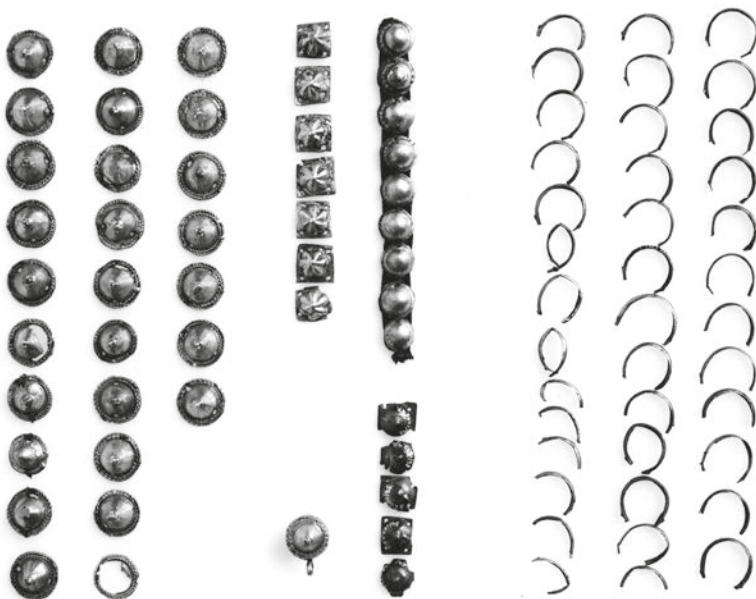
55. Balotaszállás-Balotapuszta, kun női sír viseleti tárgyai: 1. Nyakperec. 2. Kristályfüggő. 3. Ezüst díszű (Pálóczi Horváth 2014a, 145, 102. és 103. kép nyomán, D. Erdőkürti Zsuzsanna felvételei)

5) 2 db ezüst karperec filigrán szegélydíszsel, a nyitott végükre erősített ékkövek hiányoznak.

56. Balotaszállás-Balotapuszta, ezüst karperecek filigrános szegélydíszsel (Pálóczi Horváth 2014a, 148, 106. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

6) Kettős kúp alakú, aranyozott ezüst fülesgomb. 7) Ruhára és fejfedőre varrható, négy különböző fajta, aranyozott ezüst préselt veret, összesen 51 db (kúp alakú, filigrános szegélyű; rozettás; négyzetes szegélyű, félgömb alakú; kerek szegélyű, félgömb alakú).

57. Balotaszállás-Balotapuszta, kun női sír. Fejdísz karikái és ruhára varrható aranyozott ezüstveretek (Pálóczi Horváth 1989b, III, V. t. nyomán, D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele)

8) Kerek fejű, vésett díszű ezüstgyűrű. 9) Kerek, ezüst ruhacsat, valószínűleg keskeny textilövhöz tartozott. 10) Táblácskás szövésű, fém-szálas, selyemfonálból készült szalag töredékei. 11) Sávoly szövésű, mintás selyemruha maradványai. 12) Bronz és vas karika, valószínűleg tarsoly függesztésére vagy zárására szolgáltak. 13) Csavart testű ezüsttű függesztőkarikával, az övre akasztva hordták. 14) Vaskés, övön hordott eszköz. A felsoroltakon kívül a lelethez tartozik még egy filigránnal és ékkövekkel díszített ötvöstárgy: serleg vagy ereklyetartó talpa és szára, felső része hiányzik, meghatározása ezért bizonytalan.⁸⁵

A Nagykamarás-Bánkúton feltárt női sírban kapcsolószerkezet nélküli, aranyozott ezüst nyakperec volt, melyet két vastag huzalból és két összesodrott vékony szálból fontak, szárai karikában végződnek.

58. Nagykamarás-Bánkút, nyakperec. A második világháború alatt elveszett (Banner 1931. XX. t. 2. nyomán)

A sírból egy különlegesen szép, kínai gyártmányú öntött bronztükrö került elő, melynek hátlapján két egymást kergető hal domborművű ábrázolása látható. Nyele letört. A 12. századra vagy a 13. század elejére keltezhető, még a mongol hódítás előtt került Európába. Az ábrázolás a bőség, a termékenység, a hosszú élet szimbóluma, eljegyzési vagy esküvői ajándék lehetett.⁸⁶

⁸⁵ Pálóczi Horváth 1989a, 92–93, pl. 40–49; Pálóczi Horváth 1989b.

⁸⁶ Pálóczi Horváth 1989a, 92–93, pl. 37.

59. Nagykamarás-Bánkút, kínai bronztükrő a kun női sírból. 13. század eleje
(Pálóczy Horváth 2014a, 152, 109. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

A bemutatott leletsoport tárgyait kulturális eredetük és kapcsolataik szerint elemeztük. A 14 sírleletben 360 db tárgy volt, ezek 17%-ának kulturális hovatartozása nem megállapítható, mivel csak feljegyzésekből ismertek vagy nagyon töredékesek. Legnagyobb arányban a keleti eredetű, a steppei kultúrába sorolható tárgyak fordulnak elő (48%). Ebbe a kategóriába tartoznak a nomádok saját kézművességének termékei, a lószerszám, a fegyverek többsége és a viseleti tárgyak egy része. A temetkezési szokásokkal együtt ezek jelentik a hagyományok továbbélésének közvetlen bizonyítékait. Történeti szempontból figyelemre méltó az anyagi kultúrában észlelhető bizánci hatás, melyet a tárgyak 19%-a képvisel. Ez főként az ötvöstárgyak stílusában, technikai megoldásaiban mutatható ki. A leletegyüttesek közül a balotapusztai sírban jelentkezik legjobban a bizánci hatás, ami nem meglepő, hiszen a kunok balkáni kapcsolatai ebben az időszakban közismertek, a 13. század első felében a kunokat erős hatások érték a térség kultúrájából. A Magyarországra másodszor beköltöző kunok az előző években Bulgária al-dunai síkságán tartózkodtak. A nyugati, latin keresztény kultúrához köthető tárgyak aránya 16%. Természetesnek tartható, hogy a Magyarországon élő kunok anyagi kultúrájában egy idő után érvényesült a nyugati hatás, mint a lovagi övek, egy-egy viseleti tárgy vagy fegyver használatában.⁸⁷

⁸⁷ Pálóczy Horváth 2014, 86–87.

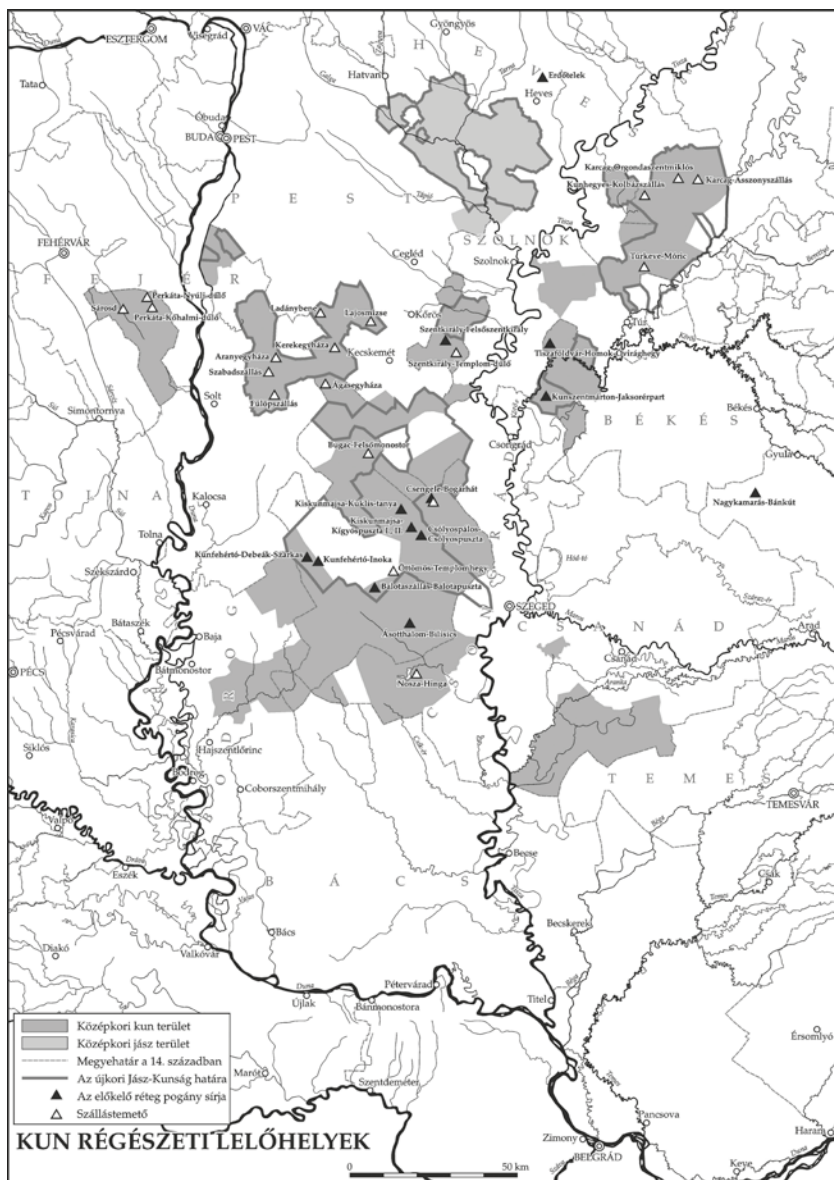
3.3. Szállástemetők

A Magyar Királyságban végleg megtelepült kunok nagy sírszámú köznépi temetői („B” csoport) – régészeti „összképüket” tekintve – keresztény, templom körüli temetők.⁸⁸ Mindez többnyire a 16–17. század fordulójáig folyamatos használatból fakadó, spontán fejlődés és egységesülés eredménye, és független attól, hogy a steppei jövevények eredetileg egy tatárjárás (1241-1242) idején elpusztult Árpád-kori magyar falu romos templomát és temetőjét vették birokba, vagy ilyen előzmények nélküli új (kezdetben bizonyára még pogány) sírmezőt nyitottak, melynek területén utólag, a 14–15. század folyamán emeltek csak templomot.⁸⁹ Utóbbi típusra tekintettel természetesen számolni kell olyan, még a 13. század második felében megnyitott kun köznépi sírmezők létevel is, melyek idővel nem fejlődtek át templom körüli temetővé. Ilyenek azonban – annak ellenére, hogy e köznépi temetők régészeti kutatása már a 20. század elején megindult – még nem kerültek feltárára.⁹⁰

88 A magyarországi kun régészeti emlékanyag csoportosításáról: Pálóczi Horváth 1985, 96, 99; Györfly 1963, 100; Pálóczi Horváth 1994, 172. A régészeti legjelentősebb szállástemetők: Öttömös (Csongrád m.): Móra 1906, 18–27; Móra 1908, 369–371; Széll 1940, 161–165. Kecskemét környéke (Szabadszállás-Aranyegyháza, Szabadszállás-Ágasegyháza, Kerekegyháza, Bene, Böcsa, Lajos, Mizse, Borbásszállás) (Bács-Kiskun m.): Szabó 1938, 40–72. Nosza-Hinga (ma Szerbia): Šafarik–Šulman 1954, 5–55; Stanojev 1989, 70–88. Túrkeve-Móric (Jász-Nagykun-Szolnok m.): Méri 1954, 139–142. Karcag-Orgondaszentmiklós és Karcag-Asszonyszállás, Kolbázsállás (Jász-Nagykun-Szolnok m.): Selmeczi 1992, 12–19, 31–46, 101–107; Selmeczi 2006, 254–273; Selmeczi 2009, 17–32; Selmeczi 2011, 231–249. Szentkirály (Bács-Kiskun m.): Pálóczi Horváth 1976, 293–303; Pálóczi Horváth 2014, 97–98. Csengele-Bogárhát (Csongrád m.): Horváth 1978, 91–126; Horváth 2001, 60–76. Perkáta-Kóhalmi-dűlő (Fejér m.): Hatházi 1991, 651–674; Hatházi 1996, 51–53; Hatházi 2004, 19–132. Perkáta-Nyúli-dűlő (Fejér m.): Hatházi-Kovács 2014, 241–270. Sárosd (Fejér m.): Hatházi 1988, 106–110; Hatházi 2004, 132–135, további irodalommal. Fontos, új eredmények várhatók a Bugac-Felsőmonostoron (Bács-Kiskun m.) Rosta Szabolcs vezetésével jelenleg is zajló feltárásoktól: Sárosi 2005, 233–238; Rosta 2009, 176, 177, 180, 189–190.

89 Az előző jegyzetben említett kun szállástemetők közül Árpád-kori előzménnyel rendelkezik: Öttömös, Borbásszállás, Bene, Baracs, Csengele-Bogárhát, Szentkirály, Orgondaszentmiklós, Nosza-Hinga, Perkáta-Kóhalmi- és Nyúli-dűlő, Sárosd. Utólag épült, 14–15. századi templommal rendelkezik Kolbázsállás, Asszonyszállás, Mizse, esetleg Móric (itt a korai szállástemető léte még nem tisztázott). Az új gótikus (a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres) templomok megjelenését e temetőkben a minorita ferencesek 14. század közepén meginduló kunok közti térítéséhez köti. A két altípusról: Selmeczi 1992, 19, 45–46, 78, 92–93, 101–103, 174–179; Selmeczi 2014, 55; Pálóczi Horváth 1994, 172, 76. j.; Pálóczi Horváth 2014, 91–93.

90 Pálóczi Horváth 2014, 92.

60. Kun régészeti lelőhelyek (tervezte Pálóczi Horváth András és Nagy Béla)

A kutatás sokáig vélte úgy, hogy az állandósult középkori kun szállások centrumában elterülő templom körüli temetők csak a 14. század második felében alakultak ki. E feltételezés régészeti oldalról nagymértékben alapult azon a tényen, hogy a szállástemetők legkorábbi halotti obulusai – néhány másodlagosan felhasznált III. Béla (1172–1196) éremtől eltekintve – I. (Nagy) Lajos (1342–1382), Mária (1382–1395) és Zsigmond (1387–1437) magyar uralkodók veretei. Azonban az egykorú „nem kun” temetőkre is kiterjedő éremforgalmi vizsgálatok időközben arra mutatnak rá, hogy a Kárpát-medence más temetőiben szintén alig fordulnak elő halotti obulusok a 13. század elejétől a 14. század közepéig terjedő időszakban. Vagyis a középkori Magyar Királyság egészére kiható, rítusváltozásokból eredő általános jelenséggel állunk szemben, mely nem függ össze a kun szállástemetők megnyitásával.⁹¹ Az utóbbi évtizedekben más régészeti megfontolások alapján is mind hangsúlyosabbá vált az a nézet, hogy a pogány előkelők lovas temetkezéseivel egyidős köznépi sírokat is elsősorban a templom körüli szállástemetőkben kell keresnünk.⁹² Ez a 13. század második felét lefedő kun sírhorizont ma még igen nehezen mutatható ki, nem véletlenül. A templom körüli kun temetőknek az ország többi cinterméhez hasonló alapjellemezője a rendkívül sűrű (gyakran valóságos „tömegsír” benyomását keltő), esetenként 4-6 rétegű egymásra temetkezés és az igen magas arányú sírpusztulás, a keresztény előírások következményeként. A temetkezési hely, a templomot övező sírkert „szent hely” volt maga is: területét fal, árok, esetleg sövény zárta körbe. E hangsúlyos lehatároltság évszázadokon át nem vagy alig változott, alapvető gátat szabva a temető horizontális terjeszkedésének.⁹³

91 Hatházi 1996b, 30–31; Hatházi 2000, 229; Hatházi 2004, 77–80; Hatházi 2005b, 103–106.

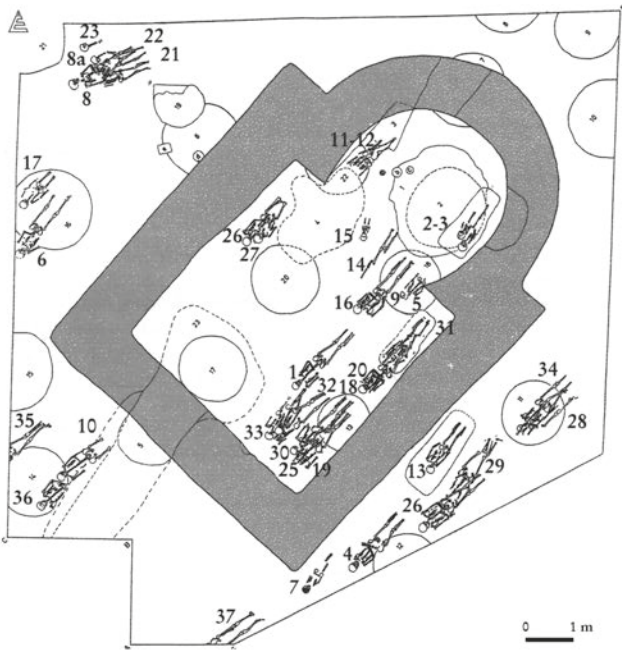
92 Selmeczi 1992, 45, 77–79, 94, 101–103; Selmeczi 2009, 54–55; Selmeczi 2011, 228–234; Selmeczi 2014, 55; Pálóczi Horváth 1994, 172., 76. j.; Pálóczi Horváth 2014, 91–92; Hatházi 2000, 229–232; Hatházi 2004, 192–193; Hatházi 2005b, 103–104.

93 A magyarországi középkori templom körüli temetők régészeti jellemzőiről és a kánonjogi vonatkozásokról összefoglalóan: Ritoók 1997a, Ritoók 1997b, Ritoók 2004, Ritoók 2010.

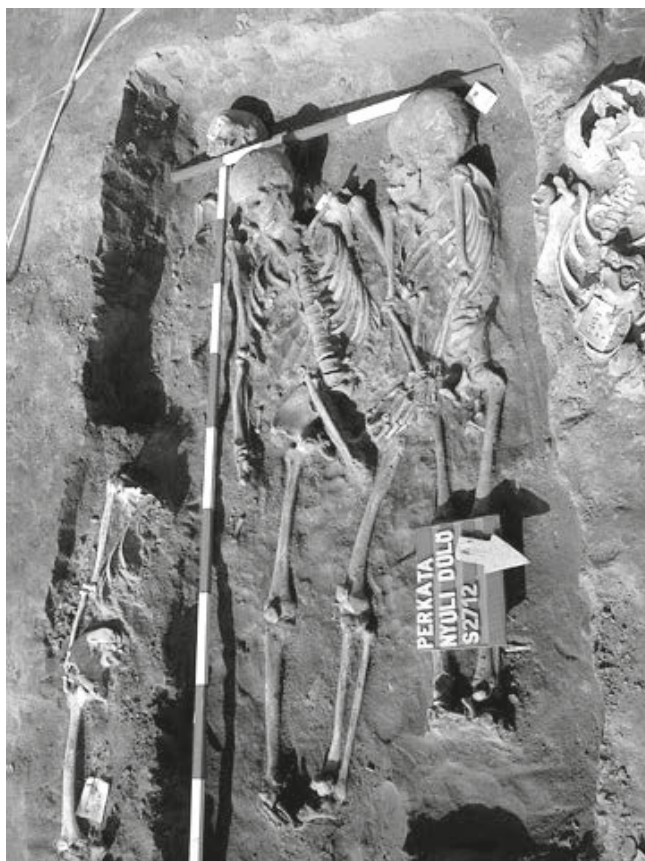

61. Perkáta-Nyüli-dűlő Árpád-kori magyar templom körüli temető helyén létesült kun szállástemetője. A légi felvételen látszik, hogy már az Árpád-kori temető is egy korábbi, templom nélküli magyar köznépi temetőből alakult ki, melyre a többszörös árokkal övezett templom és kertje ráépült (Hatházi–Kovács 2014, 4. kép nyomán)

62. Csengele-Bogárhát kunok által újra használatba vett Árpád-kori temploma, benne és körülötte kun temetkezésekkel (Horváth 2001, 68 nyomán)

Így a használó közösség egymást váltó hosszú generációinak egy és ugyanazon területen kellett „elférnie”, az ebből adódó fizikai következményekkel együtt.

63. Korábbi sírokat elpusztító temetkezések Perkáta-Nyúli-dülő kun szállástemetőjében (http://sirasok.blog.hu/2010/10/15/perkata_egy_arpad_kori_falu_es_kozepkori_kun_szallas_a_dunantulon_ii nyomán)

Az utódok 14–16. századi temetkezései a kun szállástemetőkben is szinte nyom nélkül pusztították el a legkorábbi sírrétegeket. Ezek hajdani meglétét többnyire csak erősen feldúlt vagy hiányos vázak, és elpusztult sírokból származó, így nehezen értelmezhető 13. századi szórványleletek (ékszerek, ruhatartozékok) jelzik. A helyzetet nem könnyíti meg az a körülmény sem, hogy a kun köznépi szállástemetők steppei

előzményei leletszegények, részleteikben alig ismertek, kevés támpontot adva az érdemi összevetéshez.⁹⁴

E nehézségek ellenére, az 1960-1970-es évek fordulójától fellendülő magyarországi kun régészet új feltárásai (Karcag-Asszonyszállás, Karcag-Orgondaszentmiklós, Szentkirály, Csengele, Perkáta-Kőhalmidűlő, Perkáta-Nyúli-dűlő), relatív időrendi megfigyeléseikkel és leletanyag-elemzéseikkel, esetenként e periódus pontosabb körvonalázásában is előrelépést hoztak.⁹⁵

Figyelemre méltó, hogy már e korai kun sírok (csekély és szerény) leletanyagát is a Kárpát-medence nyugat-európai ízlésű, 13. századi árucikkei reprezentálják elsősorban. (Jelenlétük a kun sírokban jelzésértékű: egyrészt a jövevények kapcsolatai a steppével megszakadtak, így hagyományos ékszereik, ruhatartozékaik utánpótlása is elapadt, másrészt igen hamar bekapcsolódtak új hazájuk belső árucseréjébe). Ilyenek a lemezfejes gyűrűk (gyakran kettős kereszt, *agnus dei* vésett), és – helyi szokásként nem a felsőruhán vagy köpenyen, hanem övön alkalmazott – ruhacsatok különböző változatai. E tárgyak a tatárjárás kori és a 13. század utolsó negyedében beköszöntő anarchikus korszak magyar kincsleleteinek egyaránt tipikus darabjai.⁹⁶ A steppei, valamint a kun anyagi kultúrába utóbb beépült bizánci eredetű rusz és balkáni tárgyak – mint magyar környezetben idegen, így „archaikus kunnak” tekinthető emlékek – jóval ritkábbak. Főként a steppei analógiákkal rendelkező darabok, mint az orgondaszentmiklósi 434. sír vasveretes öve.⁹⁷

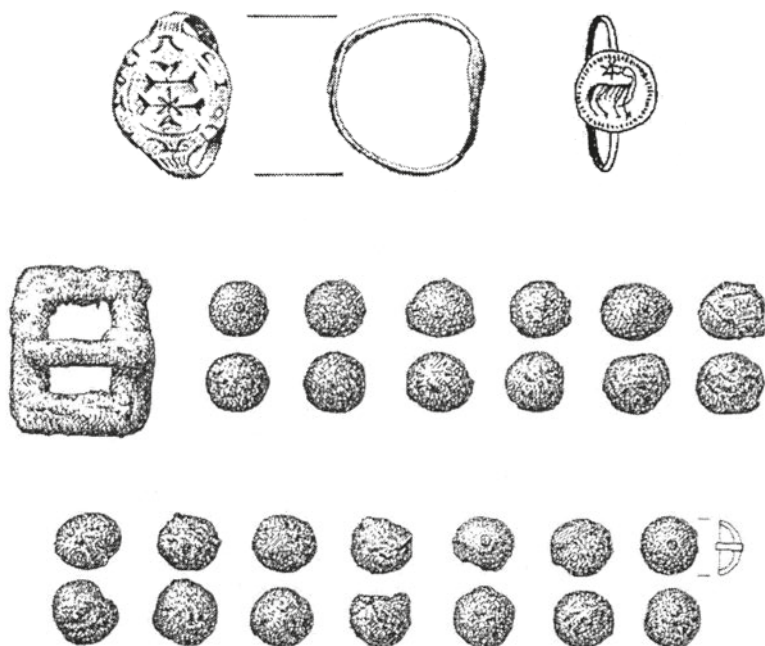
---

94 Pletneva 1958, 185; Fedorov-Davydov 1966, 200–201, 263, egy részüknél ráadásul az is felmerül, hogy inkább az Arany Horda korának fejleménye.

95 Selmeczi 1992a, 12–20, 31–46, 78–79, 101–107, 174–179; Selmeczi 1996, 63–65; Selmeczi 2009, 17–23; Selmeczi 2011, 228–267; Selmeczi 2014, 54–56; Pálóczi Horváth 1973, 244–245; Pálóczi Horváth 1976, 293–303; Pálóczi Horváth 2014, 91–98; Horváth 1978, 91–126; Horváth 2001, 60–76; Hatházi 1988, 106–110; Hatházi 1991, 651–674; Hatházi 1996, 48–56; Hatházi 2000, 229–236; Hatházi 2004, 19–135; Hatházi-Kovács 2014, 241–270.

96 Selmeczi 1992a, 103–104; Selmeczi 2006, 255–257; Selmeczi 2009, 20; Selmeczi 2011, 231–234.

97 Selmeczi 2009, 20–21.

64. 1–2. Kettős kereszt és agnus dei vésetű lemezfejes gyűrűk a karcag-orgondszentmiklósi kun szállástemetőből (1. és 41. sír) (Selmeczi 2009, 2. kép 6. és 3. kép 2. nyomán), 3. Vasveretes öv a karcag-orgondszentmiklósi kun szállástemetőből (434. sír) (Selmeczi 2009, 3. kép 3. nyomán)

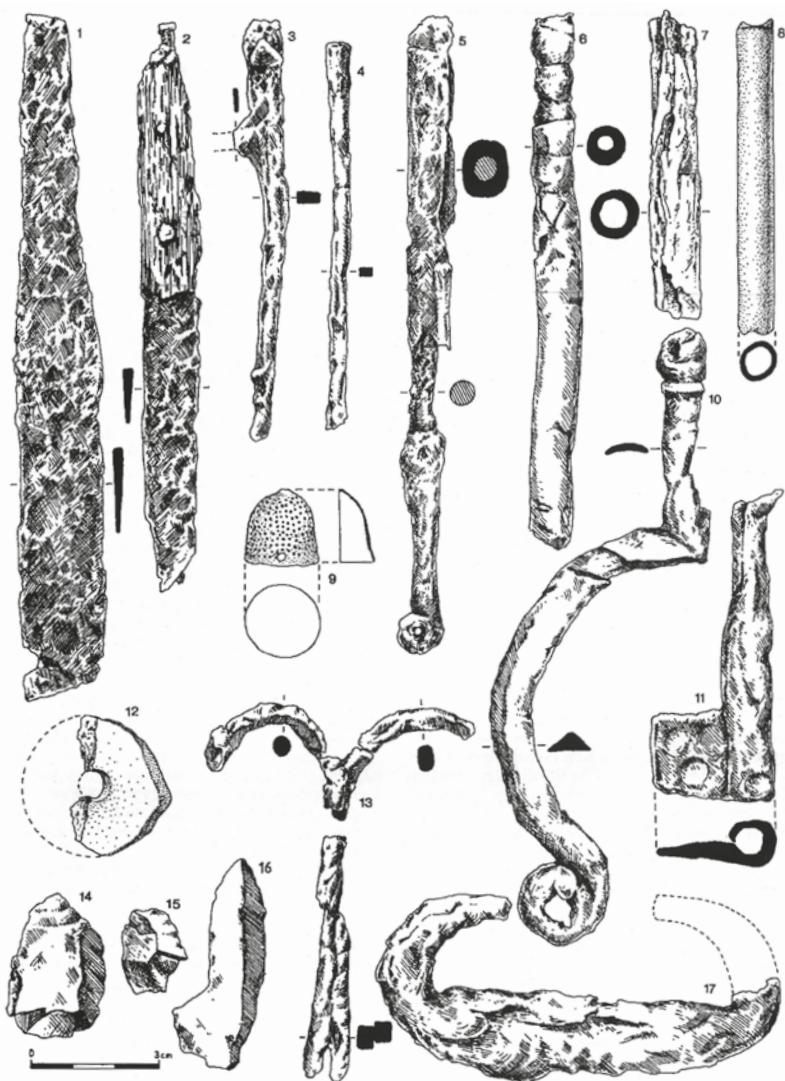
E tárgytipusok közül azok a gyakoribbak, s azok éltek tovább, melyek vagy háziipari formában (pl. tarsolyokat díszítő csont amulettek, a készségelemek egyes elemei), vagy helyi alkatrészekből is egyszerűen előállíthatóak voltak (pl. a bizánci ízlésű felhúzott lemezgömbös fülbevalók, ezeket a gótikus fémgombok verőtüvein is elkészíthették).⁹⁸ Óvakodnunk kell azonban e leletek időrendi túlértékelésétől is. A kun szállástemetők jellegzetes (konzervativizmusból vagy a már divatjamúlt tárgyak sírba adásának szokásából eredő?) vonása, hogy e tárgytipusok – ez különösen az Árpád-kori eredetű lemezfejes gyűrűk esetében érdekes – olykor 14. század végi–15. századi sírokban is fellelhetők, korjelző tárgyak és pénzek kíséretében.⁹⁹

⁹⁸ Hatházi 2004, 89, 193.

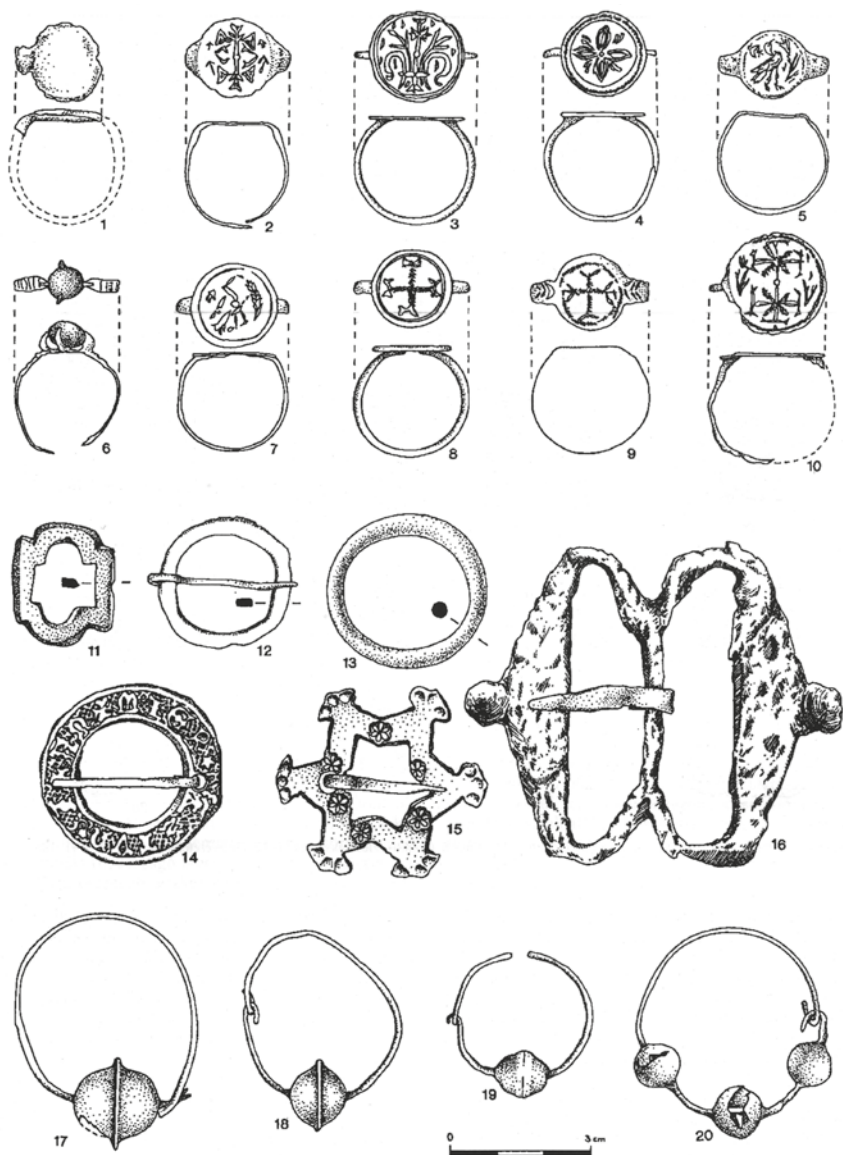
⁹⁹ Hatházi 2004, 93–94, 193.

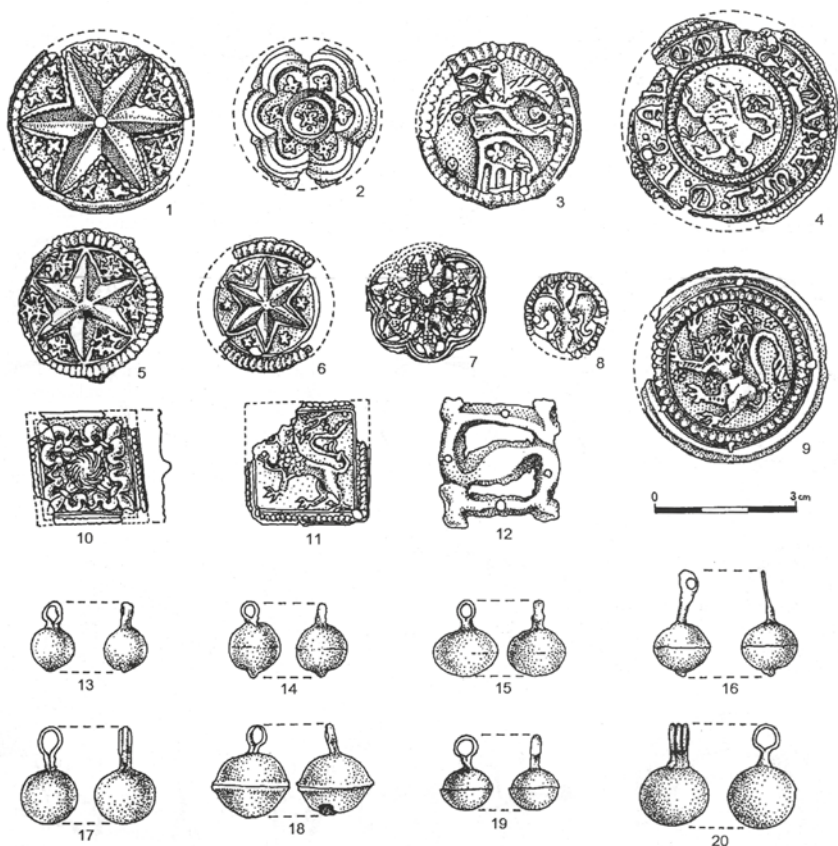
65. A perkata-közhalmi-dülői kun szállástemető jellemző lelettípusai (13. század vége–14. század). „Archaikus” viseleti elemek: 1. Tarsolyt díszítő gyöngyök és csont amulettek (141. sír), 2–6. Nyakba fűzött csigák és állatfogak (48., 171., 180. sír), 7. Tarsolyzáró lánc (192. sír), 8. Tarsolyt díszítő gyöngyök és csont amulettek, valamint közéjük felfűzött kijevei típusú 13. századi bizánci ereklyetartó mellkereszt függesztőtagja (140. sír), 9. Sodronypáncél foszlányából varrt tarsoly (216. sír) (Hatházi 2004, 34. kép nyomán)

66. A perkáta-kőhalmi-dűlői kun szállástemető jellemző lelettípusai (13. század vége–14. század). A viselet részeként – öv, tarsoly tartozékaként – sírba került eszközök: 1. Borotva (141. sír), 2. Kés (141. sír), 3. Törpenge (123. sír), 4. Árszerű szúróeszköz (123. sír), 5. Ár, fatokban (65. sír), 6–8. Tűtartók (1., 141., 192. sír), 9. Gyűszű (65. sír), 10. Sarkantyú töredéke, másodlagos csiholóvas használatban (180. sír), 11. Kulcs töredéke, másodlagos csiholóvas használatban (192. sír), 12. Orsógomb (183. sír), 13. Kettős vashorog (192. sír), 14–17. Kovák (238. sír), 18. Csiholóvas (170. sír) (Hatházi 2004, 33. kép nyomán)

67. A perkáta-kőhalmi-dűlői kun szállástemető jellemző lelettípusai (13. század vége–14. század). Gótikus ízlésű, helyi ékszerek: 1–10. Gyűrűk (1., 65., 73., 125., 130., 140., 161., 192., 216., 256. sír), 11–16. Csatok (64., 66., 81., 170., 192., 273. sír). „Archaikus”, kelet-európai ékszerek: 17–20. Bizánci ízlésű felhúzott lemezgömbös fülbevalók (45., 64., 65., 141. sír) (Hatházi 2004, 32. kép nyomán)

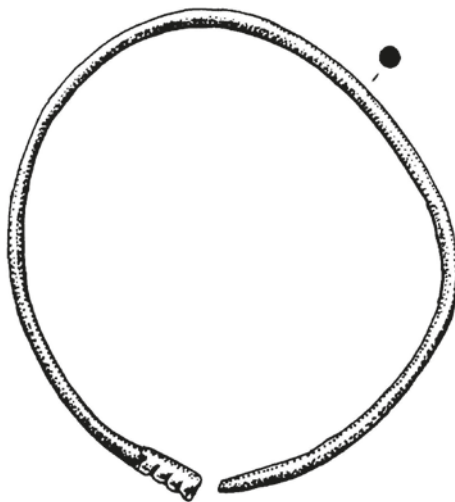

68. A perkáta-kőhalmi-dülői szállástemető jellemző lelettipusai (13. század vége–14. század). Gótikus ízlésű ékszerek: 1–12. Diszveretek (45., 51., 64., 141., 183. sír), 13–20. Gombok (161., 192. sír) (Hatházi 2004, 31. kép nyomán)

Különösen problematikus a korai kun sírok kiszűrése azon (többségi!) szállástemetőkben, melyeket az érkezők egy tatárjárás idején elpusztult templom körül létesítettek. E temetőkben a magyar alapnépesség és az érkezők sírjainak megnyugtató szétválasztását nem feltétlenül csak a melléklet nélküli sírok túlsúlya nehezíti. Jó példa erre Csengele-Bogárhát 17. sírja.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Horváth 1977, 103.

69. Köpüs hajkarika Csengele-Bogárhát 17. sírjából (Horváth 2001, 65 nyomán)

A benne nyugvó gyermek nagyméretű „köpüs” hajkarikája már a tatárjárás előtti évtizedekben is divatban volt, ugyanakkor használata nyomon követhető a 14. század elejéig. Egyéb megerősítő adatok (rátemetések relatív időrendjében elfoglalt hely, antropológiai jellemzők) hiányában bajosan dönthető el, vajon a magyar falu egyik utolsó vagy a beköltöző kunok egyik első halottjáról van szó?¹⁰¹

E szétválasztásban mind hangsúlyosabb szerephez jut az antropológia, bár az 1920-as évekre visszanyúló kezdetek ellenére csak az utóbbi másfél-két évtized kutatásai hoztak elmozdulást a kérdésben. Perkáta-Kőhalmi-dűlő és Csengele temetőiben jelentős számban sikerült az antropológiai jellemzők alapján is szétválasztani az Árpád-kori magyar és a kun népeiséget.¹⁰² E kutatások még szélesebb körűvé válásáig a kun temetők Árpád-kori előzmények nélküli csoportjától várható biztosabb igazolás a szállástemetők 13. századi megnyitására.

A szállástemetők régészeti képe a 13–14. század fordulójától válik átláthatóbbá, amikor a kunok már megindultak a magyarságba való betagozódás útján: keleti hagyományaik mind halványabb emlékei és az egyre nagyobb teret nyerő helyi elemek sajátos keverékkultúrává ötvöződtek.

101 Hatházi 2000, 231; Hatházi 2004, 193.

102 L. Marcsik Antónia tanulmányát a kötetünkben.

Ennek különösen az Anjou-korban (14. század) kiütöző jele, hogy a kun szállásteremtők – pogány gyökerű, alig krisztianizálódott szokáslelmként – sírmellékletekben nagyságrendekkel „gazdagabbak”, mint magyar kortársaik. Ugyanakkor e „gazdag” tárgyi anyag már alig hordoz etnikai-kulturális sajátosságokat. Ugyanaz a helyi leletkör, amely – jóval kisebb mennyiségben és koncentrálttságban – a Kárpát-medence többi, a keresztény temetési szabályokat jobban betartó közösségeit is jellemzi a 14. században. (Nem véletlen, hogy a korabeli ország falusi viseleti tárgyait – néhány rendkívüli kivételtől eltekintve – a mai napig is többnyire a kun leletanyag reprezentálja a szakirodalomban). Néhány archaikus kun tárgytól és viseleti elemtől eltekintve (ilyenek a már említett gyöngös-amulettes tarsolyok, fülbevalók), a különbség már csak az eltérő viseleti módban, a relatív „gazdagságban”, egyes használati eszközök viseleti tartozékként való sírba kerülésében (övön viselt készség-készletek), és néhány babonás rítuselemben jelenik meg.¹⁰³ Ez a kulturális átmenetiséget tükröző összkép – lényegét tekintve – sok szempontból rokonítható azzal, amit a régészeti kutatás az Arany Horda városainak lassan iszlamizálódó, 13–14. századi kun népessége esetében is észlelt.¹⁰⁴

A mellékletekben való „gazdagság” azonban nem általános a kunok körében sem. A szállásteremtők sírjainak alig 10-15%-ára terjed ki, hordozói túlnyomóan nők és gyermekek. Felvetődik a kérdés: e behatárolt kör a kun szállások társadalmának mely rétegével azonosítható? Bár éppen erre az időszakra tehető az elit temetkezési szokásainak megváltozása (a gazdagon felszerelt, elkülönült pogány lovassírok eltűnése), a szállásteremtők legvagyonosabb tagjait mégsem azonosíthatjuk az új rend és vallás jegyében most már a keresztény sírkertekben, népükkel együtt temetkező kun előkelők asszonyaival és gyermekeivel. A társadalmi státusz hangsúlyozására a kereszténység is lehetőséget adott, a templomon belüli, megkülönböztetett temetéssel.¹⁰⁵ Nem véletlen az Anjou-kori kun sírok „gazdagsága” kapcsán végig alkalmazott idézőjel sem: a tárgyak többsége egyszerű használati eszköz, az ékszerek pedig – művészi nívójukból és nyersanyagukból ítélve (ez jobb esetben aranyozott ezüst vagy réz) – a Kárpát-medence olcsó városi-mezővárosi tömegtermékei. Viseleik vagyoni helyzete leginkább a magyar fálvak jobbágyságának felső, tehetős rétegével vethető össze. Így kézenfekvőnek tűnik az egyéni szabadságát még őrző (a középkori oklevelek latin szóhasználatával az *uni-*

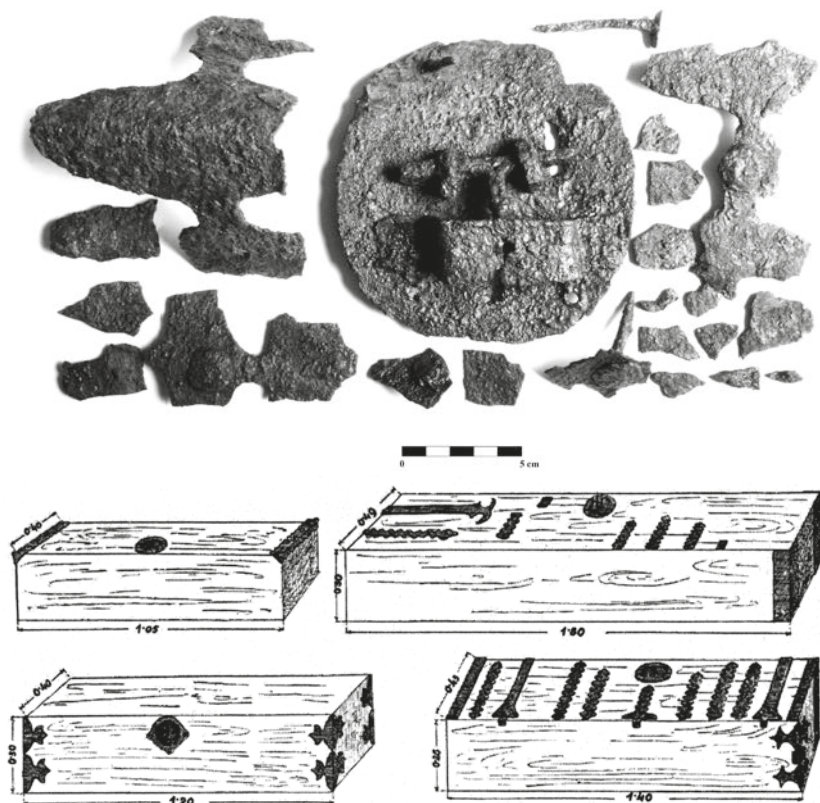
103 A szállásteremtők e periódusáról összefoglalóan, további irodalommal: Hatházi 1991, 658–662; Hatházi 2000, 233–235; Hatházi 2004, 120–121, 194–200.

104 Fedorov-Davydov 1966, 205, 209–211; Fedorov-Davydov 1983, 114–115.

105 Hatházi 2000, 234; Hatházi 2004, 131–132; Hatházi–Kovács 2014, 257.

versitasba tartozó), a 14. század közepéig a nemzetség- és szállásfőket a királyi hadjáratokba még elkísérő, de ezután már csak *ruralis*nak nevezett kun középréteg asszonyaihoz és gyermekeihez való kapcsolás.¹⁰⁶

A magyarországi kun szállástemetők temetkezési rendje nem tér el attól, ami a kor magyar temetőiben is megfigyelhető. A halottakat a templom keletelt tájolásához igazodóan temették, gyakran téglalap vagy trapéz alakú, szöggel összeerősített deszkaporsóban. A vagyonosabbaknál előfordul a díszes vasalásokkal és zárszerkezettel felszerelt ládakoporsó.

70. 1. Koporsóvasalások és zárszerkezet a perkáta-nyúli-dűlői kun szállástemetőből /S-2082/ (Hatházi–Kovács 2014, 23. kép nyomán), 2–5. Vasalt-zárszerkezetes koporsók rekonstrukciói az aranyegyházai (Bács-Kiskun megye) kun szállástemetőből (Szabó 1938, 319–322. kép nyomán)

106 Hatházi 1996, 52; Hatházi 2000, 234–235; Hatházi 2004, 194.

Olykor fakéregkoporsó nyomai is megfigyelhetők. Ritka kivételként (a szerencsés talajadottságoknak is köszönhetően) steppei szokások továbbélése is észlelhető, így a sír deszkával történő lefedése vagy a gyékényből-nádból szőtt halotti lepedő használata. A halottak karja többnyire a test mellett kinyújtott, de nem ritka a mellre vagy az ölbe való hajlítás, és a kezek összekulcsolása sem.¹⁰⁷

Már említettük: a viseleti tartozékok, ékszerek körében tömeges a gótikus divatcikk. Főként a ruhára, a lányoknál pártára, a férfiaknál (jóval ritkábban) süvegre is felvarrt préselt díszlemezek, melyeket a korabeli pénzekben, kályhacsempéken, padlótéglákon feltűnő motívumok ékesítenek. Szintén e körbe tartoznak a gömb vagy lencse alakú (gyakran csörgős kiképzésű) préselt fülesgombok, a vésett díszű lemezfejes gyűrűk, a vas- és bronzsatok különböző változatai.

71. A 14. századi kun női viselet emlékei (pártaveretek, fülbevalópár, fejesgyűrű, gombok) a perkáta-kőhalmi-dűlői temetőből (Hatházi–Szende 2003, 61. kép nyomán, Gelencsér Ferenc felvétele)

Ugyanakkor a tárgyak viseleti módja esetenként a steppei divat továbbélését jelzi. Nem véletlenül: az 1279. évi, igen szigorú kun törvények egyetlen engedménye volt a kunok nomád és pogány szokásaival szemben, hogy hagyományos öltözetüket, haj- és szakállviseletüket megtarthatták.¹⁰⁸ A gótikus díszlemezeket sokszor találjuk a mellkason

107 Selmeczi 1992, 14, 33–36; Horváth 1978, 110–112; Hatházi 2004, 75–77.

108 Kristó 1994, 134.

jobboldalt, esetleg váll és csípőtájon. E számos kun temetőből ismert jelenség a Képes krónikában többször ábrázolt, átlós záródású keleti kaptán meglétére utal, a díszvereteket a zárócsomók elfedésére alkalmazhatták. Díszlemezek gyakran fordulnak elő fejen is: a leányoknál pártát ékesítve (ez helyi szokás átvétele), és – jóval ritkábban – a férfiaknál, a süveg díszeként.¹⁰⁹ Egyes sírok a hagyományos kun süveg nemezmaradványait is megőrizték.¹¹⁰ A kislányoknál olykor olyan gyöngyök és apró vaskarikák jelenléte figyelhető meg a halántékokon, melyek fül előtt leválasztott hajfonatok bőr- vagy textilszalagjainak összefogásában játszhattak szerepet.¹¹¹ A gombokkal az inget fogták össze nyak- és mell-tájékon, de pártadíszként is előfordulnak. A nők emblematisztikus éksze- reit a már említett, bizánci eredetű lemezgömbös (esetenként kérdőjel alakú) fülbevalók, azon kevés tárgyak egyikeként, mely szorosan köthető a kunok hagyományos viseletéhez. Ismételt feltűnésük a fülbevalót évszázadokra elfelejtő Magyarországon – mai ismereteink szerint – a kunokhoz köthető. A kun divatnak a befogadó környezetre gyakorolt hatását, kisugárzását többek között e fülbevalók elterjedése jelzi a szomszédos magyar területeken, esetenként a belső migráció lehetőségét is felvetve.¹¹²

Pogány „csökevényként” – a viselet részeként, de útravalóul is – sokszor ott vannak a kunok mellett mindennapi eszközeik: a kés, tör, borotva, ár (olykor fatokban), gyűszű, csont vagy ólom tűtartó, tű, hálókötő tű, orsógomb, tűzszerszám (csiholó vas, esetleg azt helyettesítő sarkantyú- vagy kulcstöröredék, kova). Ezeket a kun nők többnyire az övükre függesztve, jobb oldalon viselték, tarsoly társaságában. Maguk az övek – kis átmérőjű csatjaikból ítélve (ezek gyakran másodlagos felhasználású nyugati ruhacsatok) – keskeny bőr- vagy textilövek lehettek. Az uralkodó típus a csat nélküli textilöv volt. E típus létét a deréktájon lelt készségek és néha függesztő-karikák jelzik csak. A néha láncsal záródó tarsolyok anyaga zömében textil, de előfordulnak bőrből vagy leselejtezett sodronypáncélok tenyérnyi foszlányaiból előállított példányok is (áttételesen jelezve a lassan leáldozó kun katonai funkciót is).

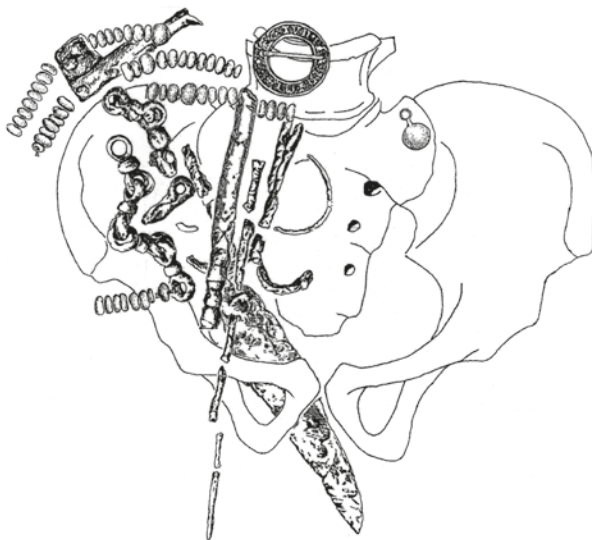
---

109 Pálóczi Horváth 1982, 103–105; Pálóczi Horváth 1989b, 125–126; Hatházi 1991, 659–660; Hatházi 1996, 51; Hatházi 2000, 232–233; Hatházi 2004, 80–85, 90–108, 112–113, 120–121, 194–195; Selmeczi 2006, 254–257; Selmeczi 2006a 28–37.

110 Selmeczi 1992, 17.

111 Hatházi 2004, 113.

112 Pálóczi Horváth 1982, 103; Pálóczi Horváth 1989b, 111–115; Hatházi 1988, 115; Hatházi 1991, 659–660; Hatházi 2004, 85–90, 113.

72. 1. Gyönggyekkel díszített kun tarsoly és készségi készlet a perkáta-kőhalmi-dűlői temető 192. sírjából (Hatházi 2004, 19. kép nyomán, Gelencsér Ferenc felvétele) 2. Lecsatolt és mellre helyezett gyöngyös-tarsolyos öv a perkáta-nyúli-dűlői temetőből /S-1016/ (Hatházi-Kovács 2014, 27. kép nyomán)

73. A perkáta-nyúli-dülői 140. sír tarsolya: a gyöngyök és csont amulettek közé egy bizánci ízlésű, kijeji típusú 13. századi ereklyetartó bronz mellkereszt függesztő tagját is felfűzték (Hatházi–Szende 2003, 63. kép nyomán, Gelencsér Ferenc felvétele)

A tarsolyokhoz gyakran díszítő gyöngyfűzések kapcsolódnak, melyek szemei közé esetenként nyúlcsontból, róka bokacsontból, halcsigolyából faragott amuletteket illesztettek. (Tarsolyos övkészleteket gyakran találni a sírokban lecsatolva, mellre helyezve is). E viseleti elem szintén kun jellegzetesség, idegen a kor magyar emlékanyagától. Keleti, steppei gyökereire látszik utalni, hogy legközelebbi párhuzamai a Kárpát-medence avar emlékanyagában és a szaltovói kultúrkörben fedezhetők fel.¹¹³

113 Hatházi 1991, 660–661; Hatházi 1996, 51–52; Hatházi 2000, 233–234; Hatházi 2004, 115–119, 123–125. A lehetséges késő szaltovói analógiákhoz (hasonlóan nők és gyermekek sírjaiban, mellen és derékon, esetenként övcsattal együtt előkerülő állatsont amulettek): Türk 2011, 121–123. A sajátosan kevert vallási képzetekre utal, hogy a tarsolyok pogány csont amulettjei gyakran párosulnak keresztény szimbólumokat hordozó tárgyakkal is. Ezek közt előfordul kijeji típusú bizánci mellkereszt függesztő tagja (Perkáta-Kőhalmi-dülő, 140. sír, l. Hatházi 2004, 121–124) éppen úgy, mint a keresztény köriratos csatok (Hatházi 2004, 96–103), melyek esetleg a már említett ferences térítésekkel is kapcsolatba hozhatók (Fogas 2009, 161–164).

A sírba került tárgyak bőségén túl számos egyéb jel is arra vall, hogy a kunok látszólag fogadták csak ellenállás nélkül a keresztvizet, egyes pogány hagyományok a vékony keresztény máz alatt sokáig továbbéltek. Amuletteket (átfürt kutya-, farkas- és disznóagarakat, tornyos csigát) nemcsak a tarsolyok gyöngyfüzéreinek részeként, hanem a nyakon is találtunk. A sírokban előfordulnak – titokban, a test alá rejtve – hús-étel adására utaló juh-, marha-, hal- és lócsontok (utóbbi fogyasztását, mint pogány szokást, I. (Szent) István (997–1038) óta törvény tiltotta a Magyar Királyságban). A mellre helyezve – táplálékként és termékenységi jelképként egyaránt értelmezhető – tojások is felbukkannak. Mind több kun szállástemetőből ismert az ürömfű (*Artemisia*) sírba tétele, csokorban a fej alatt, esetleg párnába varrva. Halott mellé rakott kosfej, gazdájával temetett kutya (a halott feje a kutya tetemén nyugodott), továbbá – jelképes lovas temetkezésként vagy lóáldozatként értelmezhető (?) – sírba dobott lófogak jelzik a kunok sajátosan kevert vallási képzetét.¹¹⁴ Jellemző szokás,¹¹⁵ de nem feltétlenül keleti örökség a sírban való tüzeles. (E „tisztító varázslat” keresztény hagyományai szintén ismertek, miként példái is a befogadó magyarok temetőiben).¹¹⁶ Hasonlóan ítélenődök meg a „gonosz távoltartása” céljából sírba tett hegyes vastárgyak is. (Vaskés a váz alatt, a koporsó fenekén, borotva a fej alatt, vasszekece a mellkason, ásóvas a koporsón).¹¹⁷

A szállástemetők 15. századi rétegei már jóval ritkábban hordoznak kun kulturális sajátosságokat, hűen tükrözve a magyarságba való betago-lódás előrehaladását. A rítusból mindinkább kikopnak a pogány elemek, a sírleletek gyakoriságának kun és magyar temetők közötti különbsége kiegyenlítődik. A kun viselet régészetileg megfogható anyaga lassanként azonossá válik a magyar falvakéval. A 15. század első felében olykor még feltűnnek a tarsolyok és a kaftánok díszei a kun sírokban,¹¹⁸ azonban a fémvereteket már csak kerek, bőrrel körülragasztott üveglapocskák helyettesítik.¹¹⁹

---

114 Selmeczi 1992, 14–16, 40–42; Horváth 1978, 111–112; Horváth 2001, 71–72; Hatházi 2000, 233–234.

115 Horváth 1978, 111; Selmeczi 1992, 43–44.

116 Ritoók 1997, 170.

117 Selmeczi 1992, 42; Pálóczi Horváth 2014, 92, 97.

118 Horváth 1978, 116; Horváth 2001, 71; Selmeczi 2006, 254–257.

119 Hatházi 1988, 114, 118; Hatházi 2000, 230; Hatházi 2004, 114–115.

74. 1. Kapcsolótagos 14. századi aranyozott ezüstboglárpar Sárosd-Jakabszállás-Pusztatemplom kun szállástemetőjéből, 2. A tárgy típus üveglapokból készült 15. századi megfelelője az aranyegyházi szállástemetőből (Hatházi–Szende 2003, 62. kép és Szabó 1938, 161–163. kép nyomán)

A fülbevalók eltűnnek. Érdekes, hogy éppen az újabb szakaszába lépő asszimilációs folyamat kezdetén tűnik fel az orgondaszentmiklósi szállástemető 170. sírjában a magyarországi kunok egyetlen rovásírásos emléke, egy kerek csat.

75. Rovásjelekkel díszített csat a karcag-orgondaszentmiklósi temető 170. sírjából (Selmeczi 1992, 23. kép nyomán)

A tárgy nem más, mint a 14. század középső és utolsó harmadában a Kárpát-medencében is igen divatos, keresztény köriratos nyugati öntött bronzcsat típus (ún. „Ave Maria”-csatok) kései, sajátosan kun imitációja.¹²⁰ A 15–16. század új divathatásai már egyszerre érik a befogadót és befogadottat (gyöngyös-spirálsodronyos és egyéb textilpárták, fém- és csontszerelések pártáövek, új gomb- és gyűrűtípusok stb.). A kunok puha talpú, nomád csizmájukat egyre többször cserélik vasalt sarkú lábbelire, mint ahogy régi kaftánviseletük kikopását jelzi a másfajta felsőruhához alkalmazható, öntött vagy huzalanyagú „párizsi” kapcsok tömeges megjelenése.¹²¹

Az új típusú felsőruha álló gallérjára, mellére, vállára varrt, „farkasfogas”-hímzésű csipkés rátétdíszek a 16. századi sírokban tűnnek fel. A nagykunsági szállástemetők e legkésőbbi rétegében tett viseleti megfigyelések felvetik azt a lehetőséget is, hogy a magyarországi kunok sajátos gyászszíne a kékes-lila lehetett. Gyakoriak a növényi ornamentikával és geometrikus ábrákkal telefestett koporsók is. Érdekes, hogy a hagyományos nemezsüveg viselete még e kései időszakban is jellemző marad a kunokra, sőt, beépül a magyar anyagi kultúrába is.¹²² Meglehet, hogy a kun tarsolyokkal is ez a helyzet. Bár a régészeti megfigyelések szerint ezek a 15. század végén kerülnek utoljára sírba, nem kizárt, hogy mindennapi használatuk még évszázadokig fennmaradt. A magyar Alföld nagykunsági és hortobágyi pásztorainak „kunerszeny” néven ismert, és minden lényeges elemében rokonítható 19–20. századi készségegyüttese megengedi e feltevést.¹²³ Hasonlóan értékelhető a magyar ködmön egy régi típusa, a „daku”, mely nevében is megőrizte kun eredetét.¹²⁴

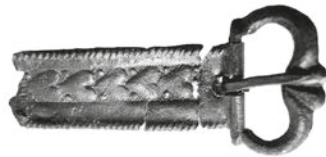
120 Selmeczi 1992a 51; Hatházi 2004, 103.

121 Horváth 1978, 112–118; Horváth 2001, 68–72; Pálóczi Horváth 1976, 293–303; Pálóczi Horváth 1982, 103–105; Pálóczi Horváth 2014, 97–98; Selmeczi 2006a 40–50; Hatházi 2004, 134; Hatházi–Kovács 2014, 256–257.

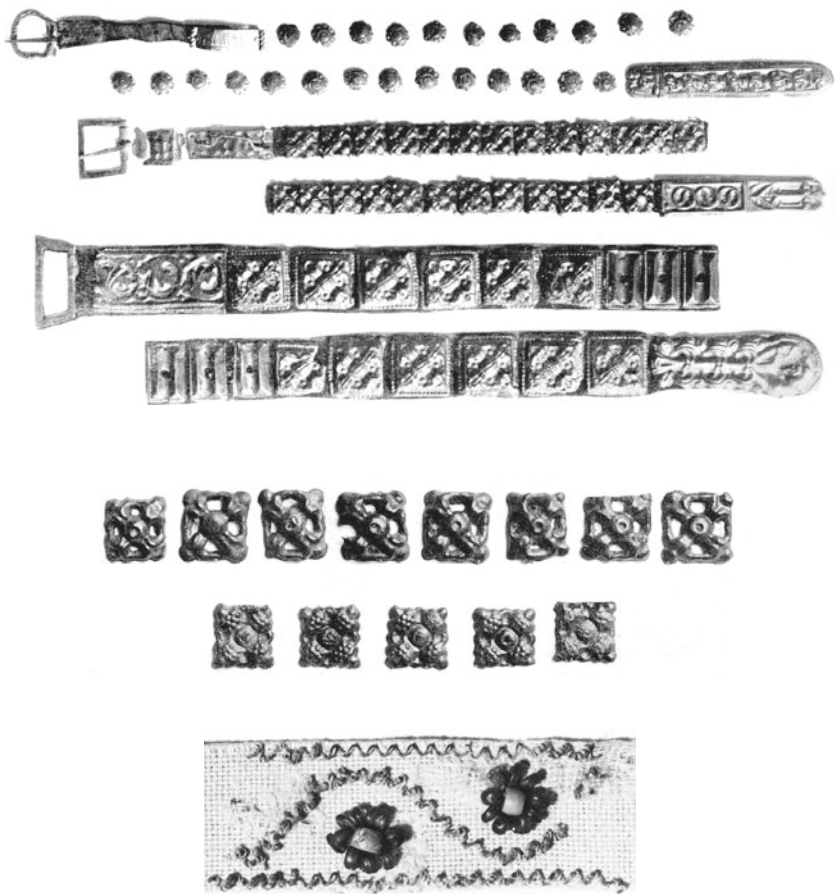
122 Selmeczi 1992, 16–19, 38–39.

123 Hatházi 2004, 119.

124 Pálóczi Horváth 2014, 97.

76. Viseleti emlékek a perkáta-nyúli-dülői szállástemető 15. századi sírjaiból: 1. Veretes pártá maradványai, 2. Párizsi kapocs /S-0408/, 3–5. Övcsatok /S-0018, S-0477, S-0662/, 6. Öntött bronz övmerevítő (Hatházi–Kovács 2014, 28. kép nyomán)

77. Viseleti emlékek a Kecskemét környéki (Bács-Kiskun m.) szállástemetők 15–16. századi anyagából: 1–3. Pártaövek, 4. Pártaveretek, 5. Gyöngyös-spirálsodronyos párta (Szabó 1938, 328–330. kép és 348–349. kép nyomán)

3.4. Szállások, települések. Építkezés, háztartások emlékei

Korai, 13–14. századi kun településekre egyelőre kevés régészeti nyom van. Bizonyára kezdettől fogva voltak állandó téli szállások, de azokon elsősorban mozgatható hajlékok (sátrak, jurták) álltak. A helynévanyag vizsgálata kiegészíti az írott és régészeti forrásokból alkotott képet. A kun szállások jelentős része, 50%-a személynévi eredetű szállásnevet visel. Ezen belül a legnagyobb csoportot a pogány kun személynévből képzett szállásnevek alkotják (36%). Tekintettel arra, hogy a személynévadás szokásában a 14. század közepe táján következett be változás, attól kezdve egyre ritkulnak a pogány személynevek, és a keresztény nevek kerülnek többségbe a forrásokban, nagyon valószínű, hogy a pogány nevet viselő szállások túlnyomó része is a hagyományos névadás időszakában, a 14. század közepe előtt keletkezett.¹²⁵

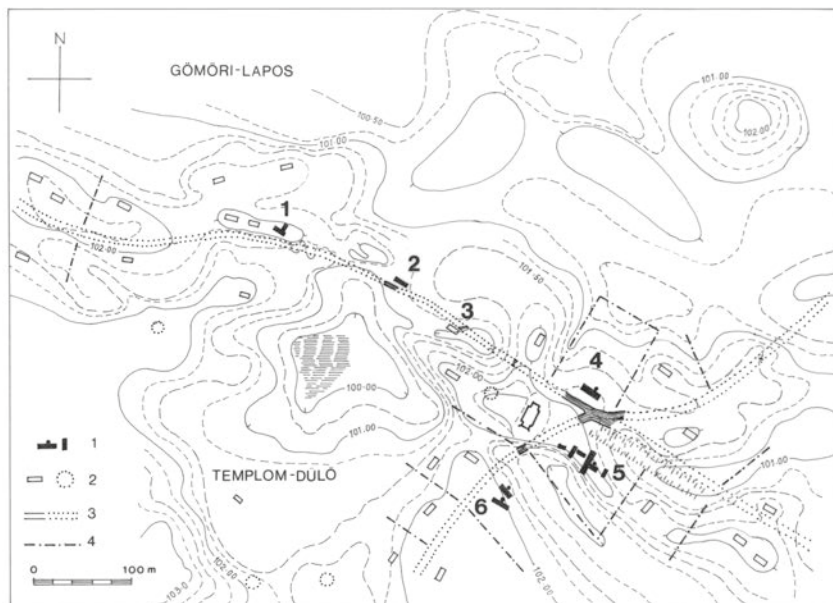
A kunok a 15. század elejére integrálódtak a magyar társadalomba, gazdálkodásuk is átalakult. A földművelés jelentősége növekedett, a 15–16. századi kun településeken már összetett gazdálkodást folytattak. Az adóösszeírások és a régészeti adatok szerint azonban a gazdaság szerkezetében változatlanul nagy volt a súlya az állattartásnak. Az archeozoológiai adatok szerint legnagyobb arányban szarvasmarhát és juhot tenyésztettek, az extenzív tartás jelentős volt. Mindez a települések szerkezetében is tükröződik: a középkori kun falvak hosszan elnyúló, laza szerkezetűek, széles belső telkekkel, a házak körül nagy gazdasági udvarokkal rendelkeznek, ezzel különböznek más alföldi falvaktól. Az eddig feltárt vagy régészeti terepbejáráson felmért települések azonos morfológiai típust képviselnek, amelyet *utcás-soros rendszerű, kunsági típusú, állattartó-földműves településnek* határoztunk meg.¹²⁶

A magyar társadalomba való sikeres beilleszkedés jele, hogy a középkori kunsági településeken is ugyanazt a korszerű lakóháztípust találjuk, mint az Alföld más vidékein. Ez földfelszínre épült, két- vagy háromhelyiséges, szoba–konyha vagy szoba–konyha–kamra elrendezésű épület, osztott tüzelőberendezéssel. A konyhából fűtötték a szobában álló szemeskályhát és a ház hátsó falából kiugró, kerek kemencét, melynek

125 Pálóczi Horváth 2014, 105–107.

126 Pálóczi Horváth 2006, 370–371.

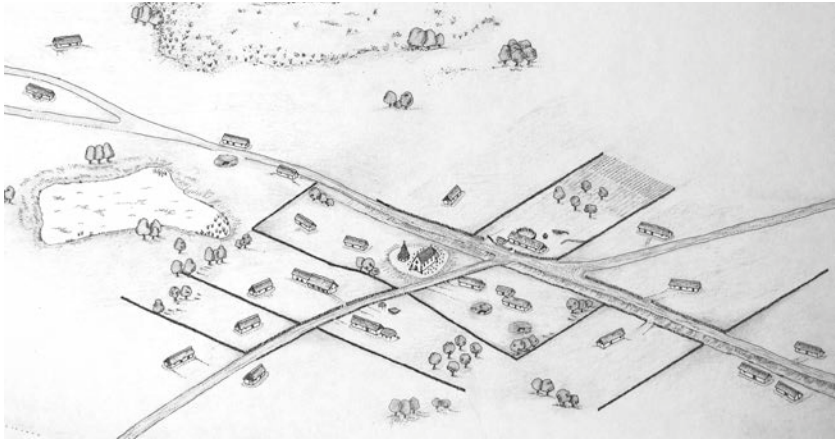
szája előtt kis szabad tűzhely volt. Az építkezés technikája cölöpvázas, tapasztott sövényfal, ágasfás-szelemenés tetőszerkezettel.¹²⁷

78. Szentkirály késő középkori kun falu régészeti alaprajza az 1969–1990 között végzett feltárások után. Jelmagyarázat: 1. Feltárt épületek. 2. Feltáratlan épületek valószínű helye. 3. Középkori utca (kocsiút) nyomvonala. 4. Belső telkek határa. Az 1–6. számozás a részben vagy egészen átkutatott belső telkeket jelenti (Pálóczi Horváth András felmérése és rajza)

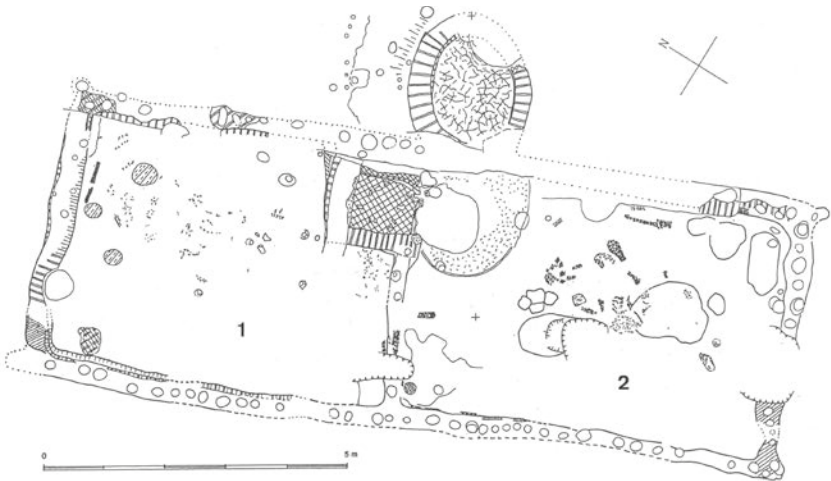
A lakáskultúra teljes átalakulása ellenére a hagyományos gazdálkodás egyes elemei még sokáig fennmaradtak, ahogy a kiskunsági Szentkirály kun település ásatási eredményei mutatják. Ezt a tatárjárásor elnéptelenedett királyi birtokot I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) 1354-ben adományozta egy kun nemes családnak azzal a feltétellel, hogy ott megtelepednek és keresztény szokás szerint élnek. Leszármazottaik, a nemes *Bychak* és Gáspár család tagjai egészen a török hódításig, a 16. század közepéig voltak a falu birtokosai. A falu lakossága részben kun eredetű, kiváltságos paraszti rétegből, részben kun és magyar jobbágyokból tevődött össze. A 14. század végétől a 17. század elejéig lakott település régészeti feltárását 1969 és 1990 között végeztük.

¹²⁷ Túrkeve-Móric: Méri 1954; Szentkirály: Pálóczi Horváth 1989a, 115; Pálóczi Horváth 1996.

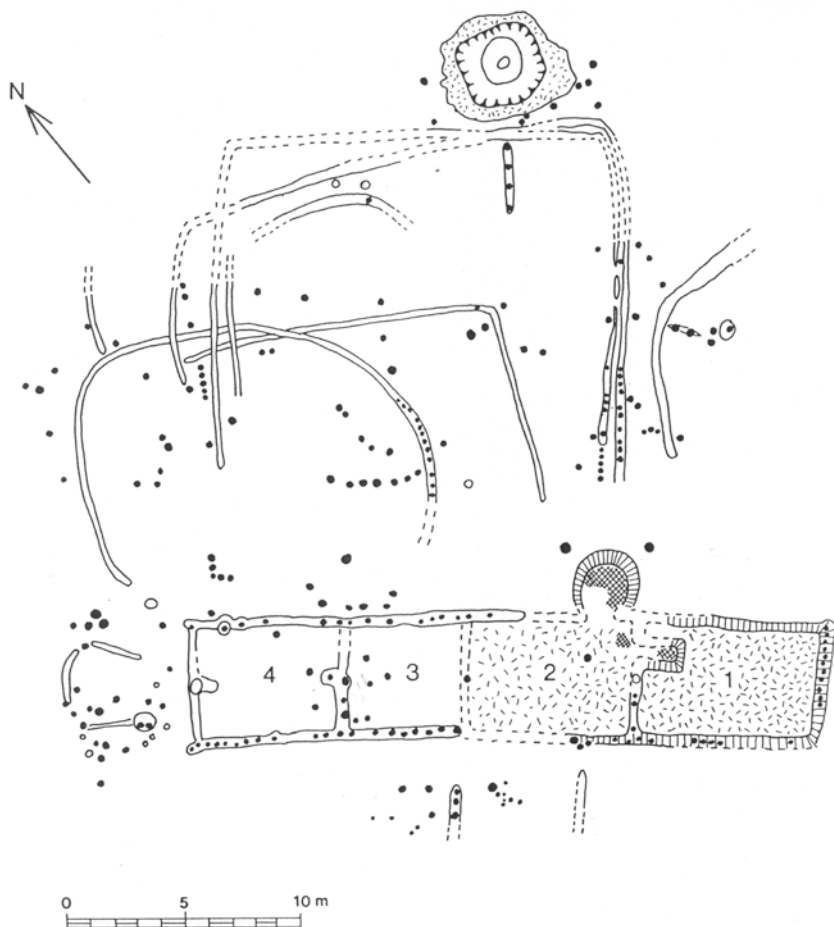
79. Szentkirály 15–16. századi falu madártávlati képe (Pálóczi Horváth 2014a, 180 nyomán, Sabján Tibor rekonstrukciós rajza)

Több belső telken figyeltük meg, hogy a lakóház mögött az udvar nagy részét ovális vagy téglalap alaprajzú karámfalakkal elkerítették, melyek nádból, gallyakból vagy más növényi anyagokból készülhettek.

80. Szentkirály 25. ház II. periódusának alaprajza, 15. század közepe. 1. Szoba.
2. Konyha (Pálóczi Horváth András rajza)

A karámokban feltehetően juhotartottak. Sajátos gazdasági szerkezetre és életmódra vall, hogy a falu belsejében, a lakóházak mellett a külterjes állattartásra szolgáló építmények álltak.

81. Szentkirály, a 4. telek szerkezete: a négyhelyiségű, 15. századi 4/a. sz. lakóház mögött a gazdasági udvaron ólak és karámok nyomai láthatók. Az alaprajzon a karámfalak egymást átvágó alapozásárkai egymást követő periódusokat jelentenek (Pálóczi Horváth 1986a, 226)

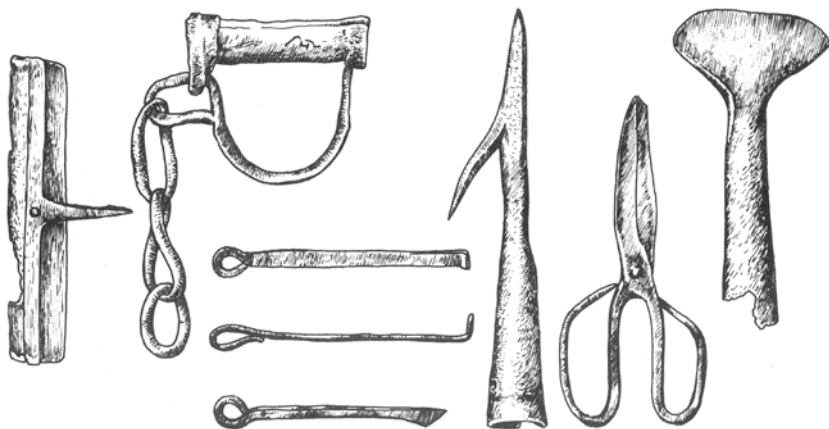
Hasonló alaprajzú és méretű karámok a Kiskunság népi állattartásából is ismeretesek.¹²⁸ A gazdasági udvarok többi melléképülete is főleg állattartással kapcsolatos: kerek vagy ovális alaprajzú, karóvázás ólak; sövényfalú istálló; sertés tartására – elletésre – szolgáló gödöröl; cölöp-vázás szín; fedetlen marhaállás; nádfalú szárnyék; favázás kerek kunyhó; földbe mélyített terménytároló épület, melyet pince helyett használtak; ásott kút. A gabonát és egyéb élelmiszereket kerek vermekben tartották. Úgy gondoljuk, hogy a belső telkek ismertetett szerkezete a steppei kultúrára visszavezethető, kun örökség.

82. Egy 15. századi szentkirályi háztartás edényei: különböző méretű korsók, fazekak és egy bögre. Ezeknek az agyagedényeknek a töredékeit tapasztották be a 4/a. sz. háznak a házfalból kinyúló sütőkemencéje fenekének 2. rétegébe. Az edények a 15. század közepén voltak használatban (Pálóczi Horváth 2014a, 185 nyomán, Kiss Béla felvétele)

Ma már a régészet segítségével meglehetősen részletes képet tudunk alkotni a középkori kun etnikai csoport életmódjáról, gazdálkodásáról, hitvilágáról, valamint a magyar társadalomba való beilleszkedési folyamatáról.

128 Pálóczi Horváth 1986a, 228–230; Pálóczi Horváth 1989a, 114–118; Tálasi 1936, 113; Szabadfalvi 1970, 42–44, 50.

83. Állattartással kapcsolatos vaseszközök Kecskemét környéki elpusztult középkori falvak anyagából: a) lóvakaró, b) béklyó, c) béklyókulcsok, d) szénahúzó, e) juhnyíró olló, f) ösztöke. A második világháború folyamán elpusztult anyag (Szabó K. 1938 nyomán Pálóczi Horváth 1989a, 70. ábra)

3.5. Kincsleletek

A kutatás a 14–15. századi magyar viselettörténet és ötvösművészet „emblemikus” emlékcsoportjaként tartja számon azt a három kincsleletet, melyek a Dél-Kiskunság egy meghatározott, alig 30 km-es körzetében kerültek napvilágra, 1876 és 1962 között. A kiskunhalas-fehértói és kiskunhalas-alsóbodoglári, valamint a kelebiai együttesekről (Bács-Kiskun megye) van szó. E kincseket a kutatók egy része – a tárgyak túlnyomóan nyugat-európai, gótikus voltából kiindulva – előkerülési helyükkel nehezen egyeztethető művelődési keretbe helyezte sokáig: a fehértoi és bodoglári leleteket jómódú nemesi, a kelebiai kincset arisztokrata hagyatékként értelmezve. A fehértoi és kelebiai együttesek egyes feliratos tárgyai alapján az is felmerült, hogy e kincsek konkrét, írott forrásokból ismert, 14. századi személyekhez köthetők.¹²⁹ A kutatás másik, újabb

¹²⁹ Hampel 1880, 48; Parádi 1963, 219–221; Zsámbéky 1983, 106–107, 109–111; Kőhegyi 1972, 208–209; Kőhegyi 1978, 280–289; H. Kolba 1985, 55; *MM* 1987, 373; Kurcz 1988, 104, 174. j., 109; Laszlovszky 1991, 51–52.

vonulata szerint e kincsek inkább a térségben a 13. század közepétől megtelepült, s a török háborúk koráig autochton kunok (a Csertánok egy töredékéből szerveződött Halas-szék) népének hagyatéka.¹³⁰ Nem tagadható, hogy egy olyan 14–15. századi emlékcsoporttal állunk szemben, amelyben steppei vonások már nem, vagy igen erős áttételekkel mutatathatók csak ki, s mint régészeti forrás elsősorban a kunok előrehaladott asszimilációját tükrözi.

A fehértói kincs (1876) a település nevét adó tó medréből került elő, alig 2-300 m-re a Halas-széki kunok – több középkori oklevélből is ismert, és régészetileg is kutatott – szállásától.

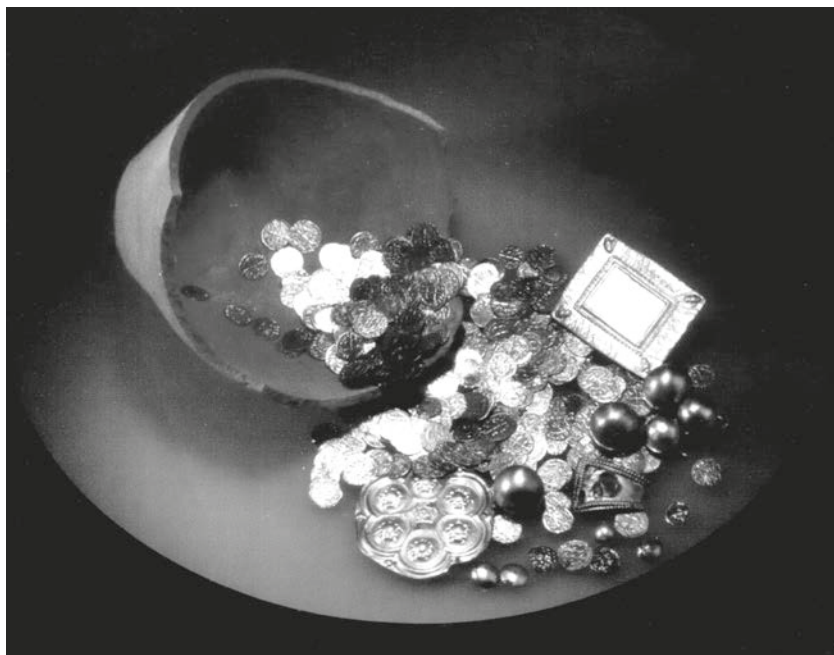
84. A fehértói kincslet (Hatházi 2005, 69 nyomán, Dabasi András felvétele)

A 13–14. század fordulója–15. század eleje közé keltezhető lelet egy 14. századi aranyozott ezüst csészébe rejtett ékszereggyűttes (4 db 14. századi, vésett, ill. öntött lemezfejes ezüstgyűrű, 2 db 15. századi öntött pecsétgyűrű, egy a 13–14. század fordulójáról származó ezüst ruhacsat,

130 Éri 1956, 150; Pálóczi Horváth 1985, 97; V. Székely 1999, 49–58; Hatházi 1988, 110–113, 115–117; Hatházi 2000, 255–268; Hatházi 2004, 89–90, 143–144, 148–150; Hatházi 2005, 70–144, 154–187; Hatházi 2009, 67–82.

préselt díszlemezek, melyek közül többet boglárpárrá alakítottak át). Általános az ékszerek – több generációs használatot jelző – kopottsága, a hiányok-sérülések gyakorisága. A készítés és földbe rejtés ideje közt még a 15. századi pecsétgyűrűk esetében is több évtized telt el. A zömmel aranyozott ezüsttárgyak össz súlya kb. 400 g, ennek ellenére a tárgyak összértéke kb. 6-6,5 középkori arany Ft-nak felel csak meg. Még ha figyelembe vesszük is a veretek finom kidolgozását és dús aranyozását, s hozzáadjuk az előállítás díját, a kincs értéke akkor sem léphette jelentősen túl a soron következő bodoglári kincs értékét. A tulajdonosok társadalmi helyzetét jelezheti az oklevél hitelesítésre szolgáló öntöttvésett pecsétgyűrűk jelenléte, megengedve, hogy a kincsnek köze lehet a kun Fejértó szállásfői (kapitányi) családjához.¹³¹

Az alsóbodoglári kincs (1941) egy 15. századi cserépfazékba rejtett együttes, mely 18 db ezüstékszerből és 2312 db pénzből áll.

85. A bodoglári kincslelet (Hatházi 2005, 92 nyomán, Dabasi András felvétele)

131 Hampel 1876, 160–161; Hampel 1880, 46–50; Zsámbéky 1983, 106–108, 122–123; *Művészet* 1982, 304–306; H. Kolba 1985, 52–55; *MM* 1987, 118, 373; Parádi 1990, 71–80; Hatházi 2000, 256–259, 260–268; Hatházi 2005, 70–92, 154–157; Hatházi 2009, 67–69.

A pénzek közül 4 arany, a többi alacsony értékű ezüst váltópénz. A legkésőbbi érmek alapján a földbe rejtésre az 1420-1430-as évek fordulóján kerülhetett sor. A 13. század közepe–15. század eleje közé keltezhető ékszerek legkorábbi darabja egy bizánci ízlésű, filigrándíszes karperec-törödéek. A többi tárgy 14. századi gótikus készítmény. (Különböző méretű öntött és préselt, esetenként zománcbetétes díszlemezek, melyek közül a kisebbek egy párta díszei lehettek, továbbá „fél lencse” alakú rozettás és egyszerű gömbtestű gombok.) A többségében aranyozott ezüsttárgyak súlya kb. 58 g. Itt is megállapítható az ékszerek hosszú használatát jelző kopottság, a sérülések gyakorisága. E kincs szintén egy régészetileg is kutatott Halas-széki kun település területén került elő, gazdái legfeljebb e falu elitjéhez tartozhattak. A még töredékeiben is több generáción át őrzött, toldozott-foldozott ékszerek egy hajdan jobb napokat látott kun családot sejtetnek, akiknek a 14. század végétől már nem futotta újabb ékszerek felhalmozására. A pénzanyag kb. 70 évet fog át, egy anyagilag „lefelé csúszó” család már csak csekély készpénz felhalmozására képes nemzedékeit jelezve. A tekintélyes mennyiségű, de valójában igen alacsony értékű pénzekről és az ékszerekről a kor árviszonyainak fényében megállapítható, hogy mindössze 5 ökor vagy egy jó minőségű hátslő megvásárlására voltak elegendőek (kb. 11–12 arany Ft).¹³²

A kelebiai kincs (1962) 97 tételből álló együttese két gödörből került elő, edényre vagy ládára utaló nyom nélkül. A 13. század közepe–14. század vége közé keltezhető ékszerek legkorábbi darabjai – egy láncos-csüngős fejékszerpár és egy filigrándíszes lemezkarperecpár – bizánci ízlésű készítmények. E körbe vonható talán még egy – a többi díszlemez gótikus motívumaitól igen elütő – fán ülő galambokkal ékesített boglárpár fél tagja. Hasonlóan értékelhető egy négyszögletes, filigránt és granulációt utánzó veret is. Már nyugati ékességek a 13. századi öntött-áttört „oroszlános” palástveretek és egy nagyméretű, csillag alakú ruhacsat a 14. század első harmadából. A kincs „nagy talánya” egy igen gyenge nivójú, házi előállítású csillagcsüngő, melyhez üveg-mázás gyöngysor is tartozott. Maga a csüngő nem jellemzője a Kárpát-medence Anjou-kori divatjának, ugyanakkor a ráerősített monogramos plakett 14. századi gótikus készítmény. A fennmaradó hányadot jellegzetes 13–14. századi vésett lemezfejes gyűrűk, préselt lemezdíszek és gombok változatos szériái alkotják. A többségében aranyozott ezüsttárgyak összsúlya kb. 580 g. Itt is jellemző a kopottság, a sérülések és

132 B. Oberschall 1945, 13–21; Huszár 1948, 54–55; Parádi 1963, 210, 244; *Művészet* 1982, 304–306; Zsámbéky 1983, 110–111, 123; H. Kolba 1985, 52–55; Hatházi 2000, 259–268; Hatházi 2005, 94–102, 157–162; Hatházi 2009, 69–70.

házigos átalakítások gyakorisága, a „nyersanyagként” őrzött töredékek jelenléte. A kincs szintén a középkori kun területre lokalizálható, értéke sem sokkal magasabb az előző kincsleletekénél. Finom kidolgozású, sokszor dúsan aranyozott, de gyakran sérült, javított ezüstékszereinek értéke most sem haladja meg a 20 arany Ft-ot. Ugyan valamivel tehetősebb tulajdonosokra gondolhatunk, mint Bodoglár és Fehértó esetében, de ez jelentősebb társadalmi különbséget bizonyosan nem jelent.¹³³

86. A kelebiai kincslelet (Hatházi 2005, 103 nyomán, Dabasi András felvétele)

Összefoglalva: e kincsek – sem előkerülési helyük történeti adatai, sem vagyoni értékük alapján – nem egyeztethetők a korábban vélt tulajdonosok társadalmi pozíciójával, családtörténetével, amit a régészeti kép szintén alátámasztani látszik. A kincsek (kulturális jelleg, kor és stílus tekintetében egyaránt) belső rétegekre bonthatók. Gyűjtésük már a 13. század közepén megkezdődött, több generáción át tovább gyarapodott (az anyag gerince 14. századi), elrejtésükre csak a 15. század első

133 Kőhegyi 1972, 205–213; Kőhegyi 1978, 275–296; Zsámbéky 1983, 108–110; H. Kolba 1985, 52–55; *MM* 1987, 118, 373; V. Székely 1999, 49–58; Hatházi 2005, 104–141, 164–187; Hatházi 2009, 70–74.

harmadában került sor. Mindegyikük 13. századi magvát intenzív bizánci hatásokat mutató ékszerek, rusz vagy balkáni eredetű láncos-csüngős fejékszerek, karperecek, csüngők, mellboglárpárok alkotják. E tárgyak a Kárpát-medence anyagában ritkák, meghatározott régiókra vagy kulturálisan behatárolható használói körre jellemzőek (a bizánci kultúrkörrel határos vidékek, vagy abból kiszakadt, ill. azzal szoros kapcsolatokat ápoló, betelepült etnikumok). E korai, „bizáncias” horizont igen elűt a 13. század második fele–14. század eleje közti időszak magyar kincseleleteinek anyagától, különösen az ország belsejében. Plasztikusan rajzolódik ki idegenségük a bevett magyar viselettől. Vagyis e kincseket nemcsak előkerülés helyük, nem is csak szerény mennyiségük és minőségük, hanem alaprétegük erős balkáni-bizánci hatásokat hordozó jellege is „gyanússá” teszi a kunokhoz való kötés lehetősége szempontjából. A kunok kelet-európai korszakának (politikai, kereskedelmi és kulturális értelemben egyaránt erős) bizánci kapcsolatai közismertek, a kincsek előkerülési helye pedig kun terület. Az együttesek 14. századi rétegét már a helyi divattól semmiben sem különböző gótikus ötvösmunkák alkotják, egyetlen ékszertípus, a kapcsolótagos boglárpárok körének kivételével. Ezek késői példányai szintén 14. századi veretekből készültek. Sokszor igen nagy a kontraszt e lemezek finomsága és a hátlapjukra utólag forrasztott hurkos-kampós kapcsolószerkezet primitív kialakítása között. Nyilvánvaló, hogy a hajdani tulajdonosok „háziilag átalakítással” használták fel az idegen eredetű készítményeket, mégpedig sajátos viseleti igényeik szerint. E kapcsolótagos boglárpárok jóval korábbi, bizánci eredetű megfelelői igen jól ismertek a későavar emlékanyagból, de megtalálhatók a honfoglaló magyaroknál is. Okkal gyanítható, hogy keleties, nomád jellegű öltözködéshez igazodó viseleti móddal állunk szemben, melynek 13–14. századi példái a Kárpát-medence belsejében elsősorban jáász, ritkábban kun területekről ismertek. A legkésőbbi példányokból ítélve olyan „archaikus” elemről lehet szó, mely az asszimilációs folyamatok részeként szintén a 14–15. század fordulóján tűnt el a mindennapok viseletéből.¹³⁴

Végezetül a kelebiai kincs esetében még egy lehetséges nyom felmerül, mely a tulajdonosok közelebbi körvonalazását segítheti. A lelet egyik (eddig részletesen nem tárgyalt) díszlemezén ugyanis egy különös címer látható: lovagi sisak, csúcsán egy csukaszerű hallal.

134 Hatházi 1988, 110–113, 115–117; Hatházi 2000, 255–268; Hatházi 2004, 89–90, 143–144, 148–150; Hatházi 2005, 70–144, 154–187; Hatházi 2009, 74–81.

87. A kun Csertán nemzetséggel esetleges kapcsolatba hozható, csukát ábrázoló 14. századi heraldikus díszlemez a kelebíai kincsből (Hatházi 2005, 151. kép nyomán, Kiss Béla felvétele)

A térségben megtelepült Csertánok neve 'csuka' jelentésű, mint ahogy a nemzetség 14. századi hatalmi centrumának, majd 15–16. századi székhelypontjának magyar neve és címere is „Halas”. Felmerül tehát a lehetőség, hogy a kincsből akár köze lehet a térség 14. századi kun urához, az írott forrásokban 1347–1366 között szereplő Köncsőg ispánhoz és családjához. Tény, hogy ez a kun nemzetségfői család jelentős (de vitatható tulajdonjogú) birtokokkal és hatalommal bírt a Halas–Szabadka–Szeged háromszögébe eső térségben. Köncsőg halálával, Zsigmond király (1387–1437) beavatkozásával, majd a Halas-szék megszervezésével a klán ereje megtört. Köncsőg fiai – Csercsi és Madarasi Tompa László – társadalmilag a közönséges szállásfők (kapitányok) közé, vagyoni szempontból pedig az egy-két falvas kisbirtokosok szintjére süllyedtek. Tompa László Madaras és Szabadka környéki, számos oklevéllel igazolható jelenléte azért is figyelemre méltó, mivel a Kelebiával szomszédos települések egyike éppen Tompa, mely 1572-ben lakatlan kun pusztaként tűnik fel az írott forrásokban.¹³⁵

¹³⁵ Hatházi 2000, 175–176, 181–190, 246–249, 264; Hatházi 2005, 22, 137–141; Hatházi 2006, 112–122; Hatházi 2009, 82.

A középkori magyar és kun népesség embertani jellemzői (rövid irodalmi összefoglalás)¹

Marcsik Antónia*

A Magyarországon megtelepedett kunok embertani arculatáról nagyon kevés közlemény jelent meg. Az első antropológiai ismertetés Bartucz Lajostól származik 1923-ból.² A lelőhely Karcag határában fekvő Ködszálláspusztá, ami az oklevelekben az 1500-as évek közepétől az 1600-as évek végéig kun település gyanánt szerepel. Az ásatás 1923-ban a község néhány házhelyét, templomát és temetőjét tárta fel. Összesen 20 koponyát, 5 csontvázat és 15 egyén bolygatatlan csontvázat sikerült antropológiailag vizsgálni. A szerző 17 esetben (13 férfi és 4 nő) állapította meg a testmagasságot. A férfiak termetének középértéke 164,92 cm, a nőké 150,90 cm, tehát kis-közepes termetűek voltak. A vizsgált koponyák hosszúság-szélességi indexe átlagban 81,69 értéket adott. Két nagy, ezen belül további két kisebb csoportot különített el. Az első típust nevezi „kun” típusnak (rövid, feltűnően magas agykoponya, a homlok szintén magas és széles, az arckoponya középszéles és inkább alacsony). Mongolid vonás nem észlelhető, legfeljebb elmosódva. A második típusra jellemző a nagyon rövid agykoponya széles homlokkal, a középszéles arckoponya, a széles és lapos orrgyök, lapos arc résszel. E típus a kunok tősgyökeres, ősi eleme lehetett. Ilyen típusú koponyák kerültek elő olyan lelőhelyekről is, ahol történelmileg kimutathatóan besenyők voltak, ezért ezt a típust „besenyő” típusnak nevezte el. Szerinte a nagykunsági kunok között számos besenyő elem lehetett.

---

* Nyugalmazott egyetemi docens, SzTE

1 Köszönetnyilvánítás: A szerző köszönetét fejezi ki Pálóczi Horváth Andrásnak a kézirat átnézéséért, Balázs Jánosnak a nagykamarás-bánkúti koponya fényképének elkészítéséért.

2 Bartucz 1923.

A harmadik típusra mérsékeltlen hosszú agykoponya, domború homlok, alacsony koponyatető, magas, keskeny arckoponya a jellemző, lehetséges, hogy ez a jászok rasszeleme. A negyedik típus szintén mérsékeltlen hosszú koponyájú, de futó homlokú, az arckoponya meglehetősen keskeny, magas. Szerinte ez a karakter idegen etnikumot jelent.

A tanulmány jelentőségét az adja, hogy ez az első hiteles antropológiai vizsgálat, amely a kunok embertani arculatára enged következtetni. Bartucz Lajos ebben a munkájában említést tesz Kiskunhalasról származó két koponyáról, melyeket Broca 1875-ben, a párizsi ember-tani társulat ülésén mint „kun” koponyákat mutatott be. A szerző szerint azonban ez a két koponya nem „kun”, mivel agykoponyájuk hosszú (dolichokran).³ Később, 1938-ban szintén utalt arra, hogy a kun csontanyagra inkább a rövid koponya a jellemző.⁴

Gáspár János adatai alapján Banner János tanulmányában⁵ a nagykamarás-bánkúti kun női csontváz jellemzését adta meg. Az agykoponya közepesen hosszú, az arckoponya hosszú és közepesen magas. A koponya és a hosszú csontok újramérése és értékelése, valamint néhány újabb méret felvétele némileg módosította a tanulmányban megjelent adatokat.⁶ Morfológiai jellegzetességek felvétele során kitűnt, hogy a hosszú koponya a nyakszirt laposságával párosul. Típusát tekintve europid formakörbe sorolható (gracilis mediterrán-x) (1. a–b. kép). Testmagassága – Gáspár János és a szerző adataiból is számítva – 151 cm. A domináló europid karakter mellett fogazata azonban az ún. mongolid dentál komplexumot mutatta.⁷ A fentiekben jellemzett csontváz a kun vezéri sírokhoz tartozik.⁸

A csengele-bogárháti lelőhelyen az 1975-ben történt ásatás 37 sírt eredményezett, és a megelőző földmunkák további 12 egyén csontvázát hozták napvilágra.⁹ Embertani vizsgálat tárgyát 36 sírszámmal ellátott és 12 szórványelet adta. Az M5 autópálya nyomvonalának feltárása során a terület közeléből újabb csontvázak kerültek felszínre, mégpedig az 57. objektum elkülönülő temetkezése (a templom körüli temetőn kívül) és

3 Bartucz 1923, 85.

4 Bartucz 1938, 132.

5 Banner 1931. Horváth (2001, 309) tanulmányában Nagykamarás-Bánkút néven szerepel.

6 A jelenlegi tanulmány szerzőjének adatai alapján az agykoponya közepesen hosszú (mesokran: 78,0), közepesen magas (orthokran: 71,65), a homlok széles (eurymetop: 72,6), az arckoponya hosszú (leptoprosop/lepten: 90,47/57,93), a szemüreg nagy (hypsikonch: 85,0), az orr-régió keskeny (leptorrhin: 44,23), a kemény szájpad széles (brachystaphylin: 86,36), az elhalálzási életkora: 23–25.

7 Kocsis 2001, 331–333. Vizsgált jellegetek lásd a 333. oldalon.

8 Horváth 2001, 309.

9 Horváth 2001, 187.

egy osszáríum, ami – legalább – 30 egyén összekevert csontjait tartalmazta.¹⁰ A területen feltárt kis populációban – a metrikus méretek alapján – vannak rövid (brachykran), illetve hosszú (dolichokran) koponyák. A rövid koponyájúak elsősorban a férfiak körében fordulnak elő, de ide tartozik három női koponya is. A rövid agykoponya széles arckoponyával párosul, és a nyakszirti nézet leginkább lekerekített (curvoccipital). Szathmáry László biometriai vizsgálata négy férfi és két női koponya hasonlóságát mutatta ki.¹¹ Típusmegoszlás szempontjából az europidok mellett a mongolidok és az europo-mongolidok igen jelentősek. A mongolidokon belül a belső-ázsiai, az europo-mongolidokon belül pedig a turanid típus fordul elő. A hosszú (dolichokran) agykoponyák száma kevesebb. Arckoponyájuk is hosszú, a koponya körvonala felülnézetben általában ovoid, nyakszirtjük oldalnézetben kifejezetten lapos.

A nemek között némi eltérés mutatkozik a típusösszetétel alapján: a férfiakat – egy kivételével – rövid koponyával jellemezhetjük, mongolidok, europo-mongolidok, illetve europidok (cromagnoid-B). Termetük 157–173 cm közötti. A nők koponyája változó, rövid és hosszú, típusösszetételük alapján valamennyi europid, termetük 148–157 cm közötti.

A csontokon megfigyelhető patológiai elváltozások arra utalnak, hogy a közösség nem szenvedett súlyosabb megbetegedésben két egyén kivételével. Ezen utóbbiaknál ízületi gyulladás, porckopás, bordatörések, csontthártyagyulladás nyomát figyelhetjük meg. Néhány gyermek koponyáján táplálkozási hiányosságra visszavezethető elváltozás fordul elő, és egy gyermeknél feltételezhető az angolkór. Több esetben megfigyelhető az izomtápadási helyek megnagyobbodása, ami nehezebb fizikai munkavégzésre vagy eltérő életstílusra utal.¹²

A csengelei közösség fogazati vizsgálatához 30 egyén állcsontja állt rendelkezésére. Az egyének közül 7 mutatta a mongolid dentál komplexumot.¹³

Az osszáríum csontvázaiból (kb. 30 egyén) 8 koponya hosszú vagy középhosszú (dolichokran-mesokran), és nyakszirtjük lapos („kúpos”). Meg kell említenünk, hogy egy gyermekkoponya súlyos fejlődési rendellenességet mutat (primér palatum hasadék az ornyílás felső széléig).¹⁴ Az 57. számú – a csengelei közösségtől elkülönített

10 Marcsik 2001, 326. Pálóczi Horváth András szóbeli közlése alapján a csengele-bogárháti lelőhelyen két egymást követő populáció temetkezhetett a templom köré és belsejébe, egy korábbi magyar és egy későbbi kun népesség.

11 Szathmáry L. in Marcsik 2001, 328.

12 Marcsik 2001, 328.

13 Kocsis 2001, 331–333.

14 Hegyi–Kocsis 2001, 334.

temetkezésű – 25–30 éves férfi a kun vezéri temetkezésekhez tartozik.¹⁵ Koponyája meglepő hasonlóságot mutat három – a csengelei közönségen belüli – koponyával.¹⁶ Metrikus értékek alapján agykoponyája rövid (brachykran: 84,18), magas (hypsikran: 75,70), homloka közepesen széles (eurymetop: 67,11), arckoponyája széles (euryprosop: 81,69), szemürege közepes (mesokonch: 79,06), az orr-régió szintén közepes (mesorrhin: 50,94). Termete 173 cm. Morfológiailag jellemzője a szögletes szemüreg, a mandibula szögletének kihajlása (ebből következően a szögletes arc), a kitöltött fossa canina, az egyenes lefutású orrhát, a fossa prenasalis és a lapát alakú metszők.¹⁷ Fogazata a mongolid dentál komplexumba tartozik.¹⁸ Karcsonjtán, kulcscsontján lévő elváltozások a felső végtag intenzív használatára utalnak. Típusa szerint europa(cromagnoid-B)-mongolid: turanid (közép-ázsiai)¹⁹ (2. a–b. kép).

További embertani vizsgálat tárgyát képezték az Ópusztaszer-Monostor 394. és 753., Ópusztaszer-Kápolna-dűlő 38. és 42. sírok csontvázai, mivel feltételezés szerint leleteik alapján kunok lehetnek. Valamennyi csontvázanyaga nagyon töredékes, csupán az életkorcsoportokat, nemeket és a 38. számú esetében a termetet lehetett megállapítani.²⁰

2004-ben került közlésre a 11. századból a Fejér megyei Perkáta (Perkáta I.) község Kőhalmi-dűlő területén feltárt 94 csontvázlelet embertani vizsgálata.²¹ Az elhalálozási életkorok és a nemek meghatározása alapján felállított demográfiai profil szerint csecsemők csontvázai nem kerültek elő. A gyermekek elhalálozása az 1–4 éves korig volt a legmagasabb, a férfiak általában 50–54, míg a nők 45–49 éves korban haláloztak el. Súlyosabb patológiás eset nem fordult elő.

Metrikus jellegzetességek szerint a férfiak és a nők nagyon hasonló képet adtak. Agykoponyájuk hosszú és keskeny, arcuk alacsony volt. Taxonómiaiilag túlnyomórészt az europid nagyrasz hosszú koponyájú (dolichokran) típusát mutatták. Egy férfi és négy nő koponyáján néhány mongolid jelleg is fellelhető.

15 Horváth 2001, 89–102, 308.

16 Szathmáry L. in Marcsik 2001, 328.

17 Ezek a metrikus és morfológiai jellegzetességek jelenlegi tanulmány szerzőjének feljegyzéséből származnak.

18 Kocsis 2001, 331.

19 A koponya alapján Kustár Ágnes elkészítette az arcreekonstrukciót: Kustár 2001, 338.

20 Marcsik 2001, 329. A bánkúti és a csengelei anyagon kívül Kocsis G. az ópusztaszer-kápolna-dűlői 38. és 42. sírszámúak fogazatát is vizsgálta, miszerint mindkettő a mongolid dentál komplexummal jellemezhető (Kocsis 2001, 331).

21 Éry 2004, 258–261.

Perkáta I. legközelebbi párhuzama Zalavár-Kápolna és Taliándörögd I. temetők népessége, ami arra utal, hogy a Dunántúl eme területén azonos jellegű népesség élt. Később, a falu elnéptelenedett. A 13. század végétől új népesség érkezett a területre, és a temetőjük Perkáta II. néven szerepel.²² Az új népesség etnikailag a kun csoporthoz tartozott. A feltárt sírok száma 118. Halandóságuk a Perkáta I. népességétől eltérő, attól sokkal kedvezőtlenebb. A halálozási csúcs a nőknél már 15–19, a férfiaknál 45–49 év között észlelhető. Patológiás elváltozás szokatlanul kevés csontjaikon, és a kissé vaskosabb, erőteljesebb csontfelépítés megkülönbözteti a Perkáta I. népességétől. Koponyájuk szintén eltérő, nagyobb részben rövid és széles. Általában europidok, de több esetben a mongolid típusösszetétel is megfigyelhető. Termetük alacsonyabb a hasonló időszakú Kárpát-medence népességénél. A férfiak – a nőkkel ellentétben – a metrikus értékek alapján nem hasonlítanak egyetlen Kárpát-medencei mintára sem.

Összefoglalás

Fentiek alapján képet kapunk két kisebb (Karcag, Csengele) és egy nagyobb (Perkáta II.) kun és kun–magyar temetkezés csontvázleteleinek embertani jellegzetességeiről. A hosszú koponyájú (dolichokran) egyének valószínűleg az Árpád-kori magyarsághoz kapcsolhatók (valószínűleg az osszarium anyaga is), míg a rövid (brachykran) koponyával rendelkezők mongolid karakterrel inkább a kunokhoz köthetők. Erre utalnak az oroszországi kipcak, polovec (azaz kun) embertani anyaggal kapcsolatos közlemények is, amelyekben a koponya rövidségét, europo-mongolid, mongolid jellegét hangsúlyozzák.²³ Hasonló eredményeket sejtet a kiskunhalasi kun–magyar (jórészt magyar) temetkezés (13–14. század) csontmaradványainak előzetese vizsgálata is.²⁴

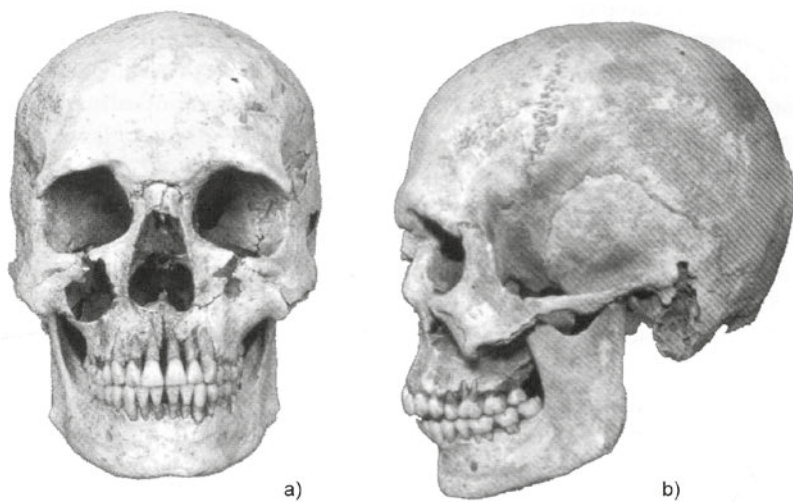
22 Éry 2004, 261.

23 Ginzburg–Trofimova 1972; Geraszimov et al. 1987 l. in Marcsik 2001, 329, 355.

24 Marcsik A.–Varga Zs.–Molnár E.: Kiskunhalas – Katolikus temető 13–14. századi csontvázmaradványai. – Feldolgozás alatt. Az elmúlt 30–40 évben több kun szállás temetőjét is feltárták (Karcag–Orgondaszentmiklós, Karcag–Asszonyszállás, Szentkirály), ezek antropológiai anyaga feldolgozatlan. A nyárlőrinci templom, a kecskeméti ferences templom körüli temetőkben is lehetnek kunok, de többségükben magyarok. Szétválasztásuk ez ideig nem történt meg (Pálóczi Horváth András szíves szóbeli közlése).

88. 1. kép: Nagykamarás-Bánkút, nő, gracilis mediterrán-x típusú koponya:
a) előlnézet; b) oldalnézet

89. 2. kép Csengele-Bogárhát, 57. sz. férfi, europo-mongolid típusú koponya
(Marcsik 2001, 327) a) előlnézet; b) oldalnézet

Több kun vezéri temetkezés csontvázmardványaiából csak két egyén leírása került publikálásra: Csengele-Bogárhát 57. számú férfi és Nagykamarás-Bánkút lelőhelyen előkerült női csontváz.²⁵ A csengele-bogárháti koponya europo-mongolid típusprektuma egyértelműen utal a kun férfiak europo-mongolid, mongolid hovatartozására, míg ugyanez nem mondható el a bankúti női csontvázra. A koponya europid (gracilis mediterrán-x) jellegzetessége talán a kun nők típusainak az europid csoporton belüli különbözőségeire utal, ami megfigyelhető a csengelei, perkáti II. nők körében is.

---

25 Marcsik 2001, 326–330.

A kunok állattartása

Lyublyanovics Kyra

Az írásos források nagyállattartó steppei nomádokként írták le a kun-
kipcsak törzsterületen élő népességet. A 13–14. századi szerzők igen
hasonló leírást adnak a steppei kunok életformájáról, gazdaságáról, az
állattartás fontosságáról (bár ezek a beszámolók szüksézáruak és helyen-
ként sztereotípiákat is tartalmaznak). Robert de Clari szerint a kunok
nem vetnek és nem aratnak, csak húson, tejen és tejtermékeken élnek.¹
Plano Carpini azt írja, a pogány kunok nem művelik a földet, csupán az
állatsordáik által kínált élelmet fogyasztják; hasonlóan írt a mongolok-
ról.² Majdnem ugyanezt olvashatjuk Livóniai Henriknél is a tatárokkal
kapcsolatban.³ A 14. század közepén az arab utazó, Ibn Battuta is úgy
nyilatkozik a Fekete-tengertől északra élő török népekről, hogy nem esz-
nek kenyeret, csak árpát, ló- és juhhúst, valamint erjesztett kancatejet
(kumiszt) isznak.⁴ Mindazonáltal a 13–14. század folyamán összeállított
Codex Cumanicus, amely a félig már letelepedett délorosz steppei kun
népesség nyelve alapján készült, széles szókincset tartalmaz nemcsak az
állattartásra, de a földművelésre, növénytermesztésre vonatkozóan is.⁵

A Magyarországra a 13. században beköltöző kunok nem képviseltek
homogén népességet, inkább a mongol hódítás elől menekülő törzstöre-
dékeket, akik nem feltétlenül hozták ugyanazt a gazdasági, állattartási
tradíciót, és sokukat valószínűleg csak a mongol előretörés kényszerített
mobilabb életformára. A szakirodalom sokáig evidenciaként kezelte a
nagyállattartó életmódot és a hatalmas csordák meglétét a Kárpát-me-
dencébe érkező kunokkal kapcsolatosan is, bár a kunok nomadizmusával

1 Csernus–Cs.Tóth 2013, 89.

2 Dawson 1980, 16–17, 58; Györfly 1986, 110–111, 164.

3 Brundage 1961, 205.

4 Boga–Prileszky 1964, 186.

5 Györfly 1990a, 244–245.

szemben már korán megfogalmazódtak kérdések.⁶ A nomád legeltetésre megfelelő méretű földterület biztosan nem állt rendelkezésre,⁷ így még ha meg is próbálkozott a kun népesség a steppéről hozott pásztorkodó életformával, ezt nagyon hamar fel kellett adniuk. Az 1279-ben elfogadott kun törvények egyik sarkalatos pontja volt a végleges letelepedés, ami nyilván az állattartási lehetőségekre is hatással volt.

A Magyarországra beköltöző kun népesség állattartásáról igen kevés forrás árul el konkrétumokat. Rogerius ugyan utal rá, hogy a magyar lakosságnak kára keletkezett a kun állatsordák miatt,⁸ de ezen csordák meglétére nem sok egyéb bizonyítékunk van. Mivel a beköltöző kunok száma is vitatott (és azt sem tudjuk pontosan, hogy a második beköltözés alkalmával kik csatlakoztak még hozzájuk), az önfenntartáshoz szükséges állatállomány nagysága sem becsülhető meg.

Az írott források szűkösek ugyan, azonban a kun lelőhelyeken feltárt állatsontanyagok további információval szolgálnak. A régészeti állatsontanyagot két nagy csoportba oszthatjuk: a településeken feltárt konyhai hulladéokra, amely a húsfogyasztásról, az állatok vágásáról ad információt, illetve a rituális állattemetkezésekre, amely csoportba főként a kun elit lovastemetkezéseit sorolhatjuk, és amelyek alapján a katonai elit által használt lovakról és az állatokkal kapcsolatos hiedelmekről kaphatunk pontosabb képet.

A kun települések állatsontanyagának feldolgozása nem tekint hosszú múltra vissza. Móric kun falu állatsontleleteit Bökönyi Sándor 1974-ben publikálta,⁹ de összefoglaló értékelésre itt nem került sor. Leginkább Pálóczi Horváth András szentkirályi ásatásaihoz, és az ott alkalmazott modern módszerekhez kapcsolódóan kezdődött el ennek a kun emlékanyagának a feldolgozása. Szentkirályról Takács István,¹⁰ Somhegyi Tamás,¹¹ Nyerges Éva Ágnes,¹² Bartosiewicz László¹³ és Körösi Andrea¹⁴ is közölt állatsontanyagot. A Horváth Ferenc által feltárt csengelei kun lovastemetkezést és a hozzá kapcsolódó (nem egyértelműen rituális kontextusból származó) kutyacsontvázakat Vörös István,¹⁵ ill.

6 Selmeczi 1988, 177–188.

7 Hatházi Gábor számításai szerint 40-50 km² terület állhatott maximálisan egy kun család rendelkezésére. Hatházi 1996, 28.

8 *A tatárjárás...* 113; Bak et al. 2010, 140.

9 Bökönyi 1974, 420.

10 Takács 1985, 853–854; Takács 1987, 95–110.

11 Somhegyi 1996, Somhegyi 1998.

12 Nyerges 2003a; Nyerges 2003b; Nyerges 2004.

13 Bartosiewicz–Nyerges 2006.

14 Körösi 2006.

15 Vörös 2001.

Bárány Annamária¹⁶ vizsgálta. Vörös István a kun lovokról megemlékezett az Árpád-kori lótarast tárgyaló összefoglaló tanulmányában is.¹⁷ A csengelei vezér lovának genetikai vizsgálatát Priskin Katalin végezte el.¹⁸ A perkáti ásatások középkori állatcsontanyagának egy részét Biller Anna Zsófia elemezte.¹⁹ Legújabbán Lyublyanovics Kyra PhD-disszertációja foglalkozott a kun állattartás kérdésével; ez utóbbi munka az eddig feldolgozott és hozzáférhető összes, kunokkal kapcsolatos állatmaradványt tárgyalja.²⁰

A kun állattartásról kialakított képünket befolyásolja az a tény, hogy a hozzáférhető anyagok szinte kivétel nélkül a kunok integrálódásának késői fázisára, a 14–16. századra datálódnak, míg az együttélés korai, 13–14. századi fázisáról kevesebb régészeti és állattani adat áll rendelkezésünkre. A kunok régészeti vizsgálatának egyik alapproblémája a kun emléktárgyak azonosításának nehézsége, ami az állattani vizsgálatokra is ugyanúgy vonatkozik.

A kun jelenlét korai fázisához (13. század második fele–14. század eleje) leginkább lovastemetkezéseket kapcsolhatunk. Eddig összesen 14, kunként azonosított lovassír ismert.²¹ Sajnos, ezek az anyagok nagyrészt nem hozzáférhetőek, mivel az állatcsontok elvesztek, vagy eleve nem is kerültek múzeumi gyűjteménybe. Jelenleg az egyetlen hitelesen feltárt, jól dokumentált és régészeti állattani szempontból vizsgált sír a csengelei vezér lovassírja, melynek eurázsiai párhuzamai régészeti anyagból²² és írásos forrásokból²³ is ismertek. Ez a sír egy 7,5 éves, 143 cm-es marmagasságú és kb. 300 kg-os arab mén maradványait rejtette.²⁴ A ló nem volt teljesen egészséges: a gerince ágyéki szakaszán, a keresztcsontján és alsó állkapcsán elváltozás volt megfigyelhető, ami befolyásolta az állat harci használhatóságát.²⁵ Az állat genetikai vizsgálata megállapította, hogy az egyik legősibb arab vérvonallal, a Seglawi törzssel mutat hasonlóságot.²⁶ Bár ez a lelet felbecsülhetetlen értékű a régészeti állattan

---

16 Bárány 2013.

17 Vörös 2006.

18 Priskin 2006.

19 Egyelőre közöletlen; Biller Anna Zsófia szíves személyes közlése.

20 Lyublyanovics 2015.

21 A kunként, illetve vélhetően kunként meghatározott lovas sírok részletes listáját ld: Lyublyanovics 2015, 412–416, 5.2.1. táblázat.

22 Pálóczi Horváth 1994, 53–62; Fedorov-Davydov 1966, 120–133, 142–150; Selmezi 1982, 728–730.

23 A legismertebb leírás Joinville IX. (Szent) Lajosról írt krónikájában olvasható (de Wailly–Evans 1938, 150–151; vö. Nagy 1893, 108).

24 Vörös 2006, 167.

25 Mojzes 2001; Vörös 2006, 168–170.

26 Priskin 2006.

számára, csak a kun elit lóállományával kapcsolatban ad útmutatást; kevésbé valószínű, hogy a kun szabadosok hasonló lovakat birtokoltak volna. Az okleveles anyagban ugyan sporadikusan megjelenik az *equus Cumanicus* jelző, azonban nem egyértelmű, hogy ez egy külön lótipust, vagy egyszerűen az állatok származási helyét jelölte.²⁷ A telepanyagok állatsontleletei között nem kerültek elő hasonló lovak.

A 14–16. századból már nagyobb telepanyagok is rendelkezésre állnak. A késő középkor agrárkonjunktúrája és a meginduló élőállat-kereskedelem lehetővé tette a kun lakosság gyors gazdasági integrációját, bár a piacra nevelt állatok tartása semmi esetre sem tekinthető a steppei pásztorkodás folytatásának. A települések állatsontanyagai közötti különbségek inkább az adott település piaci, ill. településhálózatban betöltött szerepével, semmint a lakosság etnikai háttérével hozhatók összefüggésbe.²⁸

A falvak állatsontleleteinek tanúbizonysága szerint a kunok állattartása a 14–15. századra már nem különbözött számottevően a magyar lakosság állattartásától. Szarvasmarhát, juhot, kecskét és sertést is tartottak; a sertéstartás (ami a steppezónában elhanyagolható lehetett) gyorsan meghonosodott a kun közösségekben. Minden kun településen, ahonnan állatsontanyag került feldolgozásra, a szarvasmarha dominál, a leletek közel felét (40-60%) ez teszi ki minden lelőhelyen. A marhakereskedelemben minden bizonnyal bekapcsolódott Szentkirály faluban ez az arány 60-70%-ot is elér.²⁹ A második helyen a kiskérődzők, a juh és kecske szerepel (20-30%), míg a sertések aránya 10-20% között mozog. A nagykunági falvakban valamivel több sertést találunk, ami talán a sertéstartáshoz kedvező nedves, mocsaras környezetnek tudható be;³⁰ mindazonáltal a kiskunági Szentkirály adóösszeírásaiban is növekvő számú sertést találunk a 16. század közepén.³¹ A juhok aránya a Kiskunágban magasabb, ahol a juhnevelés a késő középkorban jövedelmező vállalkozás volt. Ahogyan ez a középkori magyar lelőhelyeken is megszokott, a vadászat a kunok körében sem volt jelentős.

Különösen figyelemre méltó a nagykunági falvak állatsontanyagai közötti hasonlóság; ez minden bizonnyal nem csupán etnikai okokra, de a településhálózatban betöltött szerepre is visszavezethető. A kisebb

27 Lyublyanovics 2015, 192–194; Vörös 2006, 190.

28 Lyublyanovics 2015, 522–525.

29 Körösi 2006, 354, 1. táblázat; Takács 1990, 96, 1. táblázat; Somhegyi 1998, 14–15, 1. táblázat; Bartosiewicz–Nyerges 2006, 333, 1. táblázat; Lyublyanovics 2015, 215–217, 3.3.6 A és B táblázat.

30 Lyublyanovics 2015, 132

31 Káldy-Nagy 1985, 571.

falvak állattartása eltért a kereskedelmi központok, mezővárosok állattartási lehetőségeitől és céljaitól. A kisebb falvakban megfigyelhető, hogy az állatokat háznál nevelték és vágták le, míg a nagyobb települések húsellátása már némileg központosított volt, hivatásos mészárosokkal és mészárszékekkel.

A 15–16. századi állattartásról több írásos forrás is rendelkezésre áll, a török adóösszeírások, vámjegyzékek hozzájárulnak egy pontosabb kép kialakításához. Bár kevés közvetlen, bizonyosan kunokra vonatkozó adatunk van, árulkodó lehet a széna értékének megnövekedése és a legelőért folytatott verseny. A késő középkori településkonzentráció nagy területeket szabadított fel az Alföld kunok által lakott részén is, amelyeket a nagyobb mezővárosok kezdtek használni, főként legeltetésre. Leginkább a Kiskunságon volt megfigyelhető, hogy a nagy mezővárosok, mint Szeged, Nagykőrös vagy Kecskemét, bekapcsolódtak mind a belföldi, mind a nyugatra irányuló marhakereskedelembé; a tőzsérek a falvakban nevelt állatokat is felvásárolták. Az adóösszeírások tanúbizonysága szerint kisebb kun falvakban is lehetett jelentős, minden bizonnyal piacra nevelt állatállomány egy-két gazda kezében a 16. század közepén (az adóösszeírásokban a juhok és sertések szerepelnek, a marhanevelésre csak a széna mennyiségéből és a legelő után fizetett adóból következtethetünk).³² A Szentkirály faluban megfigyelt, szórtaabb településszerkezetet és a karámok jelenlétét Pálóczi Horváth András a kiterjedt állattartással hozta összefüggésbe.³³ Azonban a falvak sorsát sokszor megpecsételte a kettős adóztatás, a háborús pusztítás, illetve az ezekkel összefüggő elvándorlás. Ez a kun népség többnyire a mezővárosokba költözhetett, és kivehette a részét a jövedelmező marhatartásból és kereskedeleméből. Erre utalhatnak az állatkereskedelemmel kapcsolatos vámjegyzékekben feltűnő, vélhetően kun eredetű családnevek.³⁴

Bár az állattartásuk a beköltözés után gyorsan adaptálódott a helyi viszonyokhoz, úgy tűnik, a kunok körében később is kimutatható a lovak kiemelt szerepe és a lóhús fogyasztás szokása. A lóhús evését több kutató a steppei hagyományok továbbélésének tekintette,³⁵ ez azonban nem egyértelmű. A szokás nem lehetett annyira kirívó, hiszen a középkori magyar lelőhelyeken is több-kevesebb rendszerességgel fordulnak elő a konyhai hulladékban lócsontok.³⁶ Orgondaszentmiklós kun falu-

32 Lyublyanovics 2015, 162–167.

33 Pálóczi Horváth 2000, 129; Pálóczi Horváth 2013, 34.

34 Lyublyanovics 2015, 147–150.

35 Takács 1987, 99; Bökönyi 1974, 40.

36 A középkori lóhúsevés problémájáról ld.: Vörös 2000, 96–97; Vörös 2006, 180.

ból és Szentkirályról³⁷ is előkerültek olyan lóvázrészecskék, amiken leölés utáni darabolás, konyhai előkészítés nyomai láthatóak. A lovak aránya a konyhahulladékban a Nagy-kunságban 20% körül alakul (Orgondaszentmihály, Asszonyszállás, Móric 14–16. századi falvakban).³⁸ A kiskun-sági Szentkirályon a lovak aránya alacsonyabb, kb. 10%, bár a lelőhely egyes részei eltérnek ebből a szempontból.³⁹ A lovak megkülönböztetett szerepéről tanúskodik az a lómedence, amin egy gyógyult törés nyomai láthatóak. Ez utóbbi lelet Orgondaszentmihály faluból került elő, és biztosra vehető, hogy az állat emberi segítség nélkül nem gyógyult volna meg. Ez a fajta sérülés nagyon nehezen gyógyul; a Kárpát-medencéből eddig ez az egyetlen ilyen lelet. Figyelemre méltó, hogy gazdái annak ellenére foglalkoztak az állat gyógyításával, hogy munkavégzésre többé már nem volt alkalmas.⁴⁰

A kunok állatállományának vizsgálata a rendelkezésre álló csontleletek alapján azt valószínűsíti, hogy külön kun fajtákról a vizsgált időszakban nemigen beszélhetünk; a hagyományos morfometriai módszerek tanúbizonyossága szerint a kun falvak állatállománya nemigen különbözött a magyar falvakban talált állatoktól. Ez alól egyelőre csak a csengelei vezér már említett lova képez kivételt. Bár a szakirodalomban felvetődött, hogy a magyar szürke szarvasmarha elődeit a kunok hozták magukkal,⁴¹ ennek csonttani bizonyítéka nincs. A legtöbb településen a rövid szarvú, hullámos fejlű (brachyceros) szarvasmarha dominált, bár Szentkirályon előfordultak nagytestű egyedek is (ami alighanem a marhakereskedelemben való bekapcsolódás következménye).⁴² Az állatcsontanyag egyelőre ugyanígy nem támasztja alá azt az elképzelést sem, hogy a modern komondor elődei a kunokkal érkeztek volna a Kárpát-medencébe.⁴³ A kun állatfajták témájának alaposabb kutatásához genetikai vizsgálatokra lenne szükség, ez azonban egyelőre várat magára.

37 Lyublyanovics, 2015, 109, 401–402; Nyerges 2003a, appendix.

38 Lyublyanovics 2015, 107–108, 3.2.1. táblázat; 117, 3.2.3. táblázat; Bökönyi 1974, 420.

39 Körösi 2006, 354, 1. táblázat; Takács 1990, 96, 1. táblázat; Somhegyi 1998, 14–15, 1. táblázat; Bartosiewicz–Nyerges 2006, 333, 1. táblázat; Lyublyanovics 2015, 215–217, 3.3.6 A és B táblázat.

40 Lyublyanovics 2015, 482–484; Bartosiewicz 2013, 61–62.

41 Bökönyi 1961, 90.

42 Nyerges 2004.

43 Takács–Kassai 1985, 853; Somhegyi 1996, 34.

90. Lazius: Hungariae Descriptio, 1570 (részlet). A Duna–Tisza köze kun szállásvidékének jelentős állattartó gazdálkodását a Cumanorum Campus felirat és legelésző szarvasmarhák és juhok rajza jelképezi (Pálóczi Horváth 2014a, 212 nyomán)

Forrásgyűjtemény

Jelen forrásgyűjtemény azzal a céllal készült, hogy a Magyar Királyságba betelepülő török nyelvű népekre vonatkozó fontos tudósítások magyar fordítását egybegyűjtse, ami nagyban hozzájárul az egyetemi oktatásban való felhasználáshoz. A kötet a történész, régész, altajisztika és török szakos hallgatók számára készült. A görög forrásokat Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* munkájából vettük. A muszlim források esetében Kmoskó Mihály Mohamedán írók *a steppe népeiről* című művéből merítettünk. A szláv nyelvű forrásoknál Hodinka Antal *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* című munkáját használtuk, illetve Ferincz István éppen megjelent PVL fordítását. A latin források többségét a Kristó Gyula által szerkesztett *A honfoglalás korának írott forrásai, Az államlapítás korának írott forrásai* és Kun László emlékezete című forrásgyűjteményekből, illetve a *Tatárjárás emlékezete* című válogatásból vettük át. A *Képes krónika* vonatkozó részeit az 1986-os Bellus Ibolya fordítása alapján idéztük, ugyanis ő meghagyta az eredeti névformákat, ami fontos oktatási szempontból. Csak az 1227 és 1228-as pápai oklevelek fordítása készült jelen kötet számára.

Besenyők

A DAI a besenyő–magyar kapcsolatokról

Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A latin címe, a *De administrando imperio* után DAI-ként rövidítik a 950 k. VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz fia és utóda, a későbbi II. Rómanosz számára összeállított kormányzati kézikönyvet. A görög eredetit a magyar fordítással I. DAI 1950.

DAI 38. c.; 1950, 171.

„A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére letelepedni.”

Moravcsik Gyula fordítása

DAI 37. c.; 1950, 167.

„Tudni való, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepülhetnének, és eljutván a ma birtokukba levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedvén azon, és urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.”

Moravcsik Gyula fordítása

DAI 40. c.; 1950, 177.

„Ezután Leon, a Krisztusszerető és dicső császár hívására (a magyarok) átkelvén a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyeztek velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnan.”

Moravcsik Gyula fordítása

DAI 8. c.; 1950, 57.

„Mi [ti. a magyarok] nem kezdünk ki a besenyőkkel; mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.”

Moravcsik Gyula fordítása

Regino a honfoglalásról

Regino (845 k.–915) szerzetes, majd prümi és trieri apát Krónika c. évkönyv jellegű művét 908-ban fejezte be. A latin eredeti mérvadó kiadását I. MGH SS I, 543–612. Magyar fordítását I. HKÍF, 194–200, a vonatkozó rész 197.

„A mondott népet [a magyarokat – szerk.] tehát a fent említett vidékekről, saját szállásaikból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket, és mivel – mint előrebocsátottuk – az emberek tömegében bővelkedő szülőföld nem volt elegendő az ottlakásra.”

Kordé Zoltán fordítása

al-Maszúdi a 934-es kalandozó hadjáratról

A 10. századi muszlim szerző 943 és 947 között összeállított Murūğ al-dahab (Aranymező) c. munkájának mérvadó kiadását I. Pellat 1965–79, 2, 235–237; magyar fordítását I. HKÍF 52–56.

„A kazárok és az alánok nyugatról négy turk néppel határosak, amelyek közös ősre viszik vissza családfájukat. Részben nomádok, részben letelepültek. Véderejük nagy és igen harciasak. Közülük mindegyiknek [külön] királya van, s területük több napi járóföldre terjed. Országuk területe részben a Meótságig ér. Portyáik során eljutnak egészen Bizáncig és Andalúzia környékéig, győzedelmeskedve az ottani népeken. Békében élnek a kazár királlyal és ugyanúgy az alán fejedelemmel is. Területeik a kazárok országával határosak.

Első törzsük neve b.ğ.n.y, a másodiké, amely ezekkel határos, bağğird. Az utóbbiak mellett egy b.ğ.nāk nevű nép lakik, amely a leg-harciasabb ezek közül a népek közül. Végül egy negyedik nép határos velük, amelynek nük.r.da a neve. Királyaik nomád életet folytatnak.

A hidzsra 320. éve [Kr. u. 932 – szerk.] után, vagy éppen abban az esztendőben, háborúkat viseltek Bizánc ellen. A bizánciaknak országuk határán, abban az irányban, ahol az imént említett négy nép lakik, egy nagy görög városuk van, amelynek neve W.l.n.d.r. E [városnak] nagy lakossága és igen jól védett fekvése van a hegyek és a tenger között. Lakossága védelmül szolgált azon népek ellen, akikről az imént szoltunk, úgyhogy a turkoknak nem volt útjuk Bizánc felé a védelem miatt, amelyet a hegyek, a tenger és ennek a városnak a lakói nyújtottak velük szemben.

Ezek között a turk népek között háborúságok törtek ki azzal az ellentéttel kapcsolatban, amely egy mohamedán kereskedő ügye miatt keletkezett, aki Ardabíl lakói közül származott. Ő ugyanis e népek egyikénél megtelepedett, a másik néphez tartozó személyek részéről pedig sérelmet szenvedett. Mikor ebből ellentét támadt, W.l.n.d.r városának bizánci lakói távollétükben rátörtek szállásaikra, sok gyermeket fogásba hurcoltak, az állatokat pedig elhajtották. Amikor a hír eljutott hozzájuk [a turkokhoz], ők éppen harcban álltak egymással. Ekkor azonban kiegyeztek, és elengedve egymásnak kölcsönösen a vérontásért járó díjat, W.l.n.d.r ellen vonultak. Mintegy 60 ezer lovassal érkeztek oda. Ezt a sereget nagyobb toborzás és csapatösszevonás nélkül állították ki, egyébként 100 ezer lett volna a számuk.

Amikor híruk eljutott Armanoszhoz, aki jelenleg, 332-ben [Kr. u. 943-944 – szerk.] a bizánci császár, az 12 ezer kereszténnyé lett mohamedán lovast küldött ellenük, akik arab módra, lándzsával voltak felfegyverezve az 50 ezer bizáncival együtt. Nyolc nap alatt érték el W.l.n.d.r városát. Tábort ütöttek mögötte, majd felvonultak az ellenséggel [a turkokkal] szemben. A turkok előzőleg már nagy tömeget megölték W.l.n.d.r népéből, a város lakói azonban falaik védelmében kitartottak egészen addig, amíg oda nem érkeztek a segédc csapatok.

Amikor a négy király értesült arról, hogy mennyi megtért keresztény érkezett oda, országaikba küldtek és összegyűjtették a mohamedán kereskedőket, akik messze földről, a kazároktól, Al-Báb-ból, az alánoktól és máshonnan érkeztek hozzájuk és náluk tartózkodtak, továbbá azokat is, akik e négy országban mohamedánná lettek, s akik csak abban az esetben voltak hajlandók hadba vonulni [a turkok oldalán], ha a háború hitetlenek ellen folyt. Mikor azután felsorakoztak a csapatok, és megjelentek a bizánciak élén a megtért keresztények, odaléptek hozzájuk a kereskedők, akik a turkok sorai előtt álltak, és felszólították őket, hogy térjenek át az iszlám vallására, mert ha a turkok védelme alá helyezik magukat, azok vissza fogják telepíteni őket mohamedán területre. Ők azonban vonakodtak megtenni ezt. Ekkor azonnal összecsapott a két sereg, és a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak kerültek előnyösebb helyzetbe, minthogy többször annyian voltak, mint a turkok. A seregek éjjel is csatarendben maradtak, a négy király pedig haditanácsot tartott. A besenyők királya ezt mondta: „Bízzátok rám a vezetést holnap korán reggel!” Ebbe bele is egyeztek.

Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztagot rendelt a jobb szárny mellé, mindegyik osztag ezer lovast számlált, ugyanígy a bal szárny mellé is. Mikor azután felsorakoztak a csatasorok, a jobb szárny lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek, és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a bal szárnyra. A bal szárny lovasosztagai is felvonultak, és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben odáig jutottak, ahonnan a jobb szárny lovasosztagai kiindultak. A nyilazás így állandóan folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék. Maga a turk jobb szárny, középhad és bal szárny azonban nem mozdult. A lovasosztagok tovább folytatták akciójukat ezres csoportokban: azok, akik a turkok jobb szárnya mellett voltak, elkezdték nyilazni a bizánciak bal szárnyát, majd a bizánciak jobb szárnya felé törekedve, állandó nyilazás közben a bizánci derékhadig is eljutottak. Azok a lovasosztagok pedig, amelyek a turkok bal szárnya mellől indultak ki, a bizánci jobb

szárnyat nyilazva haladtak a bizánci bal szárny felé, miközben a derék-hadig is eljutottak. A lovasosztagok a bizánci derékhadnál találkoztak, és a leírt módon váltogatták egymást.

Mikor pedig a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogy hogyan tér rájuk vissza állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az eddig mozdulatlanul álló turk [fő]sereget rohanták meg. A [turk] lovasság utat is nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának: a turkok ugyanis a nyílzápor után rendezett sorokban végrehajtott támadásukkal megszerezték a győzelmet. Az ő soraik ugyanis rendezett állapotban maradtak és nem bomlottak fel. A lovasosztagok jobbról és balról száguldoztak. Előkerültek a kardok is. Elsötétült a láthatár, és sűrűn hangzott a lovasok kiáltása.

A bizánciak és a kereszténnyé lett mohamedánok közül mintegy 60 ezren estek el, úgyhogy a turkok az ő holttesteiken át hágtak fel a város falára. A város elesett, s a kard nem nyugodott benne napokig, népét fogságba vitték. A turkok három nap múlva vonultak ki belőle, Konstantinápoly irányába. Megművelt földek, mezők és tanyák között vonultak át, miközben gyilkoltak, embereket ragadtak el és vittek fogságba.

Konstantinápoly falai alá érve 40 napig táboroztak ott. Közben a nőket és a gyermekeket eladták szövetdarabokból készült ruhákért, valamint brokát- és selyemruhákért. A férfiak között azonban nagy öldöklést vittek végbe, és egyet sem hagytak élve közülük, bár néha leöldösték az asszonyokat és a gyermekeket is. Ezután kiterjesztették portyáikat ezen a vidéken. Portyázó alakulataik egészen a szlávok és a rómaiak országáig hatoltak, azóta pedig már Andalúziáig, a frankok országáig és Galíciáig is eljutnak portyáik során. Az említett turk népek portyái tehát jelenleg Konstantinápolyig és a felsorolt országokig jutnak el...”

Czeglédy Károly fordítása

al-Maszúdi a besenyőkről és magyarokról

A 10. századi muszlim szerző *Kitāb al-tanbīh wa'l-ishrāf* (A figyelemztetés könyve) c. munkájának mérvadó kiadását I. De Goeje 1894, 180–181; magyar fordítását I. HKÍF 57–59.

„A *burğar* s a nomád turkok *al-W.l.nd.rīya* nevű fajtái, akiknek neve a rómaiaknak a Kelettel szomszédos legszélső végéinek *W.l.nd.r* néven ismert városával függ össze; ide tartoznak: *Bağānāk*, *Yağnī*, *Bağğird* és *Nūkabarda*. Ennek az öt themának legnagyobb része fölött 320 [Kr. u. 932 – szerk.] után elhatalmasodtak és ott útve fel sátraikat a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták – ez [az út] mintegy negyven-napi út távolságot tesz ki –, s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásaik egészen Konstantinápolyig értek, úgyhogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összeköttetés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék sok napi járásra terjedt ki.

„A tudományok fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvében” említettük, mi volt az oka annak, hogy a turkok e négy fajtája Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a *Ġuzzīya*, a *Harluhīya*, a *Kīmākīya* között a *Ġurğān*-tó [Aral-tó] mentén. Ebbe [a tóba] ömlik a *Ġaiḥūn* folyója, valamint *Šāš*, *Fargāna* és *al-Fārāb* vidékének folyója. *Hwārezm* vidékéről *Šāš* vidékei felé és más irányban különböző árukkal megrakott nagy hajók közlekednek rajta, amint ezt jelen könyvünk előző részében előadtuk.”

Kmoskó Mihály fordítása

al-Isztahri a magyar honfoglalás háttéréről

A 10. századi muszlim szerző 930 és 933 között állította össze földrajzi művét. Mérvadó kiadását l. de Goeje 1870, 10; magyar fordítását l. HKÍF 49–50.

„A turkok egyik törzse országától elszakadva a *hazar*-ok s a *rūm* között elterülő vidéken telepedett le. Ezek neve a *baġanākīya*. E tartózkodási helyük nem régóta a szállásuk, ezt ugyanis megrohanták s ott letelepedtek.”

Kmoskó Mihály fordítása

A *Ḥudūd al-‘Ālam* a besenyőkről

A 10. században írt ismeretlen szerzőjű perzsa mű mérvadó kiadását l. Minorsky 1937, 101; magyar fordítását l. HKÍF 43.

„A hazar besenyők országa

Tőle keletre van a kazárok hegye; tőle délre az alánok vannak; tőle nyugatra a Gurz-tenger van; tőle északra m.rwāt-ok vannak. Ez a csoport régen a turk besenyők közé tartozott. Ide jöttek, és ezt az országot erővel elfoglalták és ott letelepedtek.”

Zimonyi István fordítása

**A Képes krónika a magyarok áthaladásáról
a besenyők és kunok országán**

A 14. századi krónikakompozíció része az 1358-ban összeállított Képes krónika. A 14. századi krónikakompozícióval nagyrészt megegyező Képes krónika hasonmás kiadását I. Képes krónika 1964. A krónikakompozíció mérvadó kiadását I. SRH I, 239–505. A magyar fordítását I. KK.

Képes krónika 26. c.; 1986, 41–42.

„Áthaladtak a bessusok, a fehér kumánok országán, Susdalián és a Kyonak nevezett városon, azután átkeltek a havasokon és egy olyan tartományba érkeztek, ahol rengeteg sast láttak; és e sasok miatt nem maradhattak ott, mert a sasok – mint a legyek – szálltak le a fákról és föl-zabálták barmaikat meg lovaikat. Mert az isten úgy akarta, hogy mihamarább menjenek le Hungáriába.”

Bellus Ibolya fordítása

Anonymus a besenyő eredetű Tomaj nemzetségről

A 12–13. század fordulóján élt névtelen jegyző 1210 táján írta Gesta Hunga[ro]rum („A magyarok története) című művét. Hasonmás kiadása Pais 1977; mérvadó szövegkiadása SRH I, 33–117; magyar fordítása Pais 1977, a vonatkozó rész 132–133.

„Ugyanekkor a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből való vitéz. Neve Tanuzaba volt: Örkénd apja, kitől a Tomaj-nemzetség származik. Neki Taksony vezér lakóföldet a kemeji részeken adott a Tiszáig, ahol Abád-rév van. Ez a Tanuzaba egészen Taksony vezér unokájának, Szent István királynak az idejéig élt. S midőn Boldog István király az élet ígéit hirdette és a magyarokat keresztelte, akkor Tanuzaba, ki hitben hiú volt, keresztény lenni átalott; így hát temetkezett élve feleségével az Abád-révbe, hogy a kereszttségben ő meg a felesége ne éljen a Krisztussal örökre. Ám a fia, Örkénd, mint keresztény, Krisztussal együtt él mindörökké.”

Pais Dezső fordítása

Szkülitész az arkadiopoliszi csatáról (970)

A 11. század második felében élő Ióánnész Szkülitész Szünposzisz hisztorion c. művének vonatkozó részének görög szövegét és magyar kiadását I. ÁMTBF 86–87.

„De az oroszok és ezek vezére, Szvjatoszlav, mihelyt értesültek a római hadsereg átkeléséről, a már rabigába ejtett bolgárokkal együttműködve, szövetségeseikként magukhoz vették a besenyőket és a nyugaton, Pannoniában megtelepedett türköket, s összesen háromszáznyolcezerre rúgó, minden tekintetben harc képes sereget gyűjtve össze, átkeltek a Balkán hegységen, és miután tábornoktöttek Arkadiupolis falainak közelében, és ott várták a háborús összecsapást, egész Thrákiát felégették, és kifosztották. ... A barbárok három részre voltak osztva (ugyanis a bolgárok és oroszok tették ki az első részt, a türkök önmagukban külön voltak, a besenyők hasonlóképpen). Odaérkezve és véletlenül a besenyőkbe ütközve Ioannes, harcba bocsájtkozott velük, s ahogyan megparancsolták neki, menekülést színel, a visszavonulást lassan hajtva végre. A besenyők üldözöbe vették, megbontván saját hadsorukat, hogy azonnal megsemmisítsék a menekülőket. Ezek majd hadrendben menekülve, majd pedig megfordulva és szembeszállva a lesben álló csapatok felé igyekeztek. Amint pedig ezek közé értek, akkor eleresztve a gyepelöt, teljes erejükből kezdtek menekülni, a besenyők meg szétoszolva rendetlenül üldözték őket. Amikor a magistros az egész sereggel együtt hirtelen megjelent, a váratlan látványtól megdöbbenve felhagytak az üldözéssel. Ám nem gondoltak a menekülésre, hanem helyben maradtak, hogy fogadják, ha valaki rájuk támad. Amikor a magistrosszal levő csapat nagy lendülettel nekik rontott, s hátulról szép rendben és hadsorban a sereg többi része közeledett, a skythák derekabbja mindjárt elhullott. S amint a mélységben a sereg kettévált, a besenyők a lesben álló csapatok közepére kerültek, miközben a szárnyak találkoztak egymással és a bekerítést befejezték. Azok rövid ideig ellenálltak, aztán megtörttek, s szinte mind kardélre jutott.”

Moravcsik Gyula fordítása

Szent István legendái a besenyő támadásról

A Könyves Kálmán (1095–1116) idején keletkezett Szent István király nagyobbik legendájának mérvadó kiadását I. SRH II, 377–392; magyar fordítását ÁKLI I, 17–27, a vonatkozó rész 24–25.

„Ez történt boldog Istvánnal is. Egy éjszaka ugyanis valamely titkos sugallattól hirtelen felriasztva megparancsolta, hogy egy futár egy nap és egy éj alatt siessen az erdélyi Fehérvárra, és tereljen minden földelken lakót a városok falaihoz oly gyorsan, amint lehet. Mert előre megmondta, hogy itt teremnek a keresztények ellenségei, vagyis a besenyők, akik akkor a magyarokat fenyegették, és fel fogják dúlni földjeiket. Alig teljesítette a követ a király parancsát, itt is volt már a besenyők váratlan csapása; gyújtogatással és fosztogatással mindent elpusztítottak, de Isten kinyilatkoztatása révén a boldog férfi érdemeiért az emberi lelkek a falak menedékében megmenekültek.”

Kurcz Ágnes fordítása

Az ugyancsak Könyves Kálmán korában összeállított kis legenda mérvadó kiadását I. SRH II, 393–400; magyar fordítását ÁKLI I, 11–17.

„Miután nevének híre eljutott az egész világ fülébe, és a szájából szóló ítéletek általános elismeréssel mindenütt híressé váltak, hatvan férfi a besenyők közül, akiket fentebb említettem, minden felszerelésével, nevezetesen rengeteg arannyal, ezüsttel és az ékességek sokféle fajtájával megrakott szekereken elhagyva a bolgárok vidékét, Pannónia határai felé közeledett. De sokan a szolgák közül, kiknek lelke hajlik a bűnre, akár a viasz, a fenekedés fáklyájától fellobbantva elébük mentek, karddal levágtak egyeseket, a többieknek elrabolták mindenüket, és kifosztva, félholtan otthagyták őket. Ezek a király ítéletére tartogatva, ami történt és amit elszenvedtek, folytatták a megkezdett utat, egyenesen hozzá siettek és lába elé borultak. Láttukra így szólt: „Mi az oka bajotoknak?” „Uram – felelték –, mi, a te szolgáid semmi rosszat nem forralva, ítéleted tudományát jöttünk meghallgatni, és egyesek – bár okot nem adtunk rá – elragadták mindannyiunktól a magunkkal hozott vagyont. Ezenkívül, akit elkaptak, lemészárolták, és mi épp hogy életben maradva eljöttünk, hogy ezt hírül adjuk.” A király, amilyen okos lelkű volt, sem

tekintetével, sem szavával nem fenyegetőzött, hanem tartóztatva magát – ahogy írva van: „mégét a bölcs végül is lecsillapítja” –, tüstént elküldött azért a hadnagyért, aki alatt a vendégpusztítók katonáskodtak, s elrendelte, hogy meghatározott napon állítsák színe elé valamennyiüket. Úgy lett, ahogy parancsolta, és vallatni elébe vitték őket. Így szólt hozzájuk: „Miért hágtátok által az Istentől rendelt törvényt? Miért nem ismertek irgalmat, és ártatlan embereket miért büntettetek? Mert nem azokat kell sújtani, akik a törvényt hallgatják, hanem akik áthágják. Ahogy ti cselekedtetek, úgy cselekszik ma az Úr is színem előtt veletek.” Miután ítéletüket elnyerték, valamennyit elvezették, és az ország minden táján az utak mentén kettesével felakasztva elvesztették. Ezzel akarta hát megértetni, hogy aki nem nyugszik meg az Úr által meghirdetett igazságos törvényben, az így jár. Hallották a föld lakói az ítéletet, mellyel a király intézkedett, és megrettentek.

Kurcz Ágnes fordítása

A Képes krónika a besenyők 1071-es támadásáról

Képes krónika 104–105. c.; 1986, 134–137

„A biszenusok Hungariába jövelele

A kunok bejövelele utáni harmadik évben történt, hogy a biszenusok Alba Bulgarica érintésével átúsztattak a Zaua folyón Buziás mezejére; rengeteg foglyot, zsákmányt raboltak és hurcoltak haza. A király és a herceg pedig árulással vádolták Alba Bulgaricát, mert a békét megszegve, önként átengedte a rabló bessusokat Hungaria kifosztására. Mozdosítván tehát seregeiket Zalankemennél gyülekeztek, itt tanácskoztak és úgy határoztak, hogy az áruló Albát körül kell zárni és meg kell ostromolni. Innen továbbindultak és a Zaua folyó mellett Nandorfeirwar irányába mentek le. „Jött a parancs” a királytól és a hercegtől, hogy az egész magyar sereg mihamarább keljen át a Zaua folyón Bulgáriába. A görögök és bulgárok sajkáikon odaevezve, gépezeteikkel kénes tüzet fújtak a magyarok hajóira és a vízen gyújtották fel azokat. A magyarok azonban hajóik sokaságával, amellyel ellepték a folyót, legyőzték a tűzokádó görögöket. Miután a görögök és a bulgárok elmenekültek, a magyarok átkeltek és elfoglalták a bulgárok határait.

A király és a herceg hétfőn átkelt a Zauán, másnap reggel elrendezte a csatasorokat és teljes létszámú hadseregével – amely úgy állott föl, hogy pajzs pajzsot ért – ostromgyűrűbe fogta a várost. A görögök és a bulgárok féltek az ostrom következményeként őket fenyegető veszélytől, ezért titokban küldött követek útján megkérték a biszenusokat, hogy bátran jöjjenek a megsegítésükre, mivel nem a király, nem is a herceg vette ostrom alá a várost, hanem csak Vid ispán támadt rájuk bácsi vitézeivel. Az álnok szavaiktól megtévesztett bessusok sietve segítségükre is jöttek, és éhesen a zsákmányra – amelynek megszerzését Vyd ispán legyőzésétől remélték – hevesen a suproniak csapatára törtek, amelynek Jan ispán volt a vezetője. Ő azonban a suproniakkal vitézül és bátran visszaverte a bessusok támadását, sokukat „kardélre” hányta, a megmaradtakat pedig fogságba hajtotta. A biszenusok Kazar nevű vezére kevesedmagával futásnak eredt, így is csak nagy nehezen menekült meg a magyarok kezétől.

A király és a herceg méltó köszönetet mondott és bőkezű királyi ajándékokkal halmozta el ezt a Jan vitézt, aki sok ezer biszenust úgy zúzott szét, akár a simára csiszolt drágakő a cserépedényeket, még mielőtt a király és a herceg a reggeli mellől fölkeltek volna seregével.

A király, valamint Geysa és László herceg egy sziklára ült le, amely közel volt a városhoz, a magyarok pedig elkezdték bemutatni nekik a biszenus foglyokat, a megöltek fejét, a lovakat meg a zsákmányt, és nem tudták befejezni ezt szerda reggeltől naplementéig. Azért tették ezt, hogy a körülzárt görögök és bulgárok – látván, milyen kegyetlenül lekaszabolták a magyarok a biszenusokat, akikben reménykedtek – megrémüljenek és megadják magukat városukkal együtt a királynak és a hercegeknek.”

Bellus Ibolya fordítása

A Képes krónika a besenyők és Salamon ex-király közötti összecsapásáról

Képes krónika 125. c.; 1986, 156–157.

„Ekkor a biszenusok közös akarattal arra kérték Geysa királyt, hogy ajándékozza meg őket szabadsággal, s akkor ők teljesen megfélemezik Salamon király támadását, úgyhogy ki sem mer jönni Musunból és Posonból Hungaria zaklatására. Geysa király pedig megígérte, hogy teljesíti

kérésüket, ha ők is beváltják, amit ígértek. A biszenusok tehát Zultan nevű vezérékkel együtt Salamon király ellen lovagoltak. Salamon király pedig a teutonok örgrófját hívta segítségül, pénzt ígérve neki. Mikor a biszenusok ellen felvonult az örgróf, és meglátta félelmetes és rettentő külsejüket, megijedt. Különösen azért, mert eszébe jutott, milyen nyomorultul pusztultak el a magyarok kezétől Willermus, Poth meg Marcard vezérek. És képmutatóan azt mondta a királynak, hogy nagyobbíti időben nem bocsátkozhatnak ütközetbe. De csak ütközzék meg a király, ha akar, és ha a biszenusok bizonyulnának erősebbnek, ő maga is habozás nélkül a király segítségére siet. Fel is vonult seregestül Bachy hegyére és innen nézte a harcolók összecsapását. Amikor pedig összecsapásra került volna a sor, a biszenusok megfutamodtak Salamon előtt, „mint ahogy a viasz elolvad a tűztől”; sokan elestek közülük, mások a Ferteu-tóba merültek s csak kevesen menekültek meg Zultannal együtt. Miután így legyőzték a biszenusokat, az örgróf kérte a pénzt Salamontól, de az nem adott neki semmit. És még meg is fenyegette őt, hogy bevádolja a császárnál, mert félelmében még mutatkozni sem mert a hitvány biszenusok előtt. Az említett örgróf, név szerint Hernuh, haragjában Salamonra akart támadni, de félt a császártól, engedett, és szomorúan visszatért hazájába.”

Bellus Ibolya fordítása

A Képes krónika az 1116-os Olsava menti csatáról

Képes krónika 153. c.; 1986, 192.

„Az ország úgy határozott, hogy István király tárgyaljon a csehek hercegével. Amikor Hungaria határára ért, az Orsova folyóhoz, a cseh herceg elébe jött, de köztük volt a folyó. Volt egy Solt nevű ember, akinek mindig aljas gondolatai voltak, aljassága miatt üzték ki Hungariából; ez ott volt akkor a csehekkel. Mielőtt azonban a király tárgyalt volna a herceggel, Solt titkon követet küldött a királyhoz, mondván: „Hű vagyok az én uramhoz, és jelentem neki, amit a csehekről tudok. Mihelyt tárgyalni fog a herceggel, a herceg elfogja őt, mert hallotta, hogy embereid fegyvertelenül jöttek ide.” Ugyanez a követ visszatérve azt mondta a hercegnek: „Mihelyt tárgyalni fogsz a királlyal, a király elfog téged. Inkább fegyverezd fel embereidet, és úgy várjanak a táborban.”

A csehek pedig – mint dühöngő és részeges emberek – úgy tettek, ahogy Solt ajánlotta. Ő egy másik követet is küldött a királyhoz, mondván: „Küldjön a király íjászokat a herceg tábora köré, hogy azok ne nyargalhassanak sebtiben az ő táborához.”

A király pedig, amilyen meggondolatlan volt, úgy tett, amint Solt mondta, embereivel nem is tanácskozott. Amikor látták a csehek, hogy íjászok jönnek, kételkedés nélkül azt hitték, igaz, amit hallottak. Rátámadtak tehát az íjászokra. A hitvány biszenusok és székelyek egészen a király táboráig futottak, anélkül, hogy sebet kaptak volna.”

Bellus Ibolya fordítása

A Képes Krónika a Bizánci Birodalomból

II. Istvánhoz menekülő „kunokról”

Képes Krónika 159. c.; 1986, 197.

„István király akkoriban a kelleténél jobban kedvelte a kunokat. Ezeknek Tatár nevezetű vezére, aki a császár vérfürdője elől néhány társával a királyhoz menekült, a király társaságában töltötte idejét. A király vérhasba esett. A kunok pedig, akik a király engedékenysége folytán hozzászoktak a gonoszságokhoz, akkor is ugyanúgy kegyetlenkedtek a magyarokkal. Amikor a magyar falusiak meghallották, hogy a király halálán van, megölték a javaikat fosztogató kunokat. Tatár, a kunok vezére panaszt tett a királynál embereinek legyilkolása miatt.

A király úgy érezte, egy kissé enyhült a betegsége. És amikor látta a könnyező Tatárt meg a többi jajgató kunt körös-körül – mivel nagyon szerette őket –, felhördült, és ezt mondta: „Ha újra egészséges leszek, minden egyes emberért, akit megöltek közületek, tízet fogok megöletni. Az én életem miatt pedig ne aggódjatok, mert már meggyógyultam.” E szavakkal kezét a kunok felé nyújtotta. Azok hanyatt-homlok rohantak, hogy megcsókolják a kezét, és szoros öleléseikkel kimerítették a királyt. Így visszaesett betegségébe, és eltávozott e világból. Amikor halálán volt, lemondván a királyságról szerzetesi ruhát öltött – uralkodásának tizennyolcadik évében Váradon temették el.”

Bellus Ibolya fordítása

**A Képes krónika II. Géza (1141–1162) seregében a II. (Jasomirgott)
Henrik bajor herceg és osztrák őrgróf ellen harcoló besenyőkről
(1146)**

Képes krónika 165. c.; 1986, 206.

„És amikor már közel járt, egy Guncel nevű tolmács, aki mind a két nyelvet jól ismerte, hírül adta a királynak, hogy közeledik a teutonok serege. És azt mondta, ez a legjobb alkalom, hogy a király rájuk rontson, mert kevesen vannak, és nem jött el mindenki, akit segítségül hívtak. Ekkor a király egész hadseregével együtt ellenük sietett, Hungaria határain túlra. A teutonok pedig – mint az óriások – mereven ültek magas, jó lovaikon, gögösen és szemtelenül csúfolódva támadtak a magyarokra, hogy gyalázódásaikkal félelmet keltsenek bennük. Velük szemben a magyarok is felvonultak a csatára, felhangzott a kürtszó, harsogott a trombita, az Úrhoz kiáltottak, „a kiáltozó harcosok lármája az égig hatolt”, és megkezdődött a csata. A gaz biszenusok és a hitvány székelyek valamennyien egyszerre futamodtak meg, mint a juhok a farkasok elöl, pedig szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak. És ekkor, mielőtt a magyarok ütközetbe kezdtek volna, néhány magyar csapat is megrémült a teutonok dühétől. Az összecsapás elején a teutonok erősebbek voltak a magyaroknál; mert – mint az eretnekek – mindig heveskednek az elején, a végén pedig lelohadnak.”

Bellus Ibolya fordítása

Úzokkal kapcsolatba hozott tudósítások

A Képes krónika a „kunok” 1068-as támadásáról

Képes krónika 102–103. c.; 1986, 131–134.

„Ezután a pogány kunok – áttörvén a határerődítéseket – a Meses-kapu felső részénél betörték Hungariába, és miután kegyetlenül kirabolták az egész Nyirvidéket Byhor váráig, számtalan férfit, nőt és állatot vittek magukkal, majd váratlanul átkelve a Lapus patakon és a Zomus

folyón, visszahúzódtak. Salamon király tehát és Geysa herceg fivérével, Lászlóval együtt mozgósítván a sereget, nagy sebesen siettek, átkeltek a Meses-kapun, és még mielőtt a kunok átjutottak volna a hegyeken, Dobuka városába értek; itt csaknem egy egész héten át várták a pogányok érkezését. Az egyik őr, a Novum Castrumból való Fanciska csütörtökön értesítette a királyt és a hercegeket, hogy közeledik a kunok serege. A király és a hercegek seregükkel gyorsan odalovagoltak és azon az éjszakán a kunok közelében szálltak meg. Pénteken kora hajnalban felkeltek, az oltáriszentség vételével mindannyian megerősítették magukat, és rendezett sorokban a pogányok elleni összecsapásra indultak. Amikor ezt meglátta a pogány katonaság Osul nevű parancsnoka, Gyula kun vezér szerviense, amilyen felfuvalkodott és öntelt volt, így szólt embereihez: „Menjenek csak, ifjak, a nyúlszívű magyarok ellen és játszva küzdjenek meg velük!” Azt hitte ugyanis, hogy senki sem mer velük szembeszállni. A pogányok pedig a magyarok ellen vonulván látták azok rémítő seregét, és sürgősen jelentették vezérüknek, Osulnak. Ő sietve összeszedte a felfogadott kun csapatokat és egy nagyon magas hegy tetejére húzódott abban a meggyőződésben, hogy ez nagyon jó védelmül szolgál majd neki. Nagyon nehezen lehet ugyanis megmászni ezt a hegyet, amelyet az ott lakók Kyrieleysnek neveznek. Az egész magyar sereg azonban ugyanennek a hegynek a lábánál gyűlt össze. Salamon király katonái mind egyforma fehér gyolcsból készült zászlót vittek. A pogányok már elrendeződtek a hegytetőn, bátrabb és vakmerőbb íjászaik pedig leereszkedtek a hegy lejtőjének a közepéig, hogy a magyarokat meggátolják a feljutásban. Sűrű nyílzáporral árasztották el a király és a herceg seregének csapatait. Néhány jeles magyar vitéz rárontott ezekre az íjászokra és sokukat megölte a hegyoldalban; csak nagyon kevésnek sikerült nagy nehézségek árán feljutni társaikhoz, lovukat íjakkal csapkodva. Salamon király pedig szenvedélyes harci dühében kiáltozva csapatával a legmeredekebb oldalon szinte kúszva hatolt föl a pogányokhoz, akik sűrű nyílzáporral árasztották el őt. Geysa herceg, aki mindig óvatos volt, az enyhébb emelkedőn hágva föl, nyilazva rontott a kunokra. Testvére, László, az első támadáskor négyet megölt a legvitézebb pogányok közül, az ötödik súlyosan megsebesítette őt nyilával, de ezt nyomban meg is ölte. Az isteni irgalom azután gyorsan begyógyította ezt a sebet. A pogányok szégyenletesen megfutottak az őket irtóztatós halállal fenyegető magyarok elől. A magyarok azonban még gyorsabban üldözték őket, s éles, szomjazó kardjaikat a kunok vérével részegítették. A frissen borotvált kumán fejeket úgy hasogatták le kardcsapásaikkal, akár az éretlen tököket.

Végül Boldog László herceg megpillantott egy pogányt, aki lova hátán egy szép magyar leányt hurcolt magával. Szent László herceg tehát azt gondolta, hogy az a váradi püspök leánya, és bár súlyosan meg volt sebesülve, mégis gyorsan üldözőbe vette lova hátán, amelyet Zugnak hívott. Már-már elérte és lándzsájával csaknem le is szúrta, de mégsem sikerült neki, mert sem az ő lova nem vágatott gyorsabban, sem amazé nem maradt le egy kicsit sem, hanem körülbelül karnyújtásnyi távolság volt lándzsája és a kun háta között. Odakiáltott hát Szent László herceg a leánynak, és ezt mondta: „Szép húgom, ragadd meg a kunt az övénel, és vesd magad a földre!” Az meg is tette. Amikor Boldog László herceg távolról a földön fekvőre szegezte a lándzsáját és meg akarta ölni, nagyon kérte őt a leány, hogy ne ölje meg, hanem bocsássa el. Ebből is láthatjuk, hogy nincs hit az asszonyokban, mert feltételezhetően kéjvágyból akarta őt megszabadítani. A szent herceg azután sokáig birkózva vele megölte, átvágván az inat. Ám az a leány nem a püspök lánya volt. A király és a dicső hercegek tehát, miután szinte az összes pogányokat megölték és az összes keresztényt kiszabadították a fogságból, egész Hungaria szerencsés seregével együtt örvendezve a diadalmas győzelemnek, hazatértek. „Nagy lett” hát „az öröm” egész Hungariában, „himnuszokkal és imádságokkal áldották az istent”, aki győzelemmel ajándékozta meg őket.”

Bellus Ibolya fordítása

A Képes krónika Salamon ex-király és Kutesk szövetségéről

Képes krónika 134–135. c.; 1986, 168–169.

„Miután Salamon kiszabadult a börtönből, Szent István király és Boldog Imre hitvalló testének felemelése alkalmával néhány napig a király mellett volt, de azután elmenekült és a kunok vezéréhez ment, akit Kutesknek hívtak. Megesküdött neki, hogy az erdélyi tartományt tulajdonába adja és a leányát feleségül veszi, ha megsegíti László ellen. Kutesk vezér pedig a hiú reménytől vezetve nagyszámú kunnal megtámadta Hungariát, és egészen Ung és Borsua várak vidékéig jutott el. Ezt hallván László király rájuk rontott, megsemmisültek a színe előtt, és sok ezer kun hullott el „kardélre” hányva. Salamon király pedig Kuteskkel együtt futva úgy menekült, mint tépett tollú kacsák a keselyű karmai közül. László király tehát zsákmányt szedett tőlük, és „himnuszokkal meg magasztalásokkal áldották” az Urat, aki dicsőséges győzelmet adott nekik. Azután

ugyanitt templomot is építtetett a mindenható Isten tiszteletére, meg a győzelem emlékére, mert azt Isten segítségével nyerte el. Salamon király pedig a rabló kunokkal betört Bulgáriába és Görögország határvidékeire, de a görög császár serege irgalmatlanul tönkverte őket, és csak nagyon kevesen menekültek meg közülük.

Amikor ugyanis a kunok meglátták a páncélosok nagy sokaságát, nagyon megijedtek és sietni kezdtek, hogy átkelhessenek a Dunán, mielőtt az ellenség körülzárja őket. Minthogy ezeknek nem volt páncéljuk, könnyebbek lévén gyorsabban haladhattak. Salamon és emberei meg a többi páncélos csak lassabban követték előresiető társaikat, mert fegyverzetük súlya akadályozta őket. Tél volt, sűrűn havazott, tele lett a szemük hóval, és a sűrű hófúvásban nem láthatták társaikat, akik előresiettek. Eltévedvén bolyongtak hát a pusztaságban. De az ellenség is a sarkukban volt és üldözte őket. Eljutottak egy üres és elhagyatott várhoz, bementek és ott maradtak egész nap meg egész éjszaka is. Az ellenség pedig mindenfelől körülvette a várat. Az ostromlottak látták, hogy éhen fognak veszni, és inkább azt választották, hogy harcolva halnak meg, mintsem éhen pusztuljanak. Kora hajnalban kimentek hát az ellenségre, s elpusztítóikkal együtt pusztultak el; és sokan elesetek azok közül is, akik őket pusztították.”

Bellus Ibolya fordítása

Kunok

A Képes krónika a Magyar Királyság elleni kun támadásokról (1091)

Képes krónika 137. c.; 1986, 170–172.

„Ezután egy Copulch nevű kun, Krul fia tört be erős seregével Hungáriába, hogy meghódítsa. Végigrabolta az Erdőntúli országot és magával vitte a zsákmányt. Erdély földjét végigpusztítva átkelt, és Byhorba ment; néhány napig az Umsoer folyó vidékén tartózkodott. azután Thocoydnál átkelt a Tiszán és seregét három csapatra osztotta. Két csapatot a Homok

feldúlására szánt, egyet pedig a Tisza környékének a kifosztására küldött. Fosztogatva és zsákmányt szerezve elérkeztek tömérdek zsákmánnyal arra a helyre, amelyet Becheynek mondanak, és elhatározták, hogy hazatérnek. Azt mondogatták: „Hadakozva jöttünk, most térjünk vissza vadászgatva.” Annyi zsákmányuk volt Hungariából, amennyit még soha egy nép sem szerzett. A nemesek feleségét és fiait is magukkal hurcolták fogságba.

László király pedig embereivel Sclauoniában volt. Amikor visszatérésekor mindezt hírül vitték neki, amilyen gyorsan csak tudott, hazatért és vitézeivel sebesen utánuk lovagolt. A Temes folyó környékén talált rájuk. Azok azt hitték, hogy már teljesen megszabadultak, és szívesebben vadászgattak, mintsem háborúztak.

László király pedig ezt mondta vitézeinek: „Jobb nekem veletek meghalni, mint feleségeiteket és fiaitokat fogságban látni.” Így szólván könnyekre fakadt és vörös zászlója alatt elsőnek támadt a kunok táborára. „Az Úr felmorzsolta” a kunokat a magyarok színe előtt. László király így kiáltott vitézeihez: „Ne öljük meg ezeket az embereket, fogjuk el őket, és ha megtérnek, maradjanak életben.” Kopulch és a főemberek meghaltak, a többiek legnagyobb részét fogságba estek, s egy Escembu nevű szerviens kivételével senki sem menekült meg közülük. A király pedig összes emberével hálát adott a nagy győzelemért a mindenható Istennek, aki kiragadta őket ellenségeik kezéből; és azt a folyót a pogányok miatt Pagantinak nevezte el, és ez a neve mind a mai napig.

Amikor a kunok meghallották ezt a megmenekült szervienstől, nagyon elszomorodtak, és esküvel fogadták, hogy a Kopulchon esett sérelmet megbosszulják. Követeket küldtek a királyhoz, és dőlyfös, gyalázkodó szavakkal felszólították, hogy bocsássa szabadon a foglyokat; gúnyolták a királyt és kitűzték a napot is, amikor betörnek Hungariába. Amikor ezt meghallotta a király, elmosolyodott, és azon a napon, amikor a kunok Hungariába akartak jönni, eléjük vágatott, mert féltette Hungariát a pusztítástól. És egy szombaton, kora reggel a Duna mellett megtámadta a kunokat. Az első rohamban ledöfte a kunok Akus nevű vezérét, és Cusem, akiről a király azt hitte, hogy hűtlen hozzá, hűségesen és vitézül szolgálta őt ezen a napon. „Felmorzsolta az Úr” a kunokat a magyarok színe előtt, és a király győztesen tért haza.”

Bellus Ibolya fordítása

A Képes krónika Könyves Kálmán magyar király 1099-ben a Rusz földre vezetett hadjáratáról

Képes krónika 145. c.; 1986, 181–183.

„A király ezután Rusciát támadta meg, és a ruténok fejedelemszonya, név szerint Lanca, a király özvegye a király elé ment, és lábához borulva könnyek között kérte a királyt, ne veszejtse el népét. Minthogy a király oda se hallgatott, még sürgetőbb kérésekkel ostromolta, erre a király belerúgott és eltaszította magától, mondván: „Nem illő dolog asszonyi sírással bemocskolni a királyi felséget.” A fejedelemszony jajgatva fordult vissza, és a mindenható Isten segítségét kérte.

Könyörgésére nagyon sok kun jött Mircoddal a ruténok segítségére. Még éjszaka felkerekedtek, kora reggel rajtaütöttek a király táborán, tönkrevették és kegyetlenül megsemmisítették. Hungaria nemesei pedig közrefogták a királyt, és mindenfelől megvívhatatlan falként álltak a király oldalán. A kunok pedig üldözőbe vették Euzem ispánt az Almási nemzetségből, ezt a vitézt és serény férfit, és megölték őt is, meg mindazokat, akik vele voltak. Ugyanígy Cuppan meg Lőrinc püspököket, és sok más vitéz harcost is megöltek nyilaikkal átdöfve. Egy Monoch nevű kun hevesen üldözőbe vette a magyarokat. Máté, a király derék vitéze el akarta őt fogni, és rárohant. De amaz menekülés közben hátrafelé nyilazott, és átlötte Máté lábát; ha sok bajtársa nem fedezte volna egymáshoz illesztett pajzzsal, nem kerülte volna el a halált.

Ekkor Péter fordult Monoch ellen; s bár ő Péterre is rányilazott, nem találta el nyilával, és amíg egy másik nyilat vett elő, Péter átdöfte Monoch oldalát, és fogolyként élve hurcolta a király elé. Iula ispán a lábán sebesült meg, de akkor még megmenekült; Hungariában azonban belehalt ebbe a sebesülésbe.

A király és minden embere gyorsan futva érkezett meg Hungariába. A király kincseit pedig, és mindazokat, akik nem tudtak gyorsan elmenekülni, elragadták a kunok. Olyan nagy vereség volt ez, hogy ritkán szenvedtek ekkora vereséget a magyarok. Akik pedig a magyarok közül az erdőkben találtak menedéket, éhségükben a csizmájukat is megsütötték és megették. Mit mondjak még? Akkora volt ott a veszedelem, hogy el sem mondható.”

Bellus Ibolya fordítása

**A *Poveszty vremennih let* Könyves Kálmán magyar király
Ruszföldre vezetett hadjáratáról (1099)**

**A 11–12. században lejegyzett ó-keletiszláv forrás mérvadó kiadását
I. Lihačev 1950; magyar fordítását Balogh–Kovács 2015, 202–203.**

„A 6605. (1097.) évben. [...] Jaroszlavot pedig elküldte a magyarokhoz (v Ugry), hogy segítségül hívja a magyarokat Volodar ellen. Ő maga meg Kijevbe ment. Jaroszlav, Szvjatopolk fia meg is érkezett a magyarokkal, és Koloman király és 2 püspök a Vagr mentén (po Vagru) Peremisl (Peremyšl) környékén táborozott le. Volodar azonban bezárkózott a városba. Mivel David abban az időben tért vissza Ljahföldről (iz Ljachov), hitvesét Volodarnál hagyta, maga pedig elment a polovecekhez (v Polovcě). És Bonyak fogadta őt, és innen David visszajött, majd mindketten a magyarok ellen vonultak. Útközben éjszakára letáboroztak. Éjfélkor Bonyak felkelt, eltávolodott a tábortól, farkas módon üvöltöni kezdett. Előbb egy, azután sok farkas üvöltéssel válaszolt vissza. Mikor Bonyak visszatért, azt mondta Davidnak, hogy „holnap legyőzzük a magyarokat”. Reggel Bonyak harci rendbe állította seregét. Davidnak 100 harcosa volt, neki meg 300. Ezeket 3 egységre osztotta, és megtámadta a magyarokat. Altunopát előreküldte 50 emberrel, Davidot pedig a harci zászló alá állította, maga pedig harcosait 2 felé osztotta: 50-50 embert állított mindkét oldalra. A magyarok több sorba rendeződve álltak fel, mivel szám szerint 100 ezren voltak. Altunopa az első sorhoz vágatott, nyílzáporral árasztotta el a magyarokat, majd elszárguldott előlük. Azok meg üldözőbe vették, és vágatás közben Bonyak mellett szárguldottak el, aki utánuk vetette magát, hátulról kaszabolva őket. Altunopa ekkor visszafordult, és nem engedte visszafelé a magyarokat, és így tömegével gyilkolva őket, egy csomóba szorították őket össze. Bonyak ekkor háromfelé osztotta seregét, és a csomóba terelt magyarokat úgy verte, mint sólyom a csókákat. És a magyarok megfutamodtak. Sokan a Vagrba (v Vjagru), mások meg a Szanba (v Sanu) fulladtak. A többiek a Szan mentén egymást taposva felmenekültek a hegybe. És 2 napig üldözték és kaszabolták Kálmán seregét. Itt ölték meg a magyarok püspökét, Kupánt, és sok-sok főurukat, hiszen azt beszélték, hogy 40 ezren estek el közülük.”

Ferincz István fordítása

A Képes Krónika II. Géza Ruszfüldre vezetett hadjáratáról (1151)

Képes krónika 167. c.; 1986, 211.

„Ezután Geysa király hercegeket megillető jövedelmet adott fivérének, Lászlónak és Istvánnak, és hadat vezetett Rusciába, Lodomerius fejedelem ellen, hogy megbosszulja a sógorán, Minosloyn esett sérelmet, aki miatt már korábban is küldött hadsereget, amelyet a ruténok és a kunok megverték.”

Bellus Ibolya fordítása

A Halics-volhíniai évkönyv II. András hadjáratáról a Ruszba (1205)

E hadjárat leírásakor jelenik meg először az 1239-ben a Magyar Királyságba menekülő kun vezér, Kötöny neve. Az alábbi részlet az ó-keletiszláv forrás, a gestajellegű halics-volhíniai évkönyvből származik, ami az 1425-ben összeszerkesztett Ipatyij-évkönyvben maradt fent. Az eredetét I. PSRL II, 717–718, a magyar fordítását az eredeti szöveggel együtt I. Hodinka 1916, 304–307.

„**1202** .... (717. 1.) Rurik sok polovcot és orosz gyűjtven, eljött Halics ellen, kilépvén a szeretből, melybe Romántól való félelmében lépett volt. És eljövén Halics ellen, a halicsi és a volodimeri bojárok találkoztak vele Mikulinnál, a Seret folyó mellett. Egész nap verekedvén a Seret folyónál, sokan megsebesültek és nem bírván megállani, visszatértek Halicsba. Rjurik is Halics alá érvén, semmi sem sikerült neki, mert a király Román halála után Sanokban találkozott a sógorasszonyával, Dánielt úgy fogadta, mint a saját kedves fiát, és örséget hagyott nála: a nagy Mokot, a félszeműt, Koročjunt, Vlptot és fiát, Vitomirt és Blaginjat és sok más magyart, azért is a halicsiak semmit sem mertek tenni, mert sok magyar volt náluk. Akkor két polovčc fejedelem, Sutoevič Kotjan és Somogur nekiment a gyalogosoknak, de lovaikat kilőtték alóluk (718. 1.) s majd hogy őket is elfogták. Rjurik tehát visszatért Kyevebe.”

Hodinka Antal fordítása

Albericus értesülései a kunok közötti keresztény térítésről

A franciaországi Trois-Fontaines cisztercita szerzetese volt. 1241-ig terjedő világhronikája számos magyar vonatkozású adatot tartalmaz. Latin nyelvű kiadása MGH SS 23, 630–950; a magyar vonatkozású részek magyar fordítása Latzkovits, 1934. A vonatkozó részek MGH SS 23, 920–921; Latzkovits 1934, 75–76.

„1227. évhez. Magyarországon Róbert mester veszprémi püspök, kegyes és vallásos férfiú a lüttichi (belga) egyházmegyei születésű, esztergomi érsek lett.

Ez tehát midőn keresztzel megjelölve felkészült az útra, hozzájött a kúnok fejedelmének a fia és így szólt: Atyám, keresztelj meg engem ezen tizenkettővel s atyám hozzád jön Erdélybe ezen helyre 2000 férfival, akik valamennyien a te kezed által óhajtanak megkeresztelkedni. Ami megtörténvén az érsek elment Erdélybe amaz atya elé Bertalan pécsi püspökkel, Vilmos veszprémi és Vilmos erdélyi püspökkel és itt az úr kegyelméből 15,000-n felül megkereszteltettek.

1228. évhez. Magyarországi Róbert esztergomi érsek új püspököt nevezett Kúnországban névszerint Theorderikot.”

Latzkovits László fordítása

Pápai oklevelek a kunok közötti térítésre vonatkozóan

Az 1227-es és 1228-as pápai oklevél latin nyelvű változatát I. Gyárfás II, 394, 395.

„[IX.] Gergely pápa a tiszteletreméltó testvérnek, ... (Róbert) esztergomi érseknek, az Apostoli Szentszék követének üdvözlétét küldi. Dicső tetteinek hirdetésével magasztalva Megváltónk nagyszerű és csodás kegyességét, örvendünk az úrban, mert amit ő tesz, abban nincs semmi gyűlöletes, hanem az vezérli, hogy mindenki üdvözljön és senki se vesszen oda, kimondhatatlan könyörületessége jóvoltából a tudatlanság homályában botorkáló embereket is arra érdemesíti, hogy azok pogányság eltávolításából az igazság útjára visszataláljanak. Így hát nekünk küldött leveleiből az ímént értesültünk arról, hogy urunk és istenünk, Jézus Krisztus a kun népnél kegyes fogadtatásban részesült, és ő ezekben a napokban tárta ki az üdvözlés kapuját előttük. Ama nép egyes nemesei a te réveden

eljutottak a keresztelés kegyelmébe, a földjükről való egyik, Borc nevű fejedelem pedig szolgálatod segítségével szeretné a keresztény hitet felvenni összes alattvalójával együtt. Emiatt a prédikáló testvérek kíséretében – akik napszámosokként takarítják be az Úr termését a szóban forgó földön – egyenesen hozzád küldte el egyetlen fiát azzal a hön óhajtott kéréssel, hogy őt és övéit személyesen felkeresvén te mutasd meg nekik az élet útját, amelyet követve ők is képesek lehetnek eljutni az igaz isten megismeréséhez. Ennélfogva, noha már-már rászántad volna magad a zarándokútra, hogy teljesítsd a Szentföld megsegítése érdekében tett fogadalmadat, ám annak megfontolásával, hogy a lelkeknek mekkora nagy haszna, a keresztény hitnek mekkora növekedése származhat abból, ha a szóban forgó zarándokút tervétől elállva mégis inkább a kunok kegyes kívánságai előtt engedsz utat, intézkedtél szeretett fiúknak, [...] zalai főesperesnek hozzánk küldéséről jámbor alázattal folyamodva jóváhagyó engedélyünkért, hogy említett fogadalmad figyelmen kívül hagyása mellett a fenti belátás szerint cselekedhess, továbbá, hogy mert még gyümölcsözőbben ténykedhetnél, ha az Apostoli Szék követségében járnál el – minthogy a hivatali jogosultság e várhatóan megtérő nép területén, Kunországban és a szomszédos Brodinc földön rendre kedvezőbb megítélést szokott kelteni – kegyeskedjünk téged követi megbízatással felruházni, hogy annak segítségével hatalmadban álljon ugyanezen földeken képviselőtünkben ígét hirdetni, keresztelni, templomokat emelni, egyházi személyeket tisztségbe avatni, nemkülönben püspököket állítani, általában pedig minden olyasmit megcselekedni, amely intézkedések a hit ápolását és terjesztését szolgálják. Mivel pedig a nagyobb jó méltán előnyben részesítendő a kisebbel szemben, ugyanakkor lelkesültséged hevülete iránt a legteljesebb bizalommal viseltetünk, az előbbi gondolatokat illetően teljes legátusi hatáskört bízunk Kegyességekre a szóban forgó tartományokban.

Kelt Anagniban, az augusztus Kalendáját megelőző második napon [július. 31.], [pápaságunk] első évében [=1227]”

Zimonyi Ákos fordítása

„[IX.] Gergely pápa a tiszteletreméltó testvérnek, ... [Róbert] esztergomi érseknek, az Apostoli Szentszék követének üdvözlését küldi. Örvendünk az Úrban, hogy fáradozásodnak megadta kívánságod szerinti gyümölcsöt, nevezetesen a nem csekély számú kun nép megtérését, és az Apostoli Szék által az ügyben rád ruházott hatalomnál fogva ama területek

élére az isteni kegyelem jóvoltából máris püspökké emeled tiszteletreméltó testvérünket, a prédikáló testvérek rendjébe tartozó, egyházjogban jártas és életviteléről messze földön híres Theodericust. Eleddig bizony e vándorló és helyét változtató nép sohasem rendelkezett biztos lakóhelyekkel, most viszont már városok és falvak építésére vágyik, hogy azokban lakjon, és templomokat is akar építeni. Magunk tehát meghallva vonatkozó kérésedet, a jelen irat hatályánál fogva felhatalmazunk téged arra, hogy mindazon hívek számára, akik a templomok és más megfelelő épületek felépítésére odamennek vagy segítséget küldenek, száz napon túl nem terjedő búcsút engedélyezz, míg azoknak, akik a kunokkal szomszédos olyan keresztény földek visszaszerzésére kerekednek fel, amelyeket iconiumi Soldanus vagy más hitetlenek elfoglaltak, továbbá azoknak is, akik szembeszállnak a megtért kunok ellen harcolókkal és a többiek keresztény hitre térítését tilalmazókkal, nagyvonalú, de két évet meg nem haladó bűnbocsánatot biztosíts a jámbor érzület odaadásának, a segély nagyságának, valamint az érintett dolgokban kifejtett erőfeszítésnek a függvényében, az efféle engedelmet és bűnbocsánatot pedig hirdesd, illetve hirdettesd ki, ahol csak hasznosnak ítéled azt. Mindezeket az előbb taglalt nagyfontosságú teendők sikeresebb előre vitele érdekében az ottaniak a jelen irat jogerejénél fogva azt is engedélyezzük számodra, hogy ha azok közül, akik Jézus Krisztus szolgálatáért már útra keltek vagy ezután kelnek útra Kunországba, valaki esetleg a kihirdetett ítélet korlátozása alá esne, vagy az ilyen helyzetüket titkon megvallók nem akarnának nyíltan bűnbánatot gyakorolni, amikor senki részéről nem éri vád őket, ezeket részesítsd a feloldozás jótéteményében a szokásos egyházi eljárásrend betartása mellett, kivéve ha netán testcsönkítés vagy halálkozás esetei forognának fenn.

Kelt Lateránban, márc. 21-én, [pápaságunk] 2. évében [=1228]”

Zimonyi Ákos fordítása

**A Halics-volhíniai évkönyv Béla herceg Rusz földre
vezetett hadjáratáról (1230)**

Az alábbi részlet az ó-keletiszláv forrás, a gestajellegű halics-volhíniai évkönyvből származik, ami az 1425-ben összeszerkesztett Ipatyij-évkönyvben maradt fent. Az eredetét I. PSRL II, 760–761; magyar fordítását az eredeti szöveggel együtt I. Hodinka 1916, 366–371.

„**1229. évben** [...] Béla rex, a magyar király azt mondotta: egyetlen város sem marad meg Halicsban, nincs a ki megvédje karomtól. Midőn a magyar hegyek közé ért, Isten Mihály arkangyalt küldé ellene, ki megnyitá az ég csatornáit, úgy hogy lovaik megfúltak, magok pedig emelkedettebb helyekre menekültek. De azért nem állott el a szándékától, hogy a tartományt és fővárosát beveszi. Dániel pedig Istenhez könyörgött és Isten megmenté őt az erős karoktól. És körülvette a várost [Béla] és hírnököt küldött, a ki harsány hangon kiáltotta: halljátok a nagy magyar király szavait. Ne csábítson el benneteket Demjan, mondva: Isten megszabadít bennünket. De Dániel se reménykedjék Istenben, mondván: nem fogjuk átadni a várost a magyar király kezébe. Annyiszor cserélt urat, ki képes most megvédeni karjaimtól és seregeim hatalmától. Demjan mindazonáltal nem ijedt meg e fenyegetésektől, (761. l.) Isten maga vette oltalmába. Dániel segítségül hozta a ljachokat és Kotjan polovciait, míg a király részén Bëgovars polovciai állottak. De Isten úgy sújtotta őket, mint Fáraót. A város erősödött, Béla erőtlenedett és elvonult alóla, embereit, sok harczost és lovagot hátrahagyva, kiket a városiak megtámadtak s azután részint a folyóba veszték, részint foglyul estek, megölettek vagy megsebesítettek, úgy hogy a mint az írás szerint a Skyrt folyó gonosz játékot űzött a városiakkal, akként a Dnëster is csúfosan megtréfálta a magyarokat. A király Vasilev alá ment s ott átkelve a Dnësteren, a Pruthoz húzódott. Mert megverte az Isten, kinek angyala öldökölte őket. Így haltak el ők, némelyek a gyalogolásban annyira elgyöngültek, hogy mintegy férgek által emésztve hullottak el, mások lovaikról fordultak alá, ismét mások a tűz körül bújtak össze és a mint a húst szájukhoz emelték, szörnyethaltak, igen sokan különféle sebek következtében pusztultak el, az ég csatornáit egyaránt fullasztották őket. Így ment el a halicsi bojárak hűtlensége miatt, Dániel pedig Isten akaratából megtartotta a maga városát, Halicsot.”

Hodinka Antal fordítása

Rogierius a tatárjárás előtt a Magyar Királyságba betelepített kunokról

Rogierius nagyváradi kanonok (1200 k.–1266) 1244-ben írt Siralmas énekét Thuróczy János krónikája őrizte meg. Mérvadó kiadását I. SRH II, 551–588; magyar fordítását I. *A tatárjárás...* 111–148, a vonatkozó részek 112–114, 116, 119, 126–128.

2. Hogyan hozta be Béla király a kunok királyát Magyarországra

Tehát az Úr testet öltésétől számított ezerkétszáznegyvenkettedik évben úgy történt, hogy Kuthen, a kunok királya ünnepélyes követséget küldött az említett királyhoz azzal az üzenettel, hogy ő sok éven keresztül harcolt a tatárokkal, és két alkalommal győzelmet aratott felettük, a harmadik alkalommal azonban, mivelhogy nem volt felkészülve rá, hirtelen bevonultak a földjére, úgyhogy – mivel nem volt hadserege – kénytelen volt hátat fordítani az átkos tatároknak, és így azok földjének nagy részét ellenség módjára feldúlták, alattvalóit leöldösték. Ezért, ha őt hajlandó befogadni és szabadságában megtartani, akkor kész rá, hogy magát és övéit neki alávesse, és rokonaival, testvéreivel és barátaival meg minden vagyonával és ingó javaival együtt Magyarországra bevonuljon, és őt a katolikus hitben kövesse. Ennek hallatára *nagyon nagy öröm töltötte el* (Máté 2,10) a királyt, egyrészt azért, hogy egy olyan fejedelem, aki eddig vele mintegy egyenlő volt, hajlandó az ő fennhatóságának alávetni magát; másrészt azért, mivel így valóra válthatta tervét, megnyervén ennyi lelket Jézus Krisztusnak.

Így, nem csekély ajándékkal megtisztelve a hírhozókat, elbocsátotta őket, és a mondott Kuthen királyhoz elküldte saját követeit és domonkos frátereket, megüzelve általuk, hogy kész őt magát és övéit befogadni és megadni kívánsága szerint mindazt, amit kér.

Minek szaporítsam a szót? Miután innen is, onnan is és többször küldtek követeket, az előbb mondott Kuthen övéivel együtt útnak indult, hogy Magyarországra jöjjön. A király pedig csodálatos pompával, országának egészen a határáig elébe ment, és rendkívüli kitüntetésben és annyi megtiszteltetésben részesítette őt és embereit, hogy az ország lakosai emlékezetet meghaladó idők óta ilyen sem nem tettek, sem nem láttak. Végül – mivelhogy a nagy sokaság miatt azon a helyen nem tartózkodhattak kényelmesen, mert az a nép kemény és vad volt, és nem ismerte az alárendeltséget – nehogy megsértsék a magyarokat, vagy ők szenvedjenek sérelmet ezektől, kijelölte melléjük egyik főemberét, hogy

vezesse be őket egészen az ország közepébe, és hogy mindnyájuknak – mint mondták, a cselédeken kívül mintegy negyvenezen voltak – költségeit megtérítse.

3. Következik: a király a magyarok közötti gyűlölködésről és először a gyűlölködés első okáról

Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőikben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban. És ami még rettenetesebb volt – mivel ezek nomád emberek voltak – undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok ágyát, valahányszor ezt kedvező körülmények között megtehették; bár az ő asszonyaikat, mint valami hitvány némbereket, a magyarok is le szokták dönteni. És ha egy magyar megkárosított egy kunt, akár jószágában, akár személyében, azonnal igazságot szolgáltatott a kunnak, úgy hogy más már nem mert hasonlót elkövetni. De ha egy kun okozott kárt egy magyarnak, a magyarnak nem szolgáltatott igazságot, és ha sürgetni merte, a pofázásért pofonokat kapott cserébe. És így a nép és a király között gyűlölködés keletkezett. [...]

8. Felelet a gyűlölködés első okára

A király párthívei és azok, akik a királynak kedveztek, mindenben igyekeztek őt igazolni, és az előadottakra egyenkint így feleltek.

A kunok bejövetele után, amikor a hitelt érdemlő emberei útján a királynak tudomására jutott, hogy a magyarok sérelmeket szenvednek a kunok miatt, a király összehívta a főembereket, ispánokat, bárókat és az összes kunokat a Tisza környéki Kőmonostornál és ott bölcs megfontolás után közös elhatározással azt a határozatot szentesítették, hogy a kun nemeseket cselédekkel együtt osszák szét Magyarország egyes tartományaiiba, és mindegyikük a nekik kijelölt tartományban tartózkodjon, és így, mivel nem lesznek sokan együtt, nem tudnak sérelmet okozni a magyaroknak, és ha a kun a magyart vagy a magyar a kunt megsértené, tegyenek közöttük egyenlő igazságot az ispánok, akikre ezt a királyi kegy elvesztése büntetésének kilátásba helyezésével rábízták. A kunoknak nagyon nem tetszett, hogy el kellett válniuk egymástól, de így aztán senkit meg nem sértve kóborolták be nemezsátraikkal, barmaikkal és nyájaikkal Magyarország lakatlan földjét. És mivel sokan

voltak közöttük szegények is, a magyarok csaknem ingyen szereztek közülük servienseket. És így a kunok helyzete inkább volt hasznukra, mint kárukra. Ezzel tehát meg kellett volna szünnie a népek rosszindulatának. [...]

12. Felelet a gyűlölködés ötödik okára

Azt is igyekeztek bizonyítani, hogy teljesen hamis az állítás, hogy a király a kunokat a magyarok elnyomására és irántuk való gyűlöletéből hozta be. Ellenkezőleg, csupán azért tette, hogy az Isten nevének tisztelete gyarapodjon Magyarországon az ő idejében, és így, ha történetesen háborút kellene viselnie ellenségeivel szemben, ezek ellen segítségükkel nagyobb erővel és keményebben harcolhasson. Ha pedig a kunokat nagyobb megbecsülésben részesítette, mint a magyarokat, azt nem vehették rossz néven, és nem is kellett volna rossz néven venniük. Mert úgy illett a királyi méltóságához, hogy a behozott vendégeket megbecsülésben részesítse, legfőként azért, mivel ezt esküvel meg is ígérte nekik, és mivel azok követni kezdték őt hitében. És mivel a magyarok gyűlölködők voltak velük szemben, Magyarországon csak a király volt a védelmezőjük. Kuthent, a kunok királyát ugyanis a király, igen sokat másokat az ország főemberei kereszteltettek meg, úgyhogy ezek már házasságot is kötöttek magyarokkal. És ha a király nem kedvezett volna nekik, nem maradtak volna Magyarországon. [...]

24. Hogyan ölték meg Kuthent, a kunok királyát

És mivel az volt a közvélemény, hogy Kuthen – akit övéivel együtt, mint mondtunk, a király közelében őrizetben tartottak – e nagy gonosztettben nem ártatlan, és mivel még kunoknak és nem tatároknak hitték azokat, akik most jöttek: az egész nép kiáltozott ellene: „Haljon meg! Haljon meg! Ő az, aki Magyarország pusztulását szorgalmazza!” És a királyt is szidalmazták miatta, mondván: „Harcoljon a királyunk, aki a kunokat a mi gyűlölségünkre behozta.” Mások azt kiabálták: „Harcoljon azokkal a király, akiknek a mi birtokainkat odaadományozta!” Mivel a király gyakran hallotta e szidalmakat, elküldte egy alattvalóját Kuthenhez azzal, hogy haladéktalanul jöjjön hozzá. De Kuthen, aki gyakran hallotta a nép kiáltozását, bár mentes volt a büntől, mégis félt a büntetéstől, és azt üzent a királynak, hogy semmi esetre sem mehet hozzá, hacsak nem küldi érte egy olyan alattvalóját, akinek hatalma lesz ahhoz, hogy őt hozzá vezesse, és a nép kezeiből kiragadja. Mikor a hírvivő elmondta

ezt a királynak, nagy zajongás támadt a nép között. „Haljon meg! Haljon meg!” És a magyarok és németek hirtelen felfegyverkezve betörték a palotába, ahol tartózkodott, és erőszakkal hozzá akartak menni. Kuthen pedig övéivel együtt íjat és nyilat ragadva nem engedte, hogy ezek hozzájuk jöjjenek. De amikor a nép nagy sokasága odacsődült, elfogták őket, és azon nyomban levágták a fejüket, és a palotából az ablakon keresztül a nép közé dobták. Némelyek azonban hajlandók ezt a gonosztettet Ausztria hercegének tulajdonítani, mások pedig azt mondják, hogy ez a király parancsára történt. Mégis, miután bizonyossá vált, hogy Kuthen ebben a gonoszságban nem részes, azt állítják: nem valószínű, hogy a király, aki őt a keresztvízből kiemelte, és neki eskü alatt biztonságot ígért, ilyen gonosztettet követett volna el.

Én ugyan nem akarom eldönteni, hogyan is történt ez; döntse el az, aki tudja, és Ő majd cselekedete szerint büntetéssel fog sújtani vagy kegyében részesíteni mindenkit.

25. Mít csináltak a kunok, amikor meghallották királyuk halálát, és hogyan indult el Béla király a tatárok ellen

Mivel a tatárok éjjel-nappal égették a falvakat a környéken, a kalocsai érsek sürgette a királyt, hogy vonuljon ki a sereggel ellenük. Tehát Ausztria hercegének távozása után, főként hogy az ország egy nagyobb hadserege megérkezett, a király hadseregével együtt felszedelőzködve kivonult, és lassan megkezdte előrenyomulását ellenük. És amikor a tatárok ellen mindenünnen fegyverbe hívott kunok egy akarattal megérkeztek a király segítségére, meghallva uruknak, Kuthennek halálát, megzavarodtak, és mélységesen felindultak, nem tudván, hogy mit tegyenek.

Amikor pedig halálának híre elterjedt, a falusi magyarok, akik gyűlöltek őket, mindenütt fölkeltek ellenük, fosztogatták és öldökölték őket minden kímélet nélkül. Ők, látván, hogy ilyenformán elpusztulnak, egybegyűltek, és nemcsak magukat kezdték védelmezni, hanem a falvakat is felégették, és a parasztokat nagy vitézül levették.

26. Hogyan menekült meg a csanádi püspök a kunok keze közül

De amikor Bulcsú csanádi püspök és Barc fia Miklós sok nemessel együtt asszonyaikat, fiaikat, leányaikat és cselédségüket a Felvidékre akarták vinni, hogy utána sietve a király seregéhez csatlakozzanak, szembetalálkoztak a kunokkal, és kemény harcot kezdtek ellenük. De nem tudván nekik ellenállni, csaknem mindnyájan kard által pusztultak el. Mégis a

püspököt, aki egy kocsin feküdt betegen, kevesedmagával továbbvitték, közben a harc tartott. A kunok pedig ezután úgy pusztították az országot, mint a tatárok, és összegyülekezve, erről az oldalról átkeltek a Dunán, és így pusztítva siettek Marchia felé. A marchiai emberek, ezt megtudva, egybegyülekeztek, és eléjük menve, megütköztek velük Marchia határán, de alulmaradtak, és egyikük a másikat megelőzte futásban. És így a kunok gyalázatos módon elfoglalták Marchiát, kegyetlenül megbosszulva uruk halálát. Mert amikor öldösték a magyarokat, azt mondogatták: „Szenvedd el ezt a vágást Kuthenért!” És miután elpusztították a nevezetesebb falvakat, mint a tanáccsal bíró Nagyolaszit, Szentmártont és másokat, és miután sok pénzt, lovat és barmot szedtek össze, elpusztítva a földet, átmentek Bulgáriába.

Horváth János fordítása

IV. Béla levele a kunok visszahívásáról

IV. Béla (1235–1270) IV. Ince pápának írt 1250. november 11-én kelt levelének kiadását I. CD IV/2, 218–224; magyar fordítását *A tatárjárás...* 341–343; a vonatkozó rész 342.

„A megtehető tekintetében azt mondjuk, hogy ami tőlünk telt, a megkísérelhető megtettük, amikor mindenestől a tatárok addig ismeretlen erőinek és természetének elébe álltunk. Hanyagság vádja pedig éppenséggel nem illethet minket; az adott helyzetben ugyanis, amikor a tatárok még országunk területén harcoltak ellenünk, az egész kereszténység három legfőbb udvarához fordultunk, tudniillik a Tiétekhez, melyet a keresztények isteni eredetűnek és valamennyi között tanítómesternek hisznek és vallanak, továbbá a császárihoz, sőt emiatt még hűbéresül is felajánlottuk magunkat, amennyiben a mondott veszedelem idején kellő segítséget és támaszt nyújt. A franciák udvarát szintén megkerestük, de egyiküktől sem kaptunk semmi bátorítást vagy segítséget, csak szavakat. Ahhoz folyamodtunk hát, amihez tudtunk: a kereszténység érdekében, királyi méltóságunkban megalázkodva két leányunkat két rutén herceghez, a harmadikat pedig Lengyelország hercegéhez adtuk nőül, hogy rajtuk és más keleti barátainkon keresztül értesüljünk a tatárok mélységesen titkolt újdonságairól. s így szándékaikkal és csalárd fortélyaikkal valamelyest felkészültebben nézhessünk szembe. A kunokat is befogadtuk országunkba, s ó, fájdalom, ma pogányokkal védelmezzük országunkat,

és pogányokkal verjük le az egyházhoz hűtleneket. Mi több, a keresztény vallás védelmére elsőszülött fiunkhoz kun nőt kapcsoltunk a házasság kötelékével, hogy ezáltal a rosszabbat elkerüljük, és valami alkalmat találjunk rá, amivel sikerül őket a kereszttség felvételére szólítani, amint már többekkel meg is tettük. Ezek és mások miatt azt óhajtjuk, az érvelés tegye világossá a legfőbb pap öszentsége előtt, hogy ennyire szorongatott helyzetünkben a keresztény Európa egyetlen uralkodójától vagy népétől sem kaptunk valamiféle előnyös segítséget...”

Gy. Ruitz Izabella fordítása

István herceg és a kun hercegnő házasságáról

A ferences rendi szerzetes, Plano Carpini útleírásának a Luxemburgi Nemzeti Könyvtárban őrzött kézírata végén (MS. no. 110. fol. 187 r, v) található függelékben olvasható az alábbi részlet, magyar fordítását l. *A tatárjárás...* 283–284.

„A követekről, akiket Béla, Magyarország királya a tatárokhoz küldött, úgy, miként a pápa úr

Az Úr megtestesülésének 1246. évében Béla, Magyarország királya meghallgatta a pápa úr követeit, akik neki részletesen beszámoltak a tatárok életéről és szokásairól, mint fentebb el van mondva. Idő sem telt bele, s íme, az ő követei, akiket ugyanazon tatárokhoz küldött, udvarába érkeztek, elbeszélvén a tatárok viselt dolgait és titkait. Ezek minden tekintetben úgy, amint Johannes fráter jelentette volt a királynak, beszámoltak az alábbi módon:

Az időben, amikor a tatárok, akiket sokan a világ pörölyének mondanak, Lengyelországot és Magyarországot legyőzték, kánjukat, Ögödej sáját földjén megmérgezte nővére itallal. Ennek ugyanis volt egy fia, akit uralkodóvá akart tenni, és ez volt az oka, hogy a tatárok kényszerültek saját földjükre visszatérni, s így csaknem tíz évig kán nélkül maradtak. Miután elérkezett a terminus és a választás meghirdetett napja, minden főemberük és előkelőjük összejött a kánválasztásra, és megtörtént a választás; megválasztották kánná az elhunyt Ögödej kán fiát, akit Gűjük kánnak neveztek. Akit midőn trónra akartak emelni, július 24-én óriási jeges eső esett olyan mennyiségben, hogy a gyors olvadáskor tíz tatár nyájainak sokaságával elhullott, és ezért a trónra emelést Nagyboldogasszony napjáig

elhalasztották. Amint trónra emelték, már rögtön ezen a napon zászlót bontottak, és tizenkilenc évi háborút jelentettek be a nyugati népek ellen. A harcosokat pedig úgy választották meg, hogy tíz emberből a három legerősebb feleségével, fiaival, állataival és minden holmijával együtt tartozik menni. Béla király pedig, hallván ezeket a híreket, annyira megrendült és megfélemedett, hogy királlyá választott fiát a kun király leányához adta, és a lakodalmat nemrégiben tartották meg Magyarországon. Ezen a lakodalmon a kunok közül tízen összejöve, megesküdtek szokásuk szerint karddal kettévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni, úgy, mint a király hívei, a tatárok és barbár népek ellen.”

Györffy György fordítása

Kézai Simon a Morva folyó melletti dürnkruti csatáról (1278)

I. (Kun) László udvari papja 1282–1285 között készítette el krónikáját, mérvadó kiadását I. SRH I, 141–994; magyar fordítását L. Bollók 2004, 87–124; a vonatkozó rész 118–119.

„[...] a cseh király olyan hatalmas és erős hadsereget indított ellene, hogy a német uralkodó habozott a saját erejéből neki ellenállni. Így hát a dicső magyar királyt mint a katolikus anyaszentegyház fiát hívta aláztatosan segítségül, s viszonzásképpen örökké tartó barátságra kötelezte magát iránta. Ezenkívül hozzáfűzte, hogy ezzel a tetteivel természetesen a Római Szentegyháznak is igen nagy szolgálatot tesz. Ha pedig a magyar király bármikor hasonló segítséget kérne tőle, köteles lesz segítségére sietni. S mert László magyar király korábban, mivel még zsengekorú és testben gyenge volt, szívébe és lelkébe temette Ottokárnak az apja és az őellene elkövetett arcátlan jogsértését, úgy döntött, hogy eleget tesz a német uralkodó kérésének.

Kiindult tehát Fehérvár városából, mint Mars isten fia, akinek a konstellációja a fogantatása és a születése napján vitézségben és más természetadta érényekben hatalmat és nagyságot jósolt neki, valamint a Magasságosnak a segedelmében bízva, és őseinek, Szent István, Imre, László királyoknak és szenteknek a könyörgésében és közbenjárásában reménykedve. A királyi felségjelvényt fölemelte, s hadseregével Marcheggnél csatlakozott Rudolphhoz, aki úgy várt a megérkezésére és a segítségére, mint az Istenére. De mert Rudolf hadserege a nehéz fegyverzete

miatt mozgásban lassú volt, és nagyon félt szembezállni egy olyan erős sokasággal, melyet a hír szerint Ottokár a zsoldjába fogadott, ezért habozott fölvonulni és ellene indulni. László király pedig, amikor látta ezt, és tudomására jutott, hogy Ottokár csatára készül, valamint hogy tábornok utótt Stillfried vára körül, a Morva folyó mellett, a cseh sereg közelébe vonult, és minden oldalról körbezárta. Azután a lovaikat és őket magukat a király magyarjai és kunjai nyilaikkal sebeket osztva úgy tönkrevérték, hogy Milota, Ottokár hadseregének a fővezére, akiben a seregnek a zöme különösképpen bízott, mivel nem volt képes ellenállni a magyarok támadásának és nyilainak, övéivel együtt megfutamodott, majd őt követően a lengyel zsoldosok is, otthagya a csatarendet, menekültek a csehekkel együtt. A kunok pedig ezen csatározások közben a cseh királynak és hadseregének málhait és hadifelszerelését dúlták föl és rabolták szét.

Mármost ebben az ütközetben Ottokár királyt, aki elvesztette a fejét és megzavarodott, a hadseregében ténferegve elfogták és meggyilkolták. Fiát pedig, Miklós herceget fogolyként Magyarországra hurcolták, más fogoly bárókkal, grófokkal és számtalan katonával együtt. A halottak számát pedig az említett csatában csupán az isteni bölcsesség tudta volna számba venni. Mármost Rudolf, a német-római császár az övéivel együtt csak állt és szemlélte a történeteket. E győzelem megszerzése után a német király László királynak köszönetet mondott, mert azon a napon általa nyerte vissza Ausztriát és Stíriát.

Így hát László király győzedelmesen visszatért a hadseregével, a német király pedig Ausztriában maradt. Ez volt László király első győzelme, melyet az isteni kegy ifjúsága idején neki juttatni méltóztatott. Ebben a hadseregben pedig azon a napon Rénold gróf, Rénold fia a Basztely nemzetségből vitézül és keményen tartotta a király zászlaját, de ott álltak uruk, a király mellett ennek fivérei, András, Salamon és László, valamint a magyar királyság más előkelőségei, oly megszámlálhatatlanul sokan, mint az ég csillagai. Mármost, hogy emlékezetessé váljék László királynak ez az oly dicső és diadalmas győzelme, a cseheknek, a lengyeleknek és a morváknak örökös szégyenére és gyalázatára a pajzsokat és a zászlókat a fehérvári székesegyházban, a királyság székhelyén a falra fölfüggesztve mindörökre őrzik.”

Bollók János fordítása

Kun törvények

Az ún. kun törvények szövegét I. Marczali 1901, 175–183; a magyar fordítását I. Kristó 1994, 128–139.

László, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya, Krisztus összes híveinek, akik jelen levelet megtekintik, üdvöt az üdvösség szerzőjében. Az isteni látogatásnak a kezdete – amellyel az igaz Úr fölkelvén meglátogatott a magasból, s amellyel Szent Anyjának szívével egybe kapcsolódunk a katolikus hit fényével megvilágosítva, elismerjük, amint tartozunk, hogy – a mi ősünkben, Szent István királyban, a szentséges római egyház révén történt; benne ugyanis, az isteni kegyesség lehelete nyomán, az igaz hitnek szent olaja illatozott, s benne az isteni kegyelem gyöngédsége sarjadosott. Magyarország legfelségesebb királyaival együtt, akik e dicső törzsből származnak, ugyanattól [a római egyháztól] nyertük [mi is] az ország kormányzását és koronáját. És hogy még fényesebben nyilvánvalóvá tegye [Szent István], hogy a hitnek az elsőse a szentséges római egyházban áll fenn, és hogy ez [az egyház] Krisztus nyugvóhelye és a Szentháromság lakása, isteni kinyilatkoztatás révén arra lett érdemessé, hogy az ország koronáját nem magától vagy mástól, hanem ugyanazon római egyháztól, mindenkinek anyjától és mesterétől nyerve el, hogy abból mint valamely legfőbb főből az isteni fényesség a maga ajándékait az egész testbe szétárassza, és az isteni szolgálatból kirekesztettnek érezze magát [az olyan], aki az útról letévedvén, Péter sziklaszilárdságától eltávozott. És mivel semmi sincs, ami ragyogóbb fénnel tündökölné, mint a fejedelemben az igaz hit, elménk minden igyekezetével kívánván a krisztusi hit sátorát növelni, s a lehetőséghez képest ugyanazon igen szent István királynak, a mi ősünknek nyomdokait követni, arra, hogy az Úr szerűjébe, a hit egysége alá a többiek közé a kunok népét is (amely nép részben már az Úr jelével van megjelölve, s a keresztség szentségét felvette, ámbár még az erkölcsök útján bolyongva jár), a többi részét a pogányság állapotából a keresztény hit megismerésére a tisztelendő és igen szent atyának, Fülöpnek, Isten kegyelméből fermói püspöknek a közbenjárásával és az ő szent szolgálatával, az Úr kegyelmének segítségével odavezetjük, hogy az égi királyság a földi által nyerjen szaporodást, ünnepélyesen megígértük és megesküdtünk Isten szentséges evangéliumaira, ugyanazon tisztelendő atya, legátus úr és az összes főpapok és egyházi férfiak és főembereink jelenlétében, akik akkor ott voltak.

- a) Először is megesküdtünk, hogy a katolikus hitet és az egyházi szabadságot megőrizzük és megtartjuk és országunkban és az uralmunk alá tartozó tartományokban is megtartatjuk és megőriztetjük,
- b) és hogy a szent királyoknak, a mi elődeinknek rendelkezéseit és törvényeit és az ezek által megtartott jó szokásokat, nemkülönben mindazt együtt és külön-külön, amire elődeink koronázásuk alkalmával megszoktak esküdni, sértetlenül meg fogjuk őrizni,
- c) és a tisztelendő atyának, Fülöpnek, az apostoli szék legátusának és másoknak, akik erre tisztüknél fogva illetékesek, segítségére leszünk a joghatóság kellő erélyével és hatalmunk karjával, hogy az eretnekeket elnyomják és kiűzzék az országból és a nekünk alávetet tartományokból.

Másodszor megesküdtünk az előbb mondottak jelenlétében, hogy kilenc további cikkelyt, melyek ugyancsak a katolikus és az egyházi szabadságot, valamint a keresztények és a kunok helyzetét illetik, ténylegesen megvalósítunk, s hasonlóképpen megtartunk s alattvalóinkkal megtartatunk.

Végül megígértük és megesküdtünk a tisztelendő atyának, az előbb mondott legátus úrnak, hogy meg fogjuk tartatni és meg fogjuk tartani az alább következő cikkelyeket, melyeket illetőleg Usuk és Tolon, a kunok főemberei – akik azt mondták, hogy ők azoknak nevében és hozzájárulásával járnak el – az igazságosság gyakorlása és a hit egységének megőrzése kedvéért ugyanazon legátus úr előtt és a mi jelenlétünkben ünnepélyesen és nyilvánosan magukra vállalták, hogy azokat meg fogják cselekedni és bármely kisebbités nélkül meg fogják tartani, és minden eszközzel gondoskodni fogunk arról, és tisztünknek ismerjük el és a királyi felség kötelességének, hogy a kunok eme főemberei és az összes kunok az alább következő cikkelyeket, országunk és a mi kezességünk mellett híven megtartsák, és ennek elérésére – amennyire ez a mi tisztünket illeti – minden gondunkkal és igyekezetünkkel törekedni fogunk. Ezek a cikkelyek pedig a következőképpen hangzanak.

A kun cikkelyek.

1. Hogy tudniillik a kunok mindnyájan, kivétel nélkül, akik még nincsenek megkeresztelve, bármilyen korúak és neműek is, a keresztesség szentségét elnyerni akarják és óhajtják, és magukhoz venni és

megtartani az összes egyházi szentségeket és minden mást, amelynek megtartását a szent római egyház tanítja s amelyeket megtart és hirdet és a bálványok tiszteletét és mindenféle pogány szokást kivétel nélkül elhagyván és teljességgel megszüntetvén a katolikus hit egységét óhajtják szolgálni.

2. És határozottan kötelezték magukat, hogy eltávolozzanak és visszavonuljanak sátraikból és nemezből készült házaikból és keresztény szokás szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni és tartózkodni, s határozottan ígérték, hogy mindenben a keresztény erkölcsökhöz és szokásokhoz fognak alkalmazkodni.
3. Azonkívül: országunkban és az uralmunk alá tartozó tartományokban minden erőszakoskodások és gyilkosságok elkövetésétől s a keresztények megölésétől s azok vérének ontásától teljességgel megtartóztatják kezeiket [és] hogy ezután soha semmiképpen sem fognak efféléket szolgálják vagy alattvalóik útján sem elkövetni, vagy effélék elkövetését megengedni.
4. Ezenkívül: a kunok eme [megbízottai] alázatosan könyörögtek a legátus úrnak, hogy a legátus úr rendeljen ki bizonyos hitelt érdemlő nyomozókat, akik azok [a kunok] minden egyes nemzetségénél és nemzetségi fokánál, bármely ághoz tartozzanak is, és ezek minden alattvalóinál, nyomozzák ki és tudakolják meg az előbb mondottak tekintetében, egészében és részleteiben az igazságot, s ezt a legátus úrnak és nekünk jelenteni és előadni tartozzanak, hogy az, aki valamilyen az előbb említett dolgok megszegőjének bizonyul, a megérdemelt egyházi büntetést ama tisztelendő atyától és az egyháztól elvegye, és részünkről a világi megtorlásnak méltó büntetését érezze.
5. Végül: a kunok többször említett képviselői és megbízottai a maguk és eme kunok nevében lemondásukat jelentették és lemondtak minden monostorról és egyházzal és az egyházak, monostorok, nemesek és más keresztények [ama] birtokairól, melyeket idáig igazságtalanul és jogtalanul elfoglaltak és elfoglalva tartanak, hozzáfűzvé, hogy a kunok és ők maguk is készek arra, hogy mindezeket a fentebb mondott dolgokat, a legátus úr parancsa szerint, teljes egészükben visszaadják és visszaállítsák.

- a) Azt is ígérjük a hit és a letett eskü fogadalma alatt és a fentebb mondott kötelezettségek mellett, hogy az előrebocsátott dolgokat valamennyit és minden mást, amiket a keresztény hitnek és az egyház szabadságának a növelésére és a királyi trón dicsőségére és országunk békés állapota biztosítására a tisztelendő atya, az apostoli szék követe, a Keresztelő Szent János ünnepe után huszadik napra összehívandó országgyűlésen elrendelendőknék fog vélni, el fogjuk fogadni, meg fogjuk tartani és mindenkivel, aki hatalmunk alá tartozik, jogerősen meg fogjuk őriztetni és meg fogjuk tartani.
- b) Mindezeket, tudniillik mind a fent megjelölt cikkelyeket, mind más [intézkedéseket], melyeket az előbb mondott gyűlésen a legátus úr el fog rendelni és ünnepélyesen kihirdetni, a dolog örök emlékezetéül közhitelű oklevelünkben arany pecsétünk alatt teljes szövegünkben össze fogjuk íratni s így összeíratván és megpecsételvén, az említett legátusnak át fogjuk adni.
- c) Ha pedig esetleg az említett kunokat az előbb mondott dolgok teljes egészében való megtartására és teljesítésére sem buzdításokkal, sem rábeszélésekkel, sem érvekkel és kérésekkel nem tudnánk rávenni, magunkra vállaltuk, megígértük és megesküdünk, hogy az említett országgyűlésen az említett kunok ellen az országunkból és az uralmunk alá tartozó tartományokból általános hadfelkelést hirdetünk és rendelünk el, amelyre a mi és országunk barátait is meghívjuk és meghívjuk, hogy őket a mondott sereg által és bármely hasznos eszközzel a királyi hatalom erejével arra kényszerítsük, hogy a fentmondott dolgokat teljes egészükben elfogadják, megcselekedjék és meg is tartsák.
- d) Ígérjük a fent említett kötelezettségek mellett, hogy őket kényszeríteni fogjuk, hogy megfelelő kezeseket adjanak, akiket országunkon és tartományainkon kívül kell őrizni és tartani az említett legátus úr parancsa és rendelete szerint azon helyen vagy helyeken s azon személy vagy személyek által, amelyekről illetőleg akikről a legátus úr majd intézkedni jónak látja.

Mindezeknek a bizonyosságára, emlékezetére és teljesebb megismerésére, nemkülönböztetve örök érvényességük biztosítására jelen oklevelünket adtuk ki, melyet kettős pecsétünknek a ráfüggésztésével és erősségével

erősítettünk meg. Kelt Budán, Miklós mesternek, udvarunk alkancellárjának, a mi kedvelt hívünknek keze által. Az Úr 1279. évében, július Kalendaejának kilencedik napján (június 23). A mi uralkodásunknak pedig a hetedik évében.

* * *

László, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya, Krisztus összes híveinek, akik a jelen oklevelet megtekintik, üdvöt az üdvösség ajándékozójában. Mindenkinek, mind a jelenben élőknek, mind az eljövendőknél tudtukra akarjuk adni, hogy midőn a tisztelendő atya, Fülöp, Isten kegyelméből fermói püspök, az apostoli szék követe, ugyanezen Szentszéktől, tudniillik Krisztus helytartójától hozzánk és országunkba különös [megbízatással] küldetett, tetszett a kunok urainak, akik az ő üdvös tanácsára és szent kezdeményezésére összegyűltek, tudniillik Alpárnak és Uzurnak és más uraknak a kunok közül és általában az összes nemeseknek a kunok közül és azok összességének, hogy elhagyván a bálványok tiszteletét, és minden pogány szokást kivétel nélkül és teljességgel megszüntetvén, a katolikus vagy ortodox hit egységére térnek, és a szent keresztség szentségét mindnyájan, akik még nincsenek megkeresztelve, bármilyen korúak és neműek, kivétel nélkül felveszik, és megtartják az egyház összes szentségeit és minden mást, amit a szentséges római egyház megtart és hirdet. És mivel a hit cselekedet nélkül holtnak tekintendő, amint olvashatjuk, mi – hogy a felvett szent hitnek a tökéletesítése náluk és bennük kezdetét vegye, és első alapvetést tegyen – mielőtt a legátus úr őket erre valamiképpen ráveszi, előbb ugyanezen kunok hét nemzetségéből, ahogyan vannak, hét kezeset veszünk, akiket ideiglenesen fogunk fogva tartani. A kunok eme urait pedig és a kun nemeseket és a kunoknak országunkban levő egész népét – ünnepélyes országgyűlést tartván és a bárókkal és országunk nemesével szorgos tanácskozást rendezvén – a következő módon és helyeken rendeltük letelepedni.

1. Tudniillik ezután eltávoznak és visszavonulnak sátraikból és nemez házaikból, és a keresztyének szokása szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni és tartózkodni.
2. Szakálluk leborotválásától és hajuk megrövidítésétől, valamint ruhaviseletüktől eltekintve, amelyekre vonatkozólag a tisztelendő atya, a

legátus úr az ő óhajuknak megfelelően, a mi alázatos kérésünkre, atyai kegyességének szelídségével hajolván, őket akaratum ellenére nem kényszeríti; egyebekben a keresztények szokásaihoz fognak alkalmazkodni.

3. a/ És hogy országunkban és tartományainkban minden erőszakoskodások és támadások elkövetésétől s a keresztények megölésétől és azok véreinek ontásától teljességgel megtartóztatják kezeiket.
b/ És hogy ezután szolgálók vagy alattvalók által sem fognak soha efféléket elkövetni vagy effélék elkövetését megengedni.
4. És hogy az előbb említett dolgokat [a kunok] megtartsák, a legátus úr ki fog rendelni bizonyos hitelt érdemlő nyomozókat, akik azok [a kunok] minden egyes nemzetségénél és nemzetségi fokánál, bármely ághoz tartozzanak is, és ezek minden alattvalóinál nyomozzák ki és tudakolják meg az előbb mondottak tekintetében egészében és részleteiben az igazságot, s ezt nekünk és ugyanazon legátus úrnak, sőt az egyháznak [is] jelenteni és előadni tartozzanak, hogy az, aki valamilyen az előbb említett dolgok megszegőjének bizonyul, a megérdemelt egyházi büntetést az egyháztól elvegye, és nemkevésbé részünkről a világi megtorlásnak büntetését érezze.
5. a/ És mivel a kunok bőséges sokasága bőséges földterületet kívánt, úgy határoztuk, hogy azok, akik nemzetségükkel a Duna és a Tisza között vagy a Körös folyó mellett vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján vagy a Temes és a Maros folyók között vagy ezek környékén telepedtek le és nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyapánk, Magyarország nemes emlékezetű, dicső királya telepített le, most is itt szálljanak meg és telepedjenek le az előbb említett módon, úgy, mint országunk nemesei.
b/ [És] nekik kell adományozni és adni itt a királyi udvarnokoknak és örökös nélkül meghalt nemes embereknek [ama] földjeit, és pedig összes tartozékaikkal és haszonélvezeti jogaikkal, tudniillik erdőkkel, kaszálókkal, halászhelyekkel együtt, amelyek az ő [a kunok] településükön belül esnek, s amely [földek] jog szerint a mi rendelkezésünk alá tartozóknak ismertetnek el;

c/ azonban mindig sértetlenül kell megtartani a monostorok és az egyházak jogait és birtokait.

6. Ezenkívül ugyancsak nekik adtuk és adományoztuk a nemesek és várjobbágyok üres földjeit, az olyanokat, amelyek a tatárok ideje óta üresen állottak, és gyümölcsöző haszonélvezeti jogokkal, tudniillik halászhelyekkel és haszont hozó erdővel nem bírnak; ezeket mégis úgy [adományoztuk], hogy eme nemeseknek és várjobbágyoknak az ő ilyen üres földjeikért vagy igazságos árat fogunk fizetni vagy megfelelő értékű cserét fogunk adni.

b/ Mindezeket a földeket pedig a kunok urai és a nemesek, bármely nemzetségből valók, egymás között osszák szét, mindenkinek a képessége, milyensége vagy jogi állapota szerint.

7. A nemesek és várjobbágyok olyan üres földjeit pedig, melyek gyümölcsöző haszonélvezeti jogokkal bírnak és bővelkednek, tudniillik miként az előbb mondtuk, halászhelyekkel és irtásos erdővel, és az olyan földeket is, amelyekeken eme nemeseknek és várjobbágyoknak épületeik vagy népeik vannak vagy falvuk van vagy más, [ezeknél] kisebb haszonélvezeti jogokkal bírnak, az ilyen földeket ama nemesek és várjobbágyok, akiké volt, szabadon és békésen fogják bírni a kunok között, és ehhez a kunok közül való említett urak és általában a kunok összes nemesei hozzájárultak, hogy ezután közöttük és eme nemesek között komaság és rokon kapcsolat fejlődjék, és nagyobb szeretet és barátság terjedjen el, hiszen e nemesek és a kunok a szabadság egyenlő előjogának örvendenek.

8. Határozottan kimondottuk, hogy a kunok urai és nemesei mindnyájan kivétel nélkül kötelesek seregünkbe, amelynek mi személyesen állunk élére, eljönni, éppúgy, mint a többi nemes királyi szerviensek, és ha valaki közülük ezt elhanyagolja, ugyanazt a büntetést szenvedje s ugyanazt a bírságot fizesse, amely országunk más nemeseit sújtja, akik hanyagság folytán nem jelennek meg.

9. Egyébként a keresztény foglyok visszaadásáról szóló cikkelyt illetőleg, amelyet a legátus úr a többiekhez képest különösen fontosnak és elsőrendűnek tartott, kérésünkre és a tisztelendő püspök atyánk és a többi főpapok és báróink kérésére ugyanez a legátus úr atyailag hozzájárult a következőkhöz: hogy azokat a keresztény foglyokat, akiket

országunkban és tartományainkban bármely módon visszatartottak, feltétlenül és teljességgel visszaadni tartoznak, s megtartaniuk nem szabad, más foglyokat pedig, akiket külföldi országokban fogtak el, megtarthatják.

10. Mindezekhez: mivel a kunok fentebb említett hét nemzetsége különböző helyeken és különböző egyházmegyékben, nevezetesen a kalocsai érsek úr és a tisztelendő atyák, a váradi, egri, csanádi és váci püspök urak egyházmegyéiben fognak megszállni és letelepedni, azt akarjuk, ugyanezen legátus úr beleegyezésével, hogy eme tisztelendő atyák mindegyike menjen el az ő egyházmegyéjében letelepült nemzetséghez, báróink egyikével és két bizalomra érdemes szerviennsel az ország nemesei közül, hogy ugyanez [a püspök] a még meg nem kereszteltre a szent kereszttség szentségét illessze, és ugyanazok [a személyek] egyrészt az országunkban és tartományainkban elfogott foglyok szabadon bocsátását illetőleg, másrészt a nemesek ama, előbb említett üres földjeit illetőleg, amelyeket a megjelölt módon eme kunok települése körülzár, lássák és tudakolják meg a teljes igazságot, és végül ezt nekünk hőségesen jelentsék, hogy mi országunk eme nemeseinek, akiké a földek voltak, fizetségben vagy cserében elégtételt tudjunk adni.
11. a/ És azt sem mellőzzük el, hogy a kunok közül való eme urak és nemesek és a kunok egész közönsége országunk mindenkori nádorának bíraskodása alá fognak tartozni, miként ez Bélának, a mi nagyapánknak idejében elrendeltetett.
- b/ aki [a nádor] országunk lakóival együtt bárki fölött minden ügyben ítélni fog, mellette ülven az a bíró vagy főember, akit minden nemzetségben kirendelnek, amint ez a mi nagyapánk ideje óta szokásban van,
- c/ azzal a kivétellel csupán, hogy ha a per két kun nemes között keletkezik vérontás ügyében vagy valamely [más] ügyben, akkor afölött [a vétkes fölött] csupán annak a nemzetségnek a bírója fog ítélni, ki a vádlott részéről lesz ott, és az ilyen két kun nemesnek a perében a nádor semmit sem rendelhet el;
- d/ és ha az ilyen, egymás közt perlekedő két [kun nemes] közül az egyik az ő nemzetségi bírójának az ítéletét visszautasítja, és a mi

jelenlétünk elé fellebbez, akkor mi ezt a két [kun nemest] személyesen fogjuk az igazság mértéke szerint megítélni, mellettünk ülve abban az esetben is az ő [a vádlott] nemzetségének bírója;

e/ ezt különösen kinyilvánítván, hogy ha az egyikre az ilyen két kun nemes közül vérenek kiontása várakoznék, és ez, akinek meg kellene halnia, esetleg hozzánk tudna menekülni, akkor ez, vérenek ontását ezért, mivel hozzánk menekült, kerülje el, de mindenképpen számkivetésbe kell mennie, és így, az országon kívül maradván, mint száműzött kérjen engedélyt a visszatérésre azoktól, akik ellen vétkezett, ha ezt el tudja nyerni, de addig az ideig, amíg ezt elnyeri, nem az országban, hanem az országon kívül fog maradni;

f/ ha pedig a vétkesnek olyan a személye, akiért a kunok urai és nemesei közül a közbenjárók azonnal, amikor [az illető] hozzánk menekül, hozzánk járulnak, a vétkes számkivetése ügyében bocsánatot kérve, akkor az ilyen bűnös az efféle száműzetés alól mentesüljön, de vagyonából és javaiból és aki ellen, mint mondtuk, a vétket elkövette, elégtételt adjon.

12. a/ Továbbá megígértük és megígérjük, hogy senkit a kunok eme urainak és nemeseinek a szolgálai közül, ha hozzánk jön, be nem fogadunk, sem báróink vagy országunk nemesei ezeket be nem fogadhatják vagy maguknál nem tarthatják.

b/ sőt inkább ezeket a szolgálakat, bárkinél találják őket, összes javaikkal vissza kell adni;

c/ azokat a falvakat is, melyeket közülük bárkitől elvettünk, s melyek a mi rendelkezésünk alá tartoznak, azoknak, akikről elvettük, vissza fogjuk adni.

13. Továbbá mivel hogy a kunok közül való említett urak és a kunok nemesei az ország nemeseivel egy és ugyanazon szabadságot élveznek, elhatároztuk, hogy miként az ország nemeseinél és azoknak a népeinél a szent királyok, a mi őseink ideje óta sem mi, sem országunk bárói nem szállhatunk meg erőszakkal, úgy a kunok közül való eme uraknál és nemeseknél és azoknak népeinél sem legyen szabad és lehetséges sem nekünk, sem a királyné asszonynak, a mi

legkedvesebb hitvesünknek, sem báróinknak semmi módon erőszakkal megszállni.

14. Ezenfelül azokat a földeket és birtokokat is, melyeket idáig elődeinknek az adománya vagy a mi adományunk folytán, azoknak a kiváltságlevelével vagy a mi kiváltságlevelünkkel vagy más kétségtelen oklevelek alapján köztudomás szerint jogosan és békésen bírnak, azokat [továbbra is] birtokolják és tartásuk meg.

Hogy tehát ennek az általunk tett rendelkezésnek a tartalma örökké érvényes erővel bírjon, jelen oklevelünket engedélyeztük, kettős pecsétünk ráerősítésével megerősítve. Kelt a jeles férfúnak, Miklós mesternek, udvarunk alkancellárjának, a mi kedvelt hívünknek a keze által. Az Úr 1279. évében, augusztus Idusának negyedik napján (augusztus 10), uralkodásunknak pedig a hetedik évében.

Szilágyi Lóránd fordítása

A kunok letelepítése

IV. (Kun) László 1279-ben kiadott oklevelének szövegét I. Szentpétery–Borsa 1961, 3004. szám; magyar fordítását Kristó 1994, 139–141.

László, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya, Krisztus minden hívőjének, mind a jelenlegieknek, mind az elkövetkezendőknek, akiknek jelen iratunk tudomásukra jut, örök üdvöt az Úrban. Jelen iratunk tartalmával mindenkinek tudtára akarjuk adni, hogy mivel minket az apostoli úr, a római anyaszentegyház feje, Krisztus földi helytartója a keresztény vallás megtartása érdekében arra kötelezett, hogy a kunokat, akik országunkban tartózkodnak, a bálványok tiszteletétől eltérítve a katolikus hithez és a szent keresztység tisztaságának befogadására fordítsuk, mi, kinek tisztségéhez tartozik, hogy a keresztény vallás főpapjának szent intelmeit követve az országunk határai között élő kunokat a katolikus hitre térítsük, és őket letelepítsük az országunkban élő más keresztények szokása szerint, földek, szántók, erdők, kaszálók és

rétek adásával, amelyeken a kunok sokasága tartózkodni szokott, annak a különösképpen kihirdetésével, hogy ha országunk bármelyik nemese puszta birtokkal rendelkezik azokon a vidékeken, amelyeket a kunoknak adományoztunk szállásterületül, mi ezektől a nemesektől az efféle üres és lakosaitól elhagyott birtokokat vagy pénzért megvásárolni tartozunk, vagy csere útján tőlük elidegenítjük. Tehát az általunk hozott ezen rendelet és határozat után Meney-i Endre fia Endre színünk elé járulva kényszerből és akarata ellenére azt kérte felségünktől, noha lent említett birtokai nagyobb értékűek, mint azok, amelyeket tőlünk elnyerni kíván, mégis, mivel a kunok sokasága és rosszakaratú vadsága miatt nem tudja azokat megfelelően birtokolni, neki a Meney birtokhoz tartozó Apcha és Okan nevű, általunk elvett örökös birtokaiért cseréről gondoskodni méltóztassunk. Mi tehát a vállalt kormányzás tisztéből adódóan ígéletünket megtartani óhajtván és a nevezett Endre kéréseire kegyesen hajolván, Apcha és Okan nevű birtokai cseréjeként nógrádi várunk Woyn nembeli, örökös nélkül elhalt jobbágyának Cuplan nevű földjén fekvő bizonyos földet neki adományoztuk és átadtuk, amelyet kegyes emlékezetű apánk, István, Magyarország dicső királya kiváltságlevelében foglaltan korábban a Feketehalomnál tett szolgálataiért a nevezett Endrének adományozott. Neki adományoztuk és átengedtük a nógrádi várunk egy másik, Junyn nevű földjét, amelyet a mi adományunkból birtokolt, sőt hatályosan megerősítettük mindkét birtok adományozását azok haszonvételeivel és minden tartozékával, hogy maga Endre és örökösei örök jogon, békésen és nyugodtan birtokolják. Hogy tehát ennek a cserének a tartalma örök érvénnyel bírjon, és soha ne veszítse el érvényét, Endrének a jelen oklevelet kettős pecsétünk oltalmával megerősítve kiadtuk. Kelt a tiszteletreméltó férfiú, Miklós mester, udvarunk alkancellárja, kedvelt hívünk kezével, az Úr 1279. és uralkodásunk nyolcadik esztendejében.

Kosztia László fordítása

A Képes Krónika a hód-tavi csatáról

Képes krónika 181–182. c.; 1986, 228–230

„...azután az Úr ezerkétszáznyolcvankettedik évében, amikor Oldamir Cumania fejedelme, összegyűjtvén a kumánok seregét a Hoodnak nevezett tó környékén, ellenségesen be akart törni a magyarok országába, hogy uralma alá hajtja, László király, mint „vitéz Józsué” harcba vonult ellene népéért és országáért. Seregében Lóránd, Tamás fia, a derék vitéz bátor rohamban támadott lándzsájával a kumánok ellen, és sokakat dicséretesen leverte és leterített. Később, amikor az ellenfelek között megkezdődött a kemény ütközet, az isteni kegyelem hirtelen és váratlanul nagy záport zúdított a pogányok arcába, és ők, akik ijukban és nyilaikban reménykedtek, a sűrű eső miatt – a próféta szavaival – „olyanok lettek, mint a föld sara”. És így László király az isteni segítségével bízva győzelmet aratott.

Végül azután a kumánok közül azok a kevesek, akik megmenekültek, a tatárokhoz futottak, és az ő ösztönzésükre a tatárok az Úr ezerkétszáznyolcvanötödik évében másodszor is bejönnek a tatárok Hungariába, és egészen Pestig mindent irgalmatlanul fölégettek.”

Bellus Ibolya fordítása

Kézai Simon a kunokról és a hód-tavi csatáról

Bollók 2004, 119.

„László királynak ifjú korában egy másik bámulatos csatája is volt, mégpedig a kunokkal, melyet az előbbi csatához szokás hasonlítani. Mint-hogy a kunokat Béla király, a király kegyes emlékezetű nagyapja hozta be először Magyarországra, s később úgy elszaporodtak, mint a főveny. Magának Béla királynak is szándéka volt az egyes megyékbe széttelepíteni őket, de hogy ezt sohasem merete megtenni, annak oka az attól való félelem volt, hogy az országot kár éri általuk.

A hagyomány szerint István király, László derék emlékezetű apja is ugyanezt tervezte velük, de az említett óvatosságból visszafogta szándékát. Ám a dicső, bátor és nagyratörő László király, amikor értesült róla, hogy maguk között álnokságot terveznek ellene, oly vitézül rájuk támadt, hogy abban a csatában kemény vereséget szenvedtek, igen sokan

elpusztultak közülük, mások pedig, feleségüket, gyermekeiket és minden ingóságukat hátrahagyva, a barbár népekhez menekültek. Néhányan viszont, akik visszamaradtak, a király parancsai előtt úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni. Mármint ebben a csatában a kunok meggyilkolták az Aba nemzetségbeli Olivért, Pata fiát; Andrást, Lőrinc fivérét, az igmándi Miklós gróf fiát; Lászlót, a miskolci Panyit gróf fiát, valamint Demetert, a Rosd nemzetségbeli kis Mihály fiát.”

Bollók János fordítása

A Képes krónika IV. (Kun) László meggyilkolásáról

Képes krónika 184–185. c.; 1986, 232–234.

„Röviddel ezután, az Úr ezerkétszázkilencvenedik évében, a Szűz Szent Margit vértanú ünnepét közvetlenül megelőző hétfői napon, Kereszeg várának közelében a királyt éppen azok a kumánok ölték meg könnyörtelenül, akikhez úgy ragaszkodott.

László király idejében ugyanis Hungaria hanyatlani kezdett fényes dicsőségéből, mint azt a következőkben a siralmas esetek és történetek majd megmutatják. Belső háborúk támadtak, városokat romboltak le, falvakat tettek semmivé – fölperzselvén őket, a békét és egyetértést lábbal tiporták, a gazdagok elszegényedtek, a nemesek parasztokká lettek a szegénység nyomorában. Abban az időben a kordét, vagyis a kétkerekű kocsit az ország népe László király szekérének nevezte, mert az állandó fosztogatás miatt az igavonó állatok megfogyatkoztak az országban, és az emberek barmok módjára kordéba fogva maguk dolgoztak az állatok helyett.”

Bellus Ibolya fordítása

A Budai krónika IV. (Kun) László meggyilkolásáról

Az 1473-as ősnymtatvány hasonmás kiadását I. Chronica Hungarorum; magyar fordítását I. ugyanott az 54. oldalon.

„...az Úrnak ezerkétszázkilencvenedik évében, a Margit szűz ünnepét közvetlenül megelőző hétfői napon, Körösszeg várának közelében éppen azok a kunok, akikhez szegődött, de főként Arbuz, Törtel és Kemece és ezeknek rokonai és cinkosai, akiket a kunok közössége bízott meg vele igen sok tárgyalás és tanácskozás után, az éj csendjében megragadták az alkalmat, sátrában szörnyű sebeket ejtettek rajta, és könnyörtelenül megölték. Ebben a királyban, mivel örökös nélkül halt meg, kihalt a szent királyok fiága. Halála miatt Myse nádor, aki egykor mohamedán volt, ekkor azonban már elnyerte a keresztség malasztját, urának, az említett László királynak halálát hallván, férfiasan ez óriási gonosztett megbosszulására szánta el magát. A király halála után néhány nap elteltével, testvérével, Lysével és az említett Édua ágyas édestestvéreivel, Miklóssal együtt egy napon az említett Arbuz szállására ment, és hajnaltájt az említett Arbuzt és Törtelt elfogta, Arbuzt kétfelé vágatta, Törtelt pedig darabokra szaggatta, más kunokat pedig ugyanezeknek a nemzetségéből és összes hozzátartozóikat, mi több, még a karon ülő vagy bölcsőben fekvő csecsemőket is, akiket csak el tudott fogni, lefejeztette.”

Horváth János fordítása

Felhasznált irodalom

- ÁKIF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gy. SzKK 15. Szeged, 1999.
- ÁKLI I. = *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I.* Összeállította és szerk. Érszegi G. Budapest, 2001.
- ÁMTBF = *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Morvacsik Gy. Budapest, 1988.
- A tatárjárás... = A tatárjárás emlékezete*. Szerk. Katona T. Vál., a bev. írta Györffy Gy. Budapest, 1981.
- Bak et al. 2010 = Bak, J.M. – Rady, M. – Veszprémy, L. (eds.): *Anonymi Bele Regis Notarii Gesta Hungarorum = The deeds of the Hungarian*. Translated and annotated by J.M. Bak and M. Rady and L. Veszprémy. *Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta = Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tartars*. Translated and annotated by J.M. Bak and M. Rady. Central European Medieval Texts 5. Budapest–New York.
- Bálint 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. *MFME* 1969/1, 107–114.
- Bálint 1971 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések. *MFME* 1971/2, 85–108.
- Bálint 1978 = Bálint Cs.: Válasz Dienes Istvánnak. *ArchÉrt* 105, 264–268.
- Bálint 1994 = Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. A honfoglalásról sok szemmel I. Szerk.: Györffy Gy. Budapest, 39–46.
- Bálint 2001 = Bálint M.: Környezetrekonstrukciós kísérletek a Duna–Tisza köz déli részén. Az Árpád-kori településhálózat jellegzetességei a Dorozsma-Majsai homokhát területén. *WMMÉ* 23, 343–357.

- Balogh 2001 = Balogh L.: Mikor költözött Kötöny kun fejedeleme Magyarországra? *AH* 113, 53–61.
- Balogh–Kovács 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. Ferincz I. A jegyzeteket írta: Balogh L.–Ferincz I.–Font M.–Kovács Sz.–Polgár Sz.–Zimonyi I. Szerk. Balogh L.–Kovács Sz. MÖK 30. Budapest.
- Banner 1931 = Banner J.: A bányászati lovassír. Das Reitergrab von Bánkút. *DolgSzeg* 7, 187–204.
- Bárány 2013 = Bárány A.: Cumanian dogs from Csengele (SE Hungary). *Archeometriai Műhely* 10/4, 283–298.
- Bartosiewicz–Nyerges 2006 = Bartosiewicz L.–Nyerges É. Á.: Szentkirály állattartása a középkori régészeti állattani adatok tükrében. *Studia Caroliensia (Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára)* 3–4, 331–352.
- Bartucz 1923 = Bartucz L.: Egy régi kuntelep embertani feltárása. (A Karcag–Ködszállási ásatások). *Antropológiai Füzetek* 4–6, 81–86.
- Bartucz 1938 = Bartucz L.: A magyar ember. A magyarság antropológiája. In: *Magyar föld. Magyar faj*. Szerk.: Prinz Gy.–Cholnoky J.–Teleki P.–Bartucz L. IV. kötet. 7–495.
- Baski 2007 = Baski I.: *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006*. Karcag.
- Berend 2001 = Berend N.: *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in medieval Hungary c.1000–c.1300*. Cambridge.
- Boga–Prileszky 1964 = *Ibn Battúta zárandokútja és vándorlásai*. Vál. Boga István, ford. Boga I.–Prileszky Cs. A bev., jegyz. írta Germanus Gy. Világjárók – Klasszikus útleírások V. Budapest.
- Bollók 2004 = *Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy L.–Bollók J. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy L. írta. Budapest.
- Bóna 1964 = Bóna I.: Der Silberschatz von Darufalva. *ActaArchHung* 16, 151–169.
- Bóna 1988³ = Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. I. köt. Szerk.: Makkai L.–Mócsy A. Budapest, 107–234.
- Bökönyi 1961 = Bökönyi S.: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. In: *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien*. Hrsg. Földes L. Budapest, 83–111.

- Bökönyi 1974 = Bökönyi, S.: *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest.
- Brundage 1961 = Brundage, J. A. (trad. and ed.): *The Chronicle of Henry of Livonia*. Madison.
- CD IV/2 = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera G. Fejér. Tomi IV. Vol. 2. Budae, 1829.
- Chronica Hungarorum = *Chronica Hungarorum. Finita Bude A. D. 1473 in uigilia penthecostes per Andream Hess*. Hasonmás kiadás. Utószót írta: Soltész Z. Ford.: Horváth J. Budapest, 1973.
- Csallány 1959 = Csallány G.: Nagy Géza régészeti levelei Jósa András-hoz. *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 2, 51–63.
- Csánki 1897 = Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest.
- Csernus–Cs. Tóth 2013 = Csernus, S.–Cs. Tóth A. (ford. és szer.): *Robert de Clari – Konstantinápoly hódoltatása*. A középkori francia történelmi irodalom remekei 1. Budapest.
- DAI 1950 = Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Morvacsik Gy. Budapest.
- Dawson 1980 = Dawson, Ch. (ed.): *Mission to Asia*. Medieval Academy Reprints for Teaching 8. Toronto–Buffalo–London.
- de Goeje 1870 = *Kitāb al-Masālik wa l-mamālik by Abū Ishāq al-Iṣṭakhrī. Viae Regnorum. Descriptio ditionis Moslemicae*. Ed. de Goeje, M.J. BGA 2. Lugduni Batavorum.
- de Goeje 1894 = *al-Mas'ūdī's Kitāb al-tanbīh wa 'l-ishrāf*. Ed. de Goeje, M.J. BGA 8. Lugduni-Batavorum.
- de Wailly–Evans 1938 = de Wailly, N.–Evans, J. (trad. and ed.) Jean Sire de Joinville: *The History of St. Louis*. London–New York–Toronto.
- Dienes 1978 = Dienes I.: Opponensi vélemények Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *ArchÉrt* 105, 107–129.
- Doberdói Breit 1929 = Doberdói Breit J.: A hódító hadjáratok és a keleti háborúk időszaka (1077–1235-ig). In: *A magyar nemzet hadtörténelme*. IV. rész. Budapest.
- Éri 1956 = Éri I.: Adatok a kígyóspusztai csat értékeléséhez. *FolArch* 8, 137–151.
- Éry 1968 = Éry K.: Reconstruction on the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. *Alba Regia* 8–9, 93–147.

- Éry 2004 = Éry K.: Perkáta középkori magyar és kun népességének embertani jellemzői. In: Hatházi 2004, 257–310.
- Fedorov-Davydov 1966 = Федоров-Давыдов Г.А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва.
- Fedorov-Davydov 1983 = Fedorov-Davydov G. A.: *Az Aranyhorda földjén*. Budapest.
- Fettich 1937 = Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. Archeologia Hungarica 21. Budapest.
- Fodor 1975 = Fodor I.: Cserépüstjeink származása. *ArchÉrt* 102, 250–264.
- Fodor 1976 = Fodor I.: Az osztrogozszki lelet. *Cumania* 4, 255–263.
- Fodor 1977a = Fodor I.: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. Budapest, 79–114.
- Fodor 1977b = Fodor I.: Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel. *ActaArchHung* 29, 323–349.
- Fodor 1994 = Fodor I.: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. A honfoglalásról sok szemmel I. Szerk.: Györffy Gy. Budapest, 47–65.
- Fodor 1996 = *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Fodor I., Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. közreműködésével. Budapest.
- Fodor 2001 = Fodor I.: Az államalapítás korának hadserege. In: *Az államalapítóról 2000-ben*. Szerk.: Halmágyi P. Makói Múzeum Füzetek 98. Makó, 17–39.
- Fogas 2009 = Fogas O.: A gótikus feliratos csatok európai elterjedése. In: „*Kun-kép*”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 147–174.
- Fonnesberg-Schmidt 2007 = Fonnesberg-Schmidt, I.: *The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254*. Leiden.
- Font 1991 = Font M.: II. András orosz politikája és hadjáratai. *Sz* 125/1–2, 107–144.
- Font 1996 = Font M.: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. SZKK 11. Szeged.
- Font 2005 = Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. SZKK 21. Szeged.
- Göckenjan 1972 = Göckenjan, H.: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden.

- Gömöri 2002 = Gömöri J.: *Castrum Sopron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban*. Sopron.
- Gyárfás 1870–1885 = Gyárfás I.: *A jász-kúnok története*. I. köt.: Kecskemét 1870; II. köt.: Kecskemét 1873; III. köt.: Szolnok 1883; IV. köt.: Budapest 1885.
- Gyóni 1942 = Gyóni M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. Budapest.
- Györffy 1940 = Györffy Gy.: *Besenyők és magyarok*. Különnyomat a Kőrösi-Csoma Archivum I. kiegészítő kötetéből. Karcag.
- Györffy 1963–1998 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. Vol. I–IV. Budapest.
- Györffy 1986 = *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. Vál., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy Gy. Ford. Györffy Gy.–Gy. Ruitz I. Budapest.
- Györffy 1987² = Györffy Gy.: A magyar állam megszilárdulása. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I/2. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. Budapest, 893–1006.
- Györffy 1990 = Györffy Gy.: Besenyők és magyarok. In: Györffy 1990c, 94–191.
- Györffy 1990a = Györffy, Gy.: A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. In: Györffy 1990c, 242–273.
- Györffy 1990b = Györffy Gy.: A magyarországi kun társadalom a 13–14. században (A kunok feudalizálódása). In: Györffy 1990c, 274–304.
- Györffy 1990c = Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei*. Budapest.
- Hampel 1876 = Hampel J.: A fehértói lelet. *ArchÉrt* (rég. sor.) 10, 160–161.
- Hampel 1880 = Hampel J.: A fehértói lelet. Magyarhoni régészeti lelőhelyek repertóriuma. *ArchÉrt* (rég. sor.) 13, 46–50.
- Hatházi 1988 = Hatházi G.: 14. századi ruhakorongpár Sárosdról és viselettörténeti kapcsolatai. *ArchÉrt* 114, 106–120.
- Hatházi 1990 = Hatházi G.: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. *HK* 103/2, 21–60.
- Hatházi 1991 = Hatházi G.: A perkáti kun szállástemető. (Előzetes beszámoló az 1986–88. évi feltárásokról). *MFME* 1984–1985/2 (1991), 651–674.
- Hatházi 1994 = Hatházi G.: Sárszentágota és térsége története a kezdetektől a törökkor végéig. In: *Sárszentágota múltjából*. Szerk.: Erdős F. Sárszentágota, 12–49.

- Hatházi 1996 = Hatházi G.: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 37–56.
- Hatházi 1996a = Hatházi G.: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. *Savaria* 22/3 (1992–1995) 223–248.
- Hatházi 1996b = Hatházi G.: Anmerkungen zur Frage der Verfestigung des kumanischen Siedlungsnetzes. In: *Verfestigung und Änderung der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum im Spätmittelalter. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1994*, Band 25. Eisenstadt 1996, 27–40.
- Hatházi 2000 = Hatházi G.: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: *Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk.: Ö. Kovács J.–Szakál A. Kiskunhalas, 169–302.
- Hatházi 2004 = Hatházi G.: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Opuscula Hungarica 5. Budapest.
- Hatházi 2005 = Hatházi G.: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Hires középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Halasi Albumok 7. Kiskunhalas.
- Hatházi 2005a = Hatházi G.: Régészeti adatok a Mezőföld Árpád-kori településtörténetéhez. In: *Az Intercisa Múzeum első 50 éve*. Szerk.: Keszi T. Dunaújváros, 103–122.
- Hatházi 2005b = Hatházi G.: A kun szállástemetők kutatásának néhány tanulsága. In: *„...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. Opuscula Hungarica 6. Budapest, 103–108.
- Hatházi 2006 = Hatházi G.: A kun és jász székközpontok kérdéséhez. *Studia Caroliensia (Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára)* 3–4, 111–146.
- Hatházi 2009 = Hatházi G.: A déli Kiskunság 14–15. századi kincsleletei és azok lehetséges kun vonatkozásai. In: *„Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 67–111.
- Hatházi–Kovács 2014 = Hatházi G.–Kovács L. O.: Árpád-kori falu és kun szállás Perkáta-Nyúli-dűlő lelőhelyen. Falu, templom és temetők. In: *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz.–Székely Gy. Kecskemét, 241–270.

- Hatházi–Szende 2003 = Hatházi G.–Szende K.: Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Felelős szerk.: Nagy M. Budapest, 388–397.
- Hegyi–Kocsis 2001 = Hegyi A.–Kocsis S. G.: Különleges fejlődési rendellenesség egy csengelei koponyán. In: Horváth 2001, 334–337.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. Olajos T.–H. Tóth I.–Zimonyi I. közreműködésével. SzKK 7. Szeged, 1995.
- Hodinka 1913 = Hodinka A.: Kálmán királyunk 1099-iki perемыsli csatája. *HK*, 322–346, 524–544.
- Hodinka 1916 = Hodinka A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” (Полное собрание русских летописей) kötetéből a M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából ford. Hodinka A. Budapest.
- Horváth 1978 = Horváth F.: Csengele középkori temploma. *MFME* 1976–77/1 (1978), 91–126.
- Horváth 2001 = Horváth F.: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest.
- Horváth 2003 = Horváth F.: Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa-Kuklis-tanya. *MFME – Studia Archaeologica* 9, 369–386.
- Hurmuzaki 1887 = Hurmuzaki, E.: *Documente privitoare la istoria Românilor*. I/1–2. București.
- Huszár 1948 = Huszár L.: Kiskunhalas-Alsóbodoglárpusztja. Éremleletek. A Magyar Történelmi Múzeum Éremtárában feldolgozott éremleletek. *Numizmatikai Közlemények* 46–47 (1947–1948), 54–55.
- Ivanov–Garustovič 1994 = Ivanov, V. A.–Garustovič, G. N.: The Result of the Statistical Analyses of Funeral Rites of the Nomads in the „Great Steppe Belt” in the 10th–11th Centuries and their Ethnic Interpretation. In: *The Archaeology of the Steppes: Methods and Strategies*. Papers from the International Symposium Held in Naples, 9–12 November 1992. Ed. by. Genito, B. Istituto universitario orientale, Dipartimento di Studi Asiatici. Series minor 44. Napoli, 573–589.
- Ivanov–Ivanova 2011 = Ivanov, V. A.–Ivanova M. I.: Geographical and Political Background of Medieval Nomads Settling in the Steppes of Eastern Europe. *Chronica* 11, 18–34.
- Jakó 1997 = Jakó Zs.: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I. 1023–1300. Budapest.
- Jerney 1851 = Jerney J.: *Keleti utazása a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845*. Vol. I–II. Pest.

- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P.–Makk F. Budapest.
- Káldy-Nagy 1985 = Káldy-Nagy Gy.: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest.
- Keller 2001 = Keller L.: Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Sz.–Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 138–147.
- Képes krónika = *Képes krónika. Chronicon Pictum*. I–II. Szerk.: Mezey L. Budapest, 1964.
- KK = *Képes krónika*. Ford. Bellus I. A kísérőtanulmányokat Dercsényi D.–Kristó Gy.–Csapodiné Gárdonyi K., a jegyzeteket Kristó Gy. írta. Budapest, 1986.
- Kirpičnikov 1973 = Кирпичников А. Н.: *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36. Москва–Ленинград.
- Kiss 2000 = Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Sorozatszerk.: Kovács L.–Révész L. Szombathely.
- Kocsis 2001 = Kocsis S. G.: Miről árulkodik őseink fogazata? In: Horváth 2001, 331–334.
- H. Kolba 1985 = H. Kolba, J.: Die Fragen der Chronologie der profanen Goldschmiedekunst in 14. Jahrhundert. *Alba Regia* 22, 51–56.
- Kordé 1990 = Kordé Z.: A magyarországi besenyők az Árpád-korban *AH* 90, 3–20.
- Kossányi 1924 = Kossányi B.: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. *Sz* 58, 519–537.
- Kovács 1971 = Kovács L.: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *FolArch* 22, 165–181.
- Kovács 2004 = Kovács Sz.: A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10.* Szerk.: Balogh L.–Keller L. MÖK 21. Budapest, 139–150.
- Kovács 2005 = Ковач, С.: Экспансия западного христианства: миссия доминиканцев среди половцев (куманов). *Бюллетень (Newsletter). 12 Hungaro – Russica II. История и культура Евразийской степи. 2-й Сборник статей. Российских и венгерских востоковедов*. Москва, 52–73.

- Kovács 2013 = Kovács Sz.: A peremisli csata (1099). In: *Ábrándjaink kora: X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Keller L. Duna-szerdahely, 104–117.
- Kovács 2014 = Kovács, Sz.: The Cuman Campaigns in 1091. *Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review* № 1/3, 174–189.
- Kőhegyi 1972 = Kőhegyi M.: XIV. századi ezüstkinces Kelebiáról. *Cumania* 1, 205–213.
- Kőhegyi 1978 = Kőhegyi M.: Pál bán feleségének ékszerai. In: *Régészeti barangolások Magyarországon*. Szerk.: Szombathy V. Budapest, 275–296.
- Kőrösi 2006 = Kőrösi A.: Szentkirály (Bács-Kiskun megye) késő középkori falu 2. gödöröljának állatsont leletei. *Studia Caroliensia (Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára)* 3–4, 353–382.
- Kralovánszky 1964 = Kralovánszky A.: Szarvasmarha-temetkezés a honfoglalás korából. *MMMK*, 171–184.
- Kralovánszky 1966 = Kralovánszky A.: Die landnahmezeitliche Rinderbestattung von Sárbogárd. *Alba Regia* 6–7 (1965–1966) 89–96.
- Kralovánszky 1985 = Kralovánszky A.: Honfoglaló őseink szarvasmarhakultusza. In: *Az őshazától a Kárpátokig*. Szerk.: Szombathy V. Budapest, 360–374.
- Kristó 1994 = Kristó Gy. (szerk.): *Kun László emlékezete*. SzKK 5. Szeged.
- Kristó–Makk–Szegegyi 1973 = Kristó Gy.–Makk F.–Szegegyi Gy.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. *AH* 44.
- Kurcz 1988 = Kurcz Á.: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest.
- Kustár 2001 = Kustár Á.: Szentől szemben a kun vezérrel. A plasztikus arcikonstrukció módszere. In: Horváth 2001, 337–340.
- Laszlovszky 1991 = Laszlovszky J.: Social Stratification and Material Culture in 10th–14th century Hungary. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg.: Kubinyi A.–Laszlovszky J. Krems, 32–67.
- László 1940 = László Gy.: Adatok a kunok tegezéséről. *Néprajzi Értesítő* 32, 51–59.
- László 1993 = László Gy.: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4. Budapest.
- Latzkovits 1934 = Latzkovits L.: *Alberik világkrónikájának magyar adatai*. Forrástanulmány. Szeged.

- Ligeti 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Lihačev 1950 = *Повесть временных лет*. I–II. Подготовка текста Д.С. Лихачева, перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова Статьи и комментарии Д.С. Лихачева. Под редакцией В.П. Адриановой–Переца. Москва–Ленинград.
- Lyublyanovics 2015 = Lyublyanovics K.: *The socio-economic integration of Cumans in medieval Hungary. An archaeozoological approach*. PhD-thesis, Central European University, Department of Medieval Studies, Budapest (Ms).
- Magyar Anjou Legendárium = *Magyar Anjou Legendárium*. Szerk.: Levárdy F. Budapest, 1973.
- Makkai 1936 = Makkai L.: *A milkói (kun) püspökség és népei*. Debrecen.
- Mándoky Kongur 1993 = Mándoky Kongur I.: *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag.
- Mándoky Kongur 2012 = Mándoky Kongur I.: *Kunok és magyarok*. Budapest.
- Marcsik 2001 = Marcsik A.: A csengelei sírok embertani vizsgálata. In: Horváth 2001, 326–331.
- Méri 1954 = Méri I.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről. II. *ArchÉrt* 81, 138–154.
- Mesterházy 1976 = Mesterházy K.: Az Ártánd-Zomlin pusztai uz sírlelet. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1976) 69–79.
- de Meynard–de Courteille 1861–1877 = *Murūj al-dhahab wa ma ‘ādin al-jawhar. Les prairies d’or: texte et traduction*. Vol. I–IX. Par de Meynard, C.B.–de Courteille, A.P. Paris.
- Minorsky 1937 = *Ḥudūd al-‘Ālam. ‘The Regions of the World.’ A Persian geography 372 A.H./982 A.D.* Trans. and explained by Minorsky, V. London.
- MGH SS = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. I–, Ed. Pertz, G.H. Hannoverae, 1826–.
- MM 1987 = *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I–II. Szerk.: Marosi E. Budapest.
- Mojzes 2001 = Mojzes L.: Rendellenességek a csengelei ló csontvázán. In: Horváth 2001, 348–349.
- Moravcsik 1983 = Moravcsik Gy.: *Byzantinoturcica*. II. *Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen quellen*. Leiden.
- Móra 1906 = Móra F.: Ásatás a Szeged-öttömösi Anjou-kori temetőben. *ArchÉrt* 26, 18–27.
- Móra 1908 = Móra F.: Szeged vidéki leletekről. *ArchÉrt* 28, 361–371.

- Művészet* 1982 = *Művészet I. Lajos király korában (1342–1382)*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Marosi E.–Tóth M.–Varga L. Székesfehérvár.
- Nagy 1893 = Nagy G.: A régi kunok temetkezése. *ArchÉrt* 13, 105–117.
- Nagy 1893a = Nagy G.: A székes-fehérvári magyar pogánykori lelet. *A Fejér Megyei és Székesfejérvár Városi Történelmi és Régészeti Egylet Évkönyve*. Székesfehérvár, 270–282.
- Nagy 1896 = Nagy G.: Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. *ArchÉrt* 16, 344–365.
- Nagy 1969 = Nagy Á.: Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X–XI. században. (Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására). *Egri Múzeum Évkönyve* 7, 129–157.
- Németh 1953 = Németh J.: Wanderungen des mongolischen Wortes *nökür* 'Genosse'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 3, 1–23.
- Nyerges 2003a = Nyerges É. Á.: *A szentkirályi kunok állattartása. A későközépkori kun falu, Szentkirály állattartása a „4–4a ház és beltelek” állatcsont leletei alapján*. MA-szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori Régészet Tanszék. Budapest (Ms).
- Nyerges 2003b = Nyerges É. Á.: Ethnic traditions in meat consumption and herding at a 16th century Cumanian settlement in the Great Hungarian Plain. In: *Behaviour Behind Bones: The Zooarchaeology of ritual, religion, status and identity*. Ed. by O'Day, S. J.–Van Neer, W.–Ervynck, A. Oxford, 262–270.
- Nyerges 2004 = Nyerges É. Á.: Nagytestű szarvasmarhák megjelenése egy késő középkori településen. In: *Momos III. Óskoros kutatók III. összefüvetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés*. Szerk.: Ilon G. Szombathely, 527–543.
- Oberschall 1945 = B. Oberschall M.: A kiskunhalas-bodoglárpusztai középkori kincslelet. *Magyar Múzeum*, 13–21.
- Ódor 1999 = Ódor J. G.: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. *WMMÉ* 21, 151–173.
- Pais 1977 = *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Pais D. fordítása. Budapest.
- Parádi 1963 = Parádi N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. *ArchÉrt* 90, 205–248.
- Parádi 1990 = Parádi N.: Néhány szó a kiskunhalas-fehértői kincsleletről. *Cumania* 12, 71–80.

- Pálóczi Horváth 1969 = Pálóczi Horváth A.: A csólyosi kun sírlelet. *FolArch* 20, 107–134.
- Pálóczi Horváth 1974 = Pálóczi Horváth A.: A kunok megtelepedése Magyarországon. *ArchÉrt* 101, 244–259.
- Pálóczi Horváth 1976 = Pálóczi Horváth A.: A Lászlófalván 1969-74-ben végzett régészeti ásatások eredményei. *Cumania* 4, 275–309.
- Pálóczi Horváth 1982 = Pálóczi Horváth A.: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *ArchÉrt* 109, 89–107.
- Pálóczi Horváth 1985 = Pálóczi Horváth A.: A kunok feudalizálódása és a régészet. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk.: Fodor I.–Selmeczi L. Budapest, 93–104.
- Pálóczi Horváth 1986a = Pálóczi Horváth A.: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. (Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei). In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák L.–Selmeczi L. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, 215–236.
- Pálóczi Horváth 1986b = Pálóczi Horváth A.: Szállások, halmok, temetők. (Kisújszállás településtörténete az őskortól a török kor végéig). In: *Kisújszállás város története*. I. Szerk. Szabó L. Kisújszállás, 97–170, 181–202.
- Pálóczi Horváth 1987 = Pálóczi Horváth A.: Középkori településtörténeti kutatások a Nagykunságon. In: *A Jászkunság kutatása 1985*. Szerk.: Fazekas I.–Szabó L.–Sztrinkó I. Kecskemét–Szolnok, 11–28.
- Pálóczi Horváth 1989a = Pálóczi Horváth A.: *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe peoples in Medieval Hungary*. Budapest.
- Pálóczi Horváth 1989b = Pálóczi Horváth A.: A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania* 11, 95–148.
- Pálóczi Horváth 1989c = Pálóczi Horváth A.: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.
- Pálóczi Horváth 1992 = Pálóczi Horváth A.: Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig. In: *Túrkeve földje és népe*. I. Szerk. Örsi J. Túrkeve, 49–112.
- Pálóczi Horváth 1994 = Pálóczi Horváth A.: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Keleti örökségünk 2. Karcag.
- Pálóczi Horváth 1996 = Pálóczi Horváth A.: Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Szerk. Pálóczi Horváth A. Budapest, 7–28, 45–68.

- Pálóczi Horváth 1996a = Pálóczi Horváth A.: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 7–36.
- Pálóczi Horváth 2000 = Pálóczi Horváth A.: Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi későközépkori faluban I. In: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Ópusztaszeren*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. Ópusztaszer, 121–149.
- Pálóczi Horváth 2006 = Pálóczi Horváth A.: Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. *Arrabona* 44/1, 357–390.
- Pálóczi Horváth 2013 = Pálóczi Horváth A.: A középkori alföldi lakóház és telek a szentkirályi ásatási eredmények alapján. In: *A Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában*. Szerk.: Mészáros M. Kiskunfélegyháza, 29–41.
- Pálóczi Horváth 2014 = Pálóczi Horváth A.: A kunok régészeti kutatásának néprajzi-művelődéstörténeti tanulságai. Ethnographic and cultural-historical relevance of the archaeological research of Cumans in Hungary. *Ethnographia* 125, 79–114.
- Pálóczi Horváth 2014a = Pálóczi Horváth A.: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. *Studia ad Archaeologiam Pasmaniensiae* 2. Szerk. Major B.–Türk A. Budapest–Piliscsaba.
- Pauler 1899 = Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I. Budapest (második javított kiadás).
- Pellat 1965–79 = al-Mas'udi, *Murudj adh-dhab wa-ma'adin al-djauhar*, ed. Ch.Pellat, 1-7, Beirut.
- Petkes 2006 = Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd-Templom-dűlőből. *Alba Regia* 35, 93–124.
- Petkes 2007 = Petkes Zs.: Friedhofabschnitt aus dem XII. Jahrhundert in der sárbogárder Kirchensenke. *Alba Regia* 36, 89–125.
- Petkes 2012 = Petkes Zs.: Rúdablák a X–XII. századi Kárpát-medencében. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája*. Szerk.: Biró Sz. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok 3. 231–246.
- Pletneva 1958 = Плетнева С. А.: Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Том I. *Материалы и исследования по археологии Москвы* 62, 151–226.

- Pletneva 1973 = Плетнева С. А.: *Древности черных клобуков*. Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-19. Москва.
- Pletneva 1981 = Плетнева С. А. (ред.): *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва.
- Polgár 1999 = Polgár Sz.: Kötöny, kun fejedelem. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk.: Homonnai S.–Piti F.–Tóth I. Szeged, 91–102.
- Priskin 2006 = Priskin K.: A csengelei kun vezér lovának genetikai vizsgálata. *FolArch* 52, 217–219.
- Rác 2011 = Rác A.: *Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen.
- Rásonyi 1931 = Rásonyi L.: „A honfoglaló magyarság kialakulása”-hoz. *Magyar Nyelv* 27, 314–316.
- Rásonyi 1981 = Rásonyi L.: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest.
- Reinsch 1996 = *Anna Komnene: Alexias*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch. Cologne.
- Révész 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Sorozatszerk.: Kovács L.–Révész L. Miskolc.
- Révész 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Sorozatszerk.: Kovács L.–Révész L. Budapest.
- Richard 1977 = Richard, J.: *La papauté et les missions d'orient au Moyen Age (XIIIe–XV siècles)*. Roma.
- Ritoók 1997a = Ritoók Á.: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *FolArch* 46, 165–177.
- Ritoók 1997b = Ritoók Á.: Templom körüli temetők Árpád-kori sírjelei Magyarországon. *CommArchHung* 205–213.
- Ritoók 2004 = Ritoók Á.: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: „*Es tu scholaris*”. *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi B.–Grynaeus A.–Magyar K.–Végh A. Monumenta Historica Budapestiensia 13. Budapest, 115–123.
- Ritoók 2010 = Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk.: Benkő E.–Kovács Gy. Budapest, 473–493.

- Róna-Tas–Berta 2011 = Róna-Tas, A.–Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. With the assistance of Károly, L. I–II. *Turcologica* 84. Wiesbaden.
- Rosta 2009 = Rosta Sz.: Új eredmények a kunok Duna–Tisza közti szállásterületének kutatásában. In: „*Kun-kép*”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 175–216.
- Sárosi 2005 = Sárosi E.: Régészeti kutatások Bugac-Felsőmonostoron: Egy erősen rombolt lelőhely kutatásának módszertani tanulságai. In: „...a halál árnyékának völgyében járok.” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. *Opuscula Hungarica* 6. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. Budapest, 233–238.
- Selmeczi 1974 = Selmeczi L.: Nomád települési struktúra a Nagykunságban (Orgondaszentmiklós 14–16. századi település ásatásának eredményei). In: *Paraszi társadalom és műveltség a 18–20. században*. I. Faluk. Szerk. Hofer T.–Kisbán E.–Kaposvári Gy. Budapest–Szolnok, 47–58.
- Selmeczi 1982 = Selmeczi L.: A magyarországi kunok temetkezése a XIII–XVI. században. In: *Néprajzi tanulmányok*. Szerk.: Balassa I.–Ujváry Z. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Debrecen, 725–737.
- Selmeczi 1988 = Selmeczi L.: A kunok nomadizmusának kérdése. *HOMÉ* 25–26 (1988), 177–188.
- Selmeczi 1992 = Selmeczi L.: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászok-ról és a kunokról*. *Folklór és Etnográfia* 64. Debrecen.
- Selmeczi 1996 = Selmeczi L.: Régészeti ásatások a Nagykunságon. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 59–66.
- Selmeczi 2006 = Selmeczi L.: A karcag-orgondaszentmiklói kun szállástemető első sírjának lehetséges értelmezése. *CommArchHung* 253–274.
- Selmeczi 2006a = Selmeczi L.: „...Istentül adattál édes szűz koronám”. Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 117/1, 17–64.
- Selmeczi 2009 = Selmeczi L.: A karcag-orgondaszentmiklói kun szállástemető régészeti kutatásának néhány tanulsága. In: „*Kun-kép*”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza, 17–33.

- Selmecezi 2011 = Selmecezi L.: *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag.
- Selmecezi 2014 = Selmecezi L.: A kunok és jászok régészeti-néprajzi megvilágításban. *Ethnographia* 125/1, 48–78.
- Senga 1988 = Senga T.: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. *Sz* 122, 36–51.
- Šafarik–Šulman 1954 = Šafarik, O.–Šulman, M.: Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice. /The medieval necropolis Hinga near Subotica./ *Rad vojvođanskih muzeja* 3, 5–55.
- Somhegyi 1996 = Somhegyi T.: Állattartás a középkori Szentkirályon. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Szerk.: Pálóczi Horváth A. Budapest, 29–35.
- Somhegyi 1998 = Somhegyi T.: A húsfeldolgozás és -fogyasztás jelei a középkori Szentkirályon. *A Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1995–1997, 9–20.
- Spinei 1982 = Spinei, V.: *Moldova în secolele XI–XIV*. București.
- Spinei 1985 = Spinei, V.: *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*. Iași.
- Spinei 1999 = Spinei, V.: *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*. Iași.
- Spinei 2003 = Spinei, V.: *The great migrations in the East and South East of Europe from the ninth to the thirteenth century*. Cluj-Napoca.
- Spinei 2008 = Spinei, V.: The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution. In: *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. By. Curta, F. with the assistance of Kovalev, R. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 2. Leiden–Boston, 413–456.
- Spinei 2009 = Spinei, V.: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston.
- SRH I–II. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938. Reprint kiadás: Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az 1. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák K. és Veszprémy L. Budapest 1999.
- Stanojev 1989 = Stanojev, N.: *Nekropole X–XV. veka u Vojvodini: 712 kataloških jedinica* Novi Sad.
- Szabadfalvi 1970 = Szabadfalvi J.: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Műveltség és Hagyomány 12. Debrecen.

- Szabó 1938 = Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene.* Bibliotheca Humanitatis Historica III. Budapest.
- V. Székely 1999 = V. Székely Gy.: A kelebiai ezüstkincs sisakdíszes lemeze és heraldikai vonatkozásai. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1998. Kalocsa, 49–58.
- Széll 1940 = Széll M.: Elpusztult fálvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *DolgSzeg* 16, 159–180.
- Szentpétery–Borsa 1961 = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. II/2–3. Budapest.
- Szücs 1993 = Szücs J.: *Az utolsó Árpádok.* Budapest.
- Takács 1986 = Takács M.: *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken.* Varia Archaeologica Hungarica 1.
- Takács 1987 = Takács I.: Szentkirály középkori falu zoológiai leletei. *MMMK* 1986, 95–110.
- Takács–Kassai 1985 = Takács I.–Kassai M. K.: Miből éltek a kunok? *Élet és tudomány* 27, 853–854.
- Tálasí 1936 = Tálasí I.: *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest.
- Terei–Horváth 2007 = Terei Gy.–Horváth A.: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. *Budapest Régiségei* 41, 153–192.
- A magyarok krónikája = Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* Ford. Horváth J. Budapest, 1978.
- Türk 2011 = Türk A.: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör.* Doktori (PhD-) disszertáció. Szeged (Ms).
- Vasil’evskij 1908 = Васильевский, В.Г.: Византия и печенеги (1048–1094). In: *Труды Б.Г. Васильевского.* Том I. Санктпетербург. 1–175.
- Vörös 2000 = Vörös I.: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Ópusztaszeren.* Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. Ópusztaszer, 71–120.
- Vörös 2001 = Vörös I.: Egy arab ló a középkori Magyarországon. In: Horváth 2001, 341–347.
- Vörös 2006 = Vörös I.: Ló az Árpád-kori Magyarországon. *FolArch* 52, 163–216.
- Wyngaert 1929 = *Sinica Franciscana. I. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV.* Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit Anastasius van den Wyngaert. Quaracchi-Firenze.

- Wolf 2003 = Wolf M.: Földvárak a 11–13. századi Magyarországon.
In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Felelős szerk.: Nagy M. Budapest, 328–333.
- Wolf 2004 = Wolf M.: Niellódíszes bronzcsat Edelény-Borsodról.
HOMÉ 43, 139–159.
- Wolf 2005 = Wolf M.: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. *Opuscula Hungarica* 6. Budapest, 132–139.
- Zsámbéky 1983 = Zsámbéky M.: XIV–XV. századi magyarországi kincsleletek. *Művészettörténeti Értesítő* 32, 105–128.

Rövidítés jegyzék

ActaArchHung = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*

ArchÉrt = *Archaeologiai Értesítő*

AH = *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica*

BGA = *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*

CommArchHung = *Communicationes Archaeologicae Hungariae*

DolgSzeg = *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből*

FolArch = *Folia Archaeologica*

HK = *Hadtörténelmi Közlemények*

HOMÉ = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*

MFME = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*

MMMK = *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*

MÖK = *Magyar Őstörténeti Könyvtár*

PSRL = *Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. I. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. I–, 1926–.*

Sz = *Századok*

SzKK = *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*

WMMÉ = *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve*

Képek és térképek jegyzéke

1. Szent László és a leányrabló kun harca. Miniatúra „P” iniciáléban (*Képes krónika. Chronicon Pictum*. Szerk.: Mezey L. Budapest, 1964, I. 72)
2. Szent László harca a kunokkal (*Magyar Anjou Legendárium*. Szerk.: Levárdy F. Budapest, 1973, XLIV/10. kép)
3. Szent László és a leányrabló kun harca (*Hystoria Sancti Ladislai*). Színes fametszet Thuróczy János: A magyarok krónikája 1488-ban, Augsburgban nyomtatott kiadásából, 2a. lap (Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Budapest, 1978. nyomán)
4. IV. (Kun) László király megölése. Miniatúra „P” iniciáléban (*Képes krónika. Chronicon Pictum*. Szerk.: Mezey L. Budapest, 1964, I. 129)
5. Keleti ruhás előkelők – testőrök vagy a katonai segédnépek vezetői – a trónon ülő I. (Nagy) Lajos király bal oldalán. A Képes krónika címlapjának első miniatúrája, részlet (*Képes krónika. Chronicon Pictum*. Szerk.: Mezey L. Budapest, 1964, I. 1)
6. Lazarus: *Tabula Hungarie ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigonien Cardin*. Ingolstadt, 1528 (részlet)
7. Kun kőszobrok Jerney János 1844–1845. évi gyűjtéséből. Kezükben csészét tartó álló férfialakok sisakban és kaftánban; a középső szobron részletesen ábrázolták az övre függesztett tárgyakat (tegez, fésű, szablya, íjtartó tegez, korbács). A gyűjtés helye: Csernyovka falu az Azovi-tenger északi partján (Jerney 1851, II. 60, II. t. 1–3. nyomán Pálóczi Horváth 2014a, 96)
8. Hátrafelé nyilazó kun lovas alakja padlótéglán. Budapest-Margitsziget, az esztergomi érsek nyaralója, 13. század vége. Másolat, az

- eredeti elveszett. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 17/1848. (Pálóczi Horváth 1989a, 10. kép nyomán) (Pálóczi Horváth 2014a, 131)
9. A Szent László-legenda Birkózás jelenete a székelyderzsi (Dârjiu, Románia) unitárius templom falfestményén, 1419 (Pálóczi Horváth András felvétele, 2012)
  10. Besenyő szállásvidékek az Árpád-kori Magyarországon (térkép). 1. Besenyő településcsoportok. – 2. Besenyő jellegű régészeti leletek (1. Sárszentágota-Felsőtöbörzsök, 2. Sárbogárd-Templom-dülő, 3. Sárbogárd-Tinódpusztá, 4. Alap, 5. Nagykajdacs, 6. Fácánkert-Kajmádi sziget, 7. Kölesd-Itatóhegy, 8. Csabrendek, 9. Bajcs-Farkasd pusztá, 10. Füzesabony, 11. Edelény-Borsodi földvár, 12. Sárretudvari-Hízóföld, 13. Gyulafehérvár, 14. Szászváros, 15. Szőrényvár.) – 3. Tomajmonostora, a Thonuzobától származó besenyő Tomaj nemzetiség központja (Pálóczi Horváth 2014a, 44, 24. kép nyomán rajzolta Nagy Béla)
  11. Besenyő szállások és magyar falvak a Sárvíz-völgy Fejér megyei szakaszán (térkép) (Hatházi 1996, 40. és Hatházi 1996a, 244, 1. térkép nyomán tervezte Hatházi Gábor és Pánya István)
  12. Rúdzabla Bajcs-Farkasd pusztáról (Bajč-Vlkanovo, Szlovákia) (Pálóczi Horváth 2014a, 52, 31. kép nyomán)
  13. A sárbogárd-tinódpusztai lelet (Hatházi 1996a, 3. tábla nyomán)
  14. A sárbogárd-tinódpusztai lelet zablája (Hatházi–Szende 2003, 389, 52. kép nyomán, Képesy Bence felvétele)
  15. A 2. számú szablya a sárbogárd-tinódpusztai leletből, markolatán és keresztvasán vörösréz borítással (Pálóczi Horváth 2014a, 50, 29. kép nyomán)
  16. Besenyő kengyelek a Sárvíz völgyéből (Hatházi 1996a, 4. tábla nyomán)
  17. Sárbogárd-Templom-dülő, az elpusztult besenyő temetőrészlet térképe a megmentett sírokkal (Petkes 2006, 1. tábla nyomán)
  18. A sárbogárd-templom-dülői 2. sír leleteiből: 1. Tegezfedél, 2. Íjtegez függesztő-füle, 3. Köpüs nyílhegy, 4. Íjmerevítő csontlemezz, 5. Zabla (Pálóczi Horváth 2014a, 53, 32. kép nyomán)

19. Besenyő jellegű aranyozott ezüst, csörgős csüngődísz. Ismeretlen magyarországi lelőhely, Magyar Nemzeti Múzeum (Fodor 1996, 394 nyomán, Hapák József felvétele)
20. Borsod-Edelény föld-fa építésű megyés ispáni várának rekonstrukciós rajza, a várban felépült esperesi templommal és a várhoz tartozó település plébániatemplomával (Wolf 2003, 15. kép nyomán)
21. Kelet-európai (rusz és besenyő?) eredetű helyőrségre utaló leletek rajza Borsod-Edelényből: 1. Kengyel, 2. Niellós csatok, 3. Rúdzabla (Wolf 2004, 1. és 9. kép, valamint Petkes 2012, 1. tábla 3. nyomán)
- 22–23. A darufalvi (Drassburg, Ausztria) 11. századi ezüstkincs rajza (Gömöri 2002, 15–16. kép nyomán)
24. A zsenneyi lelet (Fodor 1996, 378 nyomán, Hapák József felvétele)
25. Besenyő típusú, 11–12. századi négytüskés buzogányok rajza. 1. Ismeretlen lelőhely, 2. Szörényvár (Drobeta-Turnu Severin, Románia) (Pálóczi Horváth 2014a, 54, 33. kép nyomán)
26. A kunok és jászok középkori szállásterülete Magyarországon (tervezte Pálóczi Horváth András és Nagy Béla)
27. Csengele-Bogárhát, a kun vezéri sír (56–57. objektum) rajza. Mellékletek: 1. Sisak. 2–3. Vaskarika. 4. Nyílhegyek. 5. Sodronying. 6. Nyílhegy. 7. Állatcsont. 8. Vascsat. A lócsontváz mellékletei: 1. Zabla. 2. Kengyel. 3–5. Vascsatok. 6. Kengyel (Horváth 2001, 101 nyomán)
28. Csengele-Bogárhát, lószerszám: 1. Zabla. 2. Hevedercsat. 3–4. Kengyelszíjcsatok. 5. Korbácsnyél. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 2001.3.12, 14–16, 18 (Horváth F. 2001, 181 nyomán)
29. Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegy, zabla és kengyelpár. Damjanich János Múzeum, Szolnok, leltári szám nélkül (Kozma Károly felvétele)
30. Nagykamarás-Bánkút, lószerszám a kun női sírból: 1. Zabla. 2. Hevedercsat. 3–4. Kengyelpár. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, ltsz.: 9290–9292. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Pálóczi Horváth 2014a, 127, 81. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

31. Zabtlák magyarországi kun temetkezésekből: 1. Kunszentmárton-Jaksorérpart. 2. Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegy. 3. Nagykamarás-Bánkút. 4. Erdőtelek (Pálóczi Horváth 1994, 30. ábra nyomán)
32. Kengyelek magyarországi kun temetkezésekből: 1. Nagykamarás-Bánkút. 2. Kunszentmárton-Jaksorérpart. 3. Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegy. 4. Csólyos. 5. Erdőtelek (Pálóczi Horváth 1994, 31. ábra nyomán)
33. Csólyospálos-Csólyospuszta. Ezüstszegecseléssel díszített, aranyozott kengyelek. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.9–10.B. (Pálóczi Horváth 2014a, 128, 82. kép nyomán, Dabasi András felvétele)
34. 1–2. Csengele-Bogárhát, kengyelpár. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 2001.3.13, 17 (Horváth 2001, 177, 179 nyomán)
35. Kiskunmajsa-Kuklis-tanya, kun sírlelet: 1. szablya, 2–3. kengyelpár, 4. zabla, 5. kés (Horváth 2003, 3. kép nyomán)
36. Csólyospálos-Csólyospuszta. Sisak a kun vezéri sírból. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.1.B. (Pálóczi Horváth 2014a, 118, 69. kép nyomán, Dabasi András felvétele)
37. A csengelei kun vezér sisakja. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 2001.3.1. (Horváth 2001, 154 nyomán)
38. 1–2. Csólyospálos-Csólyospuszta. A kun vezéri sír sodronyingének két töredéke. A nyakrészen textillenymat látható. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.4.B. (Dabasi András felvétele)
39. Vállat vagy térdet védő páncéllemezek a csólyosi kun vezéri sírből. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.2–3.B. (Pálóczi Horváth 2014a, 119, 71. kép nyomán, Susits László felvétele)
40. A csólyosi sírlelet nyílhegyei: 1. Lapos, nyúlánk, gerincelt, peremes nyakú vas nyílcsúcs. 2. Lapos, gerincelt, kissé aszimmetrikus acél nyílcsúcs. 3. Széles, lapos, rombusz alakú vas nyílcsúcs, hegyénél átfúrt. 4. Lándzsa alakú acél nyílhegy, páncéltörő típus. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.5–8. B. (Pálóczi Horváth 2014a, 124, 78. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

41. Kun tegez ábrázolása a Szent László-legenda kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Szlovákia) falfestményén (Pálóczi Horváth 1989a, 41. ábra, Dékány Ágoston rajza)
42. Kun harcosok a Szent László-legendát ábrázoló falfestményen. Karaszko (Kraszkovo, Szlovákia), 14. század (Pálóczi Horváth 1994, 21. kép nyomán)
43. Kun lószerszám ábrázolása a karaszközi (Kraszkovo, Szlovákia) Szent László-legenda falképén, 14. század (Pálóczi Horváth 1989a, 56. ábra, Dékány Ágoston rajza)
44. Kun harcos készenléti íjtartóval a Szent László-legendát ábrázoló falfestményen. Székelyderzs (Dârjiu, Románia), 1419 (Pálóczi Horváth 1989a, 39. ábra, Dékány Ágoston rajza)
45. Szablyák és kétélű kard kun vezéri sírokból: 1. Szentkirály-Felső-szentkirály 2. Erdőtelek 3. Kunszentmárton-Jaksorérpárt (Pálóczi Horváth 1994, 33. ábra nyomán)
46. Kiskunmajsa-Kígyópuszta, a kun vezéri sír arany övcsatja, vésett, niellós díszítéssel. A csatlemez lovagi harci jelenetet ábrázol. A csatkarika és a pecek ezüsből öntött, aranyozott. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 61.64.1.C. (Pálóczi Horváth 2014a, 137, 92. kép nyomán, Dabasi András felvétele)
47. 1–4. Kiskunmajsa-Kígyópuszta, a sírleletből megmaradt 4 db arany övveret, rajtuk vésett, niellós, latin nyelvű felirat, lovagi védőszentekhez intézett fohászok. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 61.64.2–5.C. (Pálóczi Horváth 2014a, 137, 92. kép nyomán, Dabasi András felvétele)
48. Szentkirály-Felső-szentkirály, kun vezéri sír öve. Katona József Múzeum, Kecskemét, ltsz.: 55.41.624–627. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Pálóczi Horváth 2014a, 139, 94. kép nyomán, D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele)
49. A felsőszentkirályi öv csatjának, szíjvégének és vereteinek készítés-technikai elemző rajza (Pálóczi Horváth 1972, 12. kép nyomán)
50. Csólyospálos-Csólyospuszta. Aranyozott ezüstöv. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.11.11–13.B. (Pálóczi Horváth 2014a, 141, 97. kép nyomán, Dabasi András felvétele)

51. Fonott ezüst nyaklánc a Tisza-földvár-Homok-Óvirághegyen előkerült előkelő kun sírból. Damjanich János Múzeum, Szolnok, leltári szám nélkül (Pálóczi Horváth 2014a, 165, 120. kép nyomán, Kozma Károly felvétele)
52. 1–2. Ióannész Dukasz Vataztész nikaiai császár (1222–1254) aranypénze. Előlapján a császár és a császárné képmása kettőskereszttel, hátlapján a trónoló Krisztus ábrázolása. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 102/1893. (Pálóczi Horváth 2014a, 142, 98. kép nyomán, Dabasi András felvétele)
53. Balotaszállás-Balotapuszta, kun női sír. Nyitott ezüstkarikák, jellegzetes kun női fejdísz alkotóelemei. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.61–143. (Pálóczi Horváth 1989b, VI. t.)
54. A balotapusztai kun női sír ezüstkarikaiból rekonstruált ún. szarv alakú fejdísz (Pálóczi Horváth 1989b, 57. ábra, Dékány Ágoston rajza)
55. Balotaszállás-Balotapuszta, kun női sír viseleti tárgyai: 1. Nyakperec. 2. Kristályfüggő. 3. Ezüst díszű. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.1, 5–6. (Pálóczi Horváth 2014a, 145, 102. és 103. kép nyomán, D. Erdőkürti Zsuzsanna felvételei)
56. Balotaszállás-Balotapuszta, ezüst karperecek filigrános szegélydíszszel. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.2–4. (Pálóczi Horváth 2014a, 148, 106. kép nyomán, Dabasi András felvétele).
57. Balotaszállás-Balotapuszta, kun női sír. Fejdísz karikái és ruhára varrható aranyozott ezüstveretek. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 1893.54.10–143. (Pálóczi Horváth 1989b, III, V. t., D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele)
58. Nagykamarás-Bánkút, nyakperec. A második világháború alatt elveszett (Banner 1931, XX. t. 2. nyomán)
59. Nagykamarás-Bánkút, kínai bronztükör a kun női sírból. 13. század eleje. Szegedi Egyetem Régészeti Intézete, ltsz.: 9290–9292. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban (Pálóczi Horváth 2014a, 152, 109. kép nyomán, Dabasi András felvétele).
60. A kun régészeti lelőhelyek (tervezte Pálóczi Horváth András és Nagy Béla)

61. Perkáta-Nyúli-dűlő Árpád-kori magyar templom körüli temető helyén létesült kun szállástemetője. /A légi felvételen látszik, hogy már az Árpád-kori temető is egy korábbi, templom nélküli magyar köznépi temetőből alakult ki, melyre a többszörös árokkal övezett templom és kertje ráépült/ (Hatházi–Kovács 2014, 4. kép nyomán)
62. Csengele-Bogárhát kunok által újra használatba vett Árpád-kori temploma, benne és körülötte kun temetkezésekkel (Horváth 2001, 68 nyomán)
63. Korábbi sírokat elpusztító temetkezések Perkáta-Nyúli-dűlő kun szállástemetőjében (sirasok.blog.hu/2010/10/15/perkata_egy_arpad_kori_falu_es_kozepkori_kun_szallas_a_dunantulon_ii nyomán)
64. 1–2. Kettős kereszt és „agnus dei” vésetű lemezfejes gyűrűk a karcag-orgondszentmiklósi kun szállástemetőből (1. és 41. sír) (Selmeczi 2009, 2. kép 6. és 3. kép 2. nyomán), 3. Vasveretes öv a karcag-orgondszentmiklósi kun szállástemetőből (434. sír) (Selmeczi 2009, 3. kép 3 nyomán)
65. A perkáta-kőhalmi-dűlői kun szállástemető jellemző lelettípusai (13. század vége–14. század). „Archaikus” viseleti elemek: 1. Tarsolyt díszítő gyöngyök és csont amulettek (141. sír), 2–6. Nyakba fűzött csigák és állatfogak (48., 171., 180. sír), 7. Tarsolyzáró lánc (192. sír), 8. Tarsolyt díszítő gyöngyök és csont amulettek, valamint közéjük felfűzött kijeji típusú 13. századi bizánci ereklyetartó mellkereszt függesztőtagja (140. sír), 9. Sodronypáncél foszlányából varrt tarsoly (216. sír) (Hatházi 2004, 34. kép nyomán)
66. A perkáta-kőhalmi-dűlői kun szállástemető jellemző lelettípusai (13. század vége – 14. század). A viselet részeként – öv, tarsoly tartozékkaként – sírba került eszközök: 1. Borotva (141. sír), 2. Kés (141. sír), 3. Törpenge (123. sír), 4. Árszerű szűrőeszköz (123. sír), 5. Ár, fatokban (65. sír), 6–8. Tűtartók (1., 141., 192. sír), 9. Gyűszű (65. sír), 10. Sarkantyú töredéke, másodlagos csiholóvas használatban (180. sír), 11. Kulcs töredéke, másodlagos csiholóvas használatban (192. sír), 12. Orsó gomb (183. sír), 13. Kettős vashorog (192. sír), 14–17. Kovák (238. sír), 18. Csiholóvas (170. sír) (Hatházi 2004, 33. kép nyomán)
67. A perkáta-kőhalmi-dűlői kun szállástemető jellemző lelettípusai (13. század vége – 14. század). Gótikus ízlésű, helyi ékszerek:

- 1–10. Gyűrűk (1., 65., 73., 125., 130., 140., 161., 192., 216., 256. sír), 11–16. Csatok (64., 66., 81., 170., 192., 273. sír). „Archaikus”, kelet-európai ékszerek: 17–20. Bizánci ízlésű felhúzott lemezgömbs fülbevalók (45., 64., 65., 141. sír) (Hatházi 2004, 32. kép nyomán)
68. A perkáta-kőhalmi-dűlői szállástemető jellemző lelettípusai (13. század vége – 14. század). Gótikus ízlésű ékszerek: 1–12. Díszveretek (45., 51., 64., 141., 183. sír), 13–20. Gombok (161., 192. sír) (Hatházi 2004, 31. kép nyomán)
69. Kópús hajkarika Csengele-Bogárhát 17. sírjából (Horváth 2001, 65. kép nyomán)
70. 1. Koporsóvasalások és zárszerkezet a perkáta-nyúli-dűlői kun szállástemetőből /S-2082/ (Hatházi–Kovács 2014, 23. kép nyomán), 2–5. Vasalt-zárszerkezetes koporsók rekonstrukciói az aranyegyházai /Bács-Kiskun m./ kun szállástemetőből (Szabó 1938, 319–322. kép nyomán)
71. A 14. századi kun női viselet emlékei (pártaveretek, fülbevalópár, fejegyűrű, gombok) a perkáta-kőhalmi-dűlői temetőből (Hatházi–Szende 2003, 61. kép nyomán, Gelencsér Ferenc felvétele)
72. 1. Gyöngyökkel díszített kun tarsoly és készségi készlet a perkáta-kőhalmi-dűlői temető 192. sírjából (Hatházi 2004, 19. kép nyomán, Gelencsér Ferenc felvétele) 2. Leccsatolt és mellre helyezett gyöngyös-tarsolyos öv a perkáta-nyúli-dűlői temetőből /S-1016/ (Hatházi–Kovács 2014, 27. kép nyomán)
73. A perkáta-nyúli-dűlői 140. sír tarsolya: a gyöngyök és csont amulettek közé egy bizánci ízlésű, kijeji típusú 13. századi ereklyetartó bronz mellkereszt függesztő tagját is felfűzték. (Hatházi–Szende 2003, 63. kép nyomán, Gelencsér Ferenc felvétele)
74. 1. Kapcsolótagos 14. századi aranyozott ezüstboglárpár Sárosd-Jakabszállás-Pusztatemplom kun szállástemetőjéből, 2. A tárgytipus üveglapokból készült 15. századi megfelelője az aranyegyházi szállástemetőből (Hatházi–Szende 2003, 62. kép és Szabó 1938, 161–163. kép nyomán)

75. Rovásjelekkel díszített csat a karcag-orgondaszentmikósi temető 170. sírjából (Selmeczi 1992, 23. kép nyomán)
76. Viseleti emlékek a perkáta-nyúli-dülői szállástemető 15. századi sírjaiból: 1. veretes pártá maradványai, 2. párizsi kapocs /S-0408/, 3–5. övcsatok /S-0018, S-0477, S-0662/, 6. öntött bronz övmerevítő (Hatházi–Kovács 2014, 28. kép nyomán)
77. Viseleti emlékek a Kecskemét környéki (Bács-Kiskun m.) szállástemetők 15–16. századi anyagából: 1–3. pártáövek, 4. pártaveretek, 5. gyöngyös-spirálsodronyos pártá (Szabó 1938, 328–330. kép és 348–349. kép nyomán)
78. Szentkirály késő középkori kun falu régészeti alaprajza az 1969–1990 között végzett feltárások után. Jelmagyarázat: 1. Feltárt épületek. 2. Feltáratlan épületek valószínű helye. 3. Középkori utca (kocsiút) nyomvonal. 4. Belső telkek határa. Az 1–6. számozás a részben vagy egészen átkutatott belső telkeket jelenti (Pálóczi Horváth András felmérése és rajza)
79. Szentkirály 15–16. századi falu madártávlati képe (Pálóczi Horváth A. 1996. nyomán, Sabján Tibor rekonstrukciós rajza)
80. Szentkirály 25. ház II. periódusának alaprajza, 15. század közepe. 1. Szoba. 2. Konyha (Pálóczi Horváth András rajza)
81. Szentkirály, a 4. telek szerkezete: a négyhelyiséges, 15. századi 4/a. sz. lakóház mögött a gazdasági udvaron ólak és karámok nyomai láthatók. Az alaprajzon a karámfalak egymást átvágó alapozásárkai egymást követő periódusokat jelentenek (Pálóczi Horváth 1986a, 226)
82. Egy 15. századi szentkirályi háztartás edényei: különböző méretű korsók, fazekak és egy bögre. Ezeknek az agyagedényeknek a töredékeit tapasztották be a 4/a. sz. háznak a házfalból kinyúló sütőkemencéje fenekének 2. rétegébe. Az edények a 15. század közepén voltak használatban. Katona József Múzeum, Kecskemét, ltsz.: 93.2.1–11.K. (Pálóczi Horváth 2014a, 185, 136. kép nyomán, Kiss Béla felvétele)
83. Állattartással kapcsolatos vaseszközök Kecskemét környéki elpusztult középkori falvak anyagából: a) lóvakaró, b) béklyó, c) béklyókulcsok, d) szénahúzó, e) juhnyíró olló, f) ösztöke. A második

- világháború folyamán elpusztult anyag (Szabó 1938 nyomán, Pálóczi Horváth 1989a, 70. ábra)
84. A fehértói kincslelet (Hatházi 2005, 69. nyomán, Dabasi András felvétele)
  85. A bodoglári kincslelet (Hatházi 2005, 92. nyomán, Dabasi András felvétele)
  86. A kelebíai kincslelet (Hatházi 2005, 103. nyomán, Dabasi András felvétele)
  87. A kun Csertán nemzetséggel esetleges kapcsolatba hozható, csukát ábrázoló 14. századi heraldikus díszlemez a kelebíai kincsből (Hatházi 2005, 151. kép nyomán, Kiss Béla felvétele)
  88. 1. kép: Nagykamarás-Bánkút, nő, gracilis mediterrán-x típusú koponya: a) előlnézet; b) oldalnézet
  89. 2. kép Csengele-Bogárhát, 57. sz. férfi, europo-mongolid típusú koponya (Marcsik 2001, 327) a) előlnézet; b) oldalnézet
  90. Lazius: Hungariae Descriptio, 1570 (részlet). A Duna–Tisza köze kun szállásvidékének jelentős állattartó gazdálkodását a *Cumanorum Campus* felirat és legelésző szarvasmarhák és juhok rajza jelképezi (Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Adattára, Hadtörténelmi Térképtár B IXa 487/1-1.) (Pálóczi Horváth 2014a, 212, 154. kép nyomán)